III. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI GENÇ AKADEMİSYENLER KONGRESİ

HUKUK BİLDİRİLERİ

10-13 MAYIS 2026

BAKÜ, AZERBAYCAN

SATIR YAYINLARI

SATIR
YAYINLARI

III. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI GENÇ AKADEMİSYENLER KONGRESİ

HUKUK BİLDİRİLERİ

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Aybike KARAHAN GÖKDERE
Arş. Gör. Dr. Ali KOÇ

III. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI
GENÇ AKADEMİSYENLER KONGRESİ
HUKUK BİLDİRİLERİ

Editörler: Dr. Öğr. Üyesi Aybike KARAHAN GÖKDERE
Arş. Gör. Dr. Ali KOÇ

Satır Yayınları : 011

© Satır Yayınları.
Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Yayın Hakları Satır Yayınlarına aittir. Kitabın hiçbirbölümü yayıncının izni olmadan fotokopi ve bilgisayar ortamında yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

1. Baskı, 2026

Genel Yayın Yönetmeni: Dr. Mustafa Murat BATMAN
Yayın Yönetmeni: Dr. Necmettin AYAN
Kapak ve İç Tasarım: Genç Akademisyenler Birliği

Sertifika No: 52518

KÜTÜPHANE KARTI
Editör: Karahan Gökdere, Aybike, Koç, Ali.
III. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI GENÇ AKADEMİSYENLER KONGRESİ HUKUK BİLDİRİLERİ
1. Baskı, 17x24 cm 160 sayfa.
ISBN: 978-625-91300-0-2
1. Türk Dünyası 2. Kongre 3. Genç Akademisyenler

SATIR YAYINLARI
Şenyuva Mahallesi Şeyhan Caddesi, No:11-C/13 Keçiören/Ankara

Satır Yayınları, Genç Akademisyenler Birliği Derneği kuruluşudur.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER 4

KONGRE BİLGİLERİ 7

İRAN İLE ABD/İSRAİL ARASINDA YAŞANAN ÇATIŞMALARIN GÖLGESİNDE HÜRMÜZ BOĞAZI'NDAKİ GELİŞMELER VE BU GELİŞMELERİN DENİZ SAVAŞ SİGORTALARI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Burak Doğan 31

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI BÖLGESEL VATANDAŞLIK REJİMİNİN OLUŞTURULMASI: TURAN VATANDAŞLIĞININ İMKÂNI ÜZERİNE
Mustafa Alper Ener 49

UNIVERSAL JURISDICTION AND INTERNATIONAL COOPERATION IN PROTECTING TRANSBOUNDARY CULTURAL HERITAGE
Farzullayeva Afat Elkhan 61

ÖHDƏLİYİN İCRASI HAQQINDA İDDİANIN PREDMETİ OLAN FAKTİKİ XARAKTERLİ HƏRƏKƏTLƏR ÜZRƏ ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN HÜQUQUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ
Məmmədli Lalə Firdovsi qızı
Hakim Aziz 83

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE ARASINDA İMZALANAN ULUSLARARASI ANTLAŞMALARIN İÇ HUKUKTA UYGULANMASI
Musa Chiragli 95

REFERENDUMLARIN KEÇİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TƏCRÜBƏSİNDƏ MÜASİR TENDENSİYALAR VƏ YENİ MEXANİZMLƏR
Nəzrin Nağıyeva 111

MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN "GÖRÜNMƏYƏN DAYAĞI" VİCDANLILIQ PRİNSİPİ: DAŞINMAZ ƏŞYALARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ASPEKTİNDƏN TƏHLİL
Ramazan Əsgərxanov 125

AZƏRBAYCAN İNZİBATİ SİSTEMİNDƏ TƏBİİ İNHİSAR SUBYEKTLƏRİNİN YERİ PROBLEMİ
Tabriz Jafarov
İlaha Maharramzada
Yagub Rzayev 141

KONGRE YÜRÜTÜCÜSÜ

Genç Akademisyenler Birliği

DESTEKLEYEN KURUMLAR

T. C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)

Türkiye Maarif Vakfı

Yunus Emre Enstitüsü

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)

PAYDAŞ ÜNİVERSİTE VE KURUMLAR

Amasya Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Azerbaycan Hazar Üniversitesi

Azerbaycan İlahiyat İnstitutu

Azerbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

Bartın Üniversitesi

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Erzurum Teknik Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

İbn Haldun Üniversitesi

İslam Ülkeleri Akademisyenler ve Yazarlar Birliği

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

İzmir Bakırçay Üniversitesi

Kayseri Üniversitesi

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ)

Sakarya Üniversitesi

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Somali Plasma Üniversitesi

Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üniversitesi

Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi

Türk Dünyası Parlamenterler Vakfı

Uluslararası Balkan Üniversitesi

Uluslararası Vizyon Üniversitesi

Yalova Üniversitesi

Yıldız Teknik Üniversitesi

KONGRE ONUR KURULU

Dr. Abdullah ÇALIŞKAN, Türk Dünyası Parlamenterler Vakfı Başkanı

Abdullah EREN, TİKA Başkanı

Prof. Dr. Abdurrahman ALİY, Yunus Emre Enstitüsü Başkanı

Doç. Dr. Agil ŞİRİNOV, Azerbaycan İlahiyat İnstitutu Rektörü

Prof. Dr. Ahmet AKKAYA, Bartın Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN, Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Ali Cengiz KÖSEOĞLU, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Ahmet YOZGATLIGİL, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Rektörü

Prof. Dr. Arif PAŞAYEV, Azerbaycan Milli Aviasiya Akademiyası Rektörü

Prof. Dr. Atilla ARKAN, İbn Haldun Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Bakhshillo K. KHOJAEV, Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Birol AKGÜN, Türkiye Cumhuriyeti Azerbaycan Büyükelçisi

Prof. Dr. Bülent ÇAKMAK, Erzurum Teknik Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Jafar M. Jafarov, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Ebubekir CEYLAN, AYBİR Başkanı

Prof. Dr. Eyüp DEBİK, Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Hamlet ISAXANLİ, Azerbaycan Hazar Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı

Prof. Dr. Hamza AL, Sakarya Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Hassan Mohamed HASSAN, Plasma Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. İsmail KÜÇÜK, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Kurtuluş KARAMUSTAFA, Kayseri Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Lütfi SUNAR, Uluslararası Balkan Üniversitesi Rektörü

Mahmut M. ÖZDİL, Türkiye Maarif Vakfı Başkanı

Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI, Yalova Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Mehmet SARIBIYIK, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı

Prof. Dr. Mustafa Kasım KARAHOCAGİL, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR, Ankara Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Rasim AKPINAR, İzmir Bakırçay Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. R. Gulchehra Shavkatovna, Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üni. Rektörü

Prof. Dr. R. Cüneyt ERENOĞLU, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörü

Selim Cerrah, Cihannüma Genel Başkanı

Sultan RAEV, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı Genel Sekreteri

Prof. Dr. Uğur ÜNAL, Gazi Üniversitesi Rektörü

KONGRE BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdulkerim YILDIRIM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet ÜNSAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ (Mudanya Üniversitesi)

Prof. Dr. Almir FATIC (Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek)

Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Kırgızistan)

Prof. Dr. Arshi KHAN (Aligarh Muslim Üniversitesi-Hindistan)

Prof. Dr. Ayşen APAYDIN (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Azra ZAIMOVIC (Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek)

Prof. Dr. Bakhtiyor RASULOV (Andijon Devlet Pedagoji Enstitüsü Rektörü)

Prof. Dr. B. Shahnez SOUMAYA (E. Abdülkadir İslami İlimler Üniversitesi- Cezayir)

Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Cengiz BUYAR (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Kırgızistan)

Prof. Dr. Dildora UMARKHANOVA (Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi – Özbekistan)

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Eldar ASLANOV (Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi-Azerbaycan)

Prof. Dr. Elman QULIYEV (Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi-Azerbaycan)

Prof. Dr. Elnur Hasan MİKAİL (Kars Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Eyüp BAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih KOCA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Gaybulla BABAYAR (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Habibullaev Davlatjon YULCHİBOYEVİCH (Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamid LAHMAR (Sidi Mohamed Ben Abdellah Üniversitesi-Fas)
Prof. Dr. Hasan Ali ÇELİK (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Hazratqulov Odilbek TURSUNOVICH (Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TERZİOĞLU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ERMENEK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan ERDOĞAN (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İldor TULYAKOV (Özbekistan Devlet Gelişim ve Strateji Merkezi)
Prof. Dr. Inom MAJIDOV Urishevich (Özbekistan Milli Üniversitesi)
Prof. Dr. İrfan ASLAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan Milli Elimler Akademisi)
Prof. Dr. İslam HASSANİ (Priştine İslami İlimler Fakültesi – Kosova)
Prof. Dr. İslambek RUSTAMBEKOV (Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi-Özbekistan)
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Silk Road International Üniversitesi-Özbekistan)
Prof. Dr. Jusup PIRIMBAEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Kırgızistan)
Prof. Dr. Kamalia MEHTİYEVA (Paris 1 Panthéon Sorbonne Üniversitesi-Fransa)
Doç. Dr. Kamile TÜRKOĞLU ÜSTÜN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Katerina TOSHEVSKA (SS. Cyril And Methodius-Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. Kürşat GÖKTÜRK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ŞAMLIOĞLU (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Marufjon YULDASHEV (State Institute of Arts and Culture-Özbekistan)
Prof. Dr. Mehmet ÖZDAMAR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Münire Kevser BAŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Narziev Otabek SADİEVİCH (Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Neslihan KARATAŞ DURMUŞ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz GÖKSU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan UZUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman EMİN (Üsküp Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramakrushna PRADHAN (Hindistan Guru Ghasidas Vishwavidyalaya Ün.)
Prof. Dr. Rodziah Binti ATAN (Putra Üniversitesi-Malezya)
Prof. Dr. Said GULYAMOV (Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi-Özbekistan)
Prof. Dr. Selçuk COŞKUN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Shuhrat SİROJİDDİNOV (Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üni. – Özbekistan)
Prof. Dr. Şafak NARBAY (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Sönmez KUTLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şahin AHMETOĞLU (Kilis Üniversitesi)
Prof. Dr. Şefika Şule ERÇETİN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Yaşar SARI (İbn Haldun Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem YILDIRIM (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Arsan Hashım MAHMMOOD (Erbil Salahaddin Üniversitesi – Irak)
Doç. Dr. Azizullah Aral (Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi-Özbekistan)
Doç. Dr. Damira JAPAROVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Kırgızistan)
Doç. Dr. Denis KUZNETSOV (Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü-Rusya)
Doç. Dr. Dilfuza JORAKULOVA (Semerkant Devlet Üniversitesi-Özbekistan)
Doç. Dr. Francirosy CAMPOS BARBOSA (São Paulo Üniversitesi-Brezilya)
Doç. Dr. Mehtap YÜCEL BODUR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Obidjon SHOFİYEV (Termiz Üniversitesi-Özbekistan)
Doç. Dr. Telman NUSRETOĞLU (Hazar Üniversitesi – Azerbaycan)
Doç. Dr. Tezcan ABASIZ (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Zaur GASIMOV (Bonn Üniversitesi – Almanya)
Dr. Ergash JUMAEV (İstanbul Gelişim Üniversitesi)
Dr. Hamid SLİMİ (Kanada Dini Araştırmalar Merkezi-Kanada)
Dr. Raziyahan ABDİEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi)

KONGRE DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Dr. Yunus KOCABIYIK

KONGRE DÜZENLEME KURULU

Doç. Dr. Hasan SÖZEN

Doç. Dr. Telman NUSRETOĞLU

Dr. Mustafa Alper ENER

Dr. Mustafa Murat BATMAN

Dr. Necmettin AYAN

Dr. Ömer Faruk KARAMAN

Dr. Emre Emrullah BOĞAZLIYAN

Dr. Volkan KUTLUCA

Dr. Mesut ARSLAN

Dr. Talha TURHAN

Dr. Abdullah ÇELİK

Öğr. Gör. Nurşen ÇAĞLAK

Öğr. Gör. Cihad İslam YILMAZ

Öğr. Gör. Baycan ATEŞ

Arş. Gör. Tuğba TÜRKAN

Arş. Gör. Ali KOÇ

Arş. Gör. Merve Nur ASLAN

Arş. Gör. Esra KARACA

Arş. Gör. Gökçehan AKTÜRK

Ramazan Furkan TÜRKAN

Hülya ASLAN

KATILIMCILAR

Prof. Dr. Abderrahmane Younes	Cezayir Endüstriyel Teknolojiler Araştırma Merkezi
Prof. Dr. Ali Cımbız	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Çımat	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Alparslan Okur	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Aslı Büyükokutan Töret	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Aziza Kuldasheva	Semerkant Uluslararası Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Bekzhan Torobekov	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Dilşad Güzel	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Aday	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Esra Banu Sipahi	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ferhat Mehtiyev	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Gasim Hajiyev	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Hamza Çakır	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Anıl Değermen	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ilham Rustamov	Azerbaycan Devlet Petrol ve Sanayi Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Şamlıoğlu	Samsun Üniversitesi
Prof. Dr. Kurbanova Aziza	Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Prof. Dr. Mehmet Arslan	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Yüce	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Caner Ilgaroglu	Londra SOAS Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Akdağ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Muradov	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Mohamed Amine	Cezayir Mascara Üniversitesi
Prof. Dr. Pelin Ö. Göçmen	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Said S. Gulyamov	Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi
Prof. Dr. Shener Bilalli	Uluslararası Balkan Üniversitesi
Prof. Dr. Sübhan Əliyev	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Şerife Yurdagül Kumcu	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Vahit Göktaş	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Gelişli	Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Adem Yıldırım	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. A. Filiz Çalışkan Keçe	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Agil Asadov	Center for Analysis of Economic Reforms and Communication
Doç. Dr. Ahmet Gani	Kayseri Üniversitesi
Doç. Dr. Ayten Qurbanova	ANAS, University of Literature
Doç. Dr. Bahar Özsoy	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Berat Barış Buldum	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Emel Sherif Miftar	Üsküp Milli Tarih Enstitüsü
Doç. Dr. Evita Yuliatul Wahidah	Yogyakarta Muhammadiyah Üniversitesi, Endonezya
Doç. Dr. Eyüp Kurt	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Gulnar Yunusova	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Gulnara Rizakhojayeva	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Doç. Dr. Gülay Yazıcı	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Gülfem Kurt	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Gülşen Yağır	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Halil Akkurt	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Hammad Badar	Faysalabad Tarım Üniversitesi, Pakistan
Doç. Dr. Hasan Sözen	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas Uçar	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Dönmez	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Lala Aliyeva	Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Masuma Obidjonova	Alisher Navo'i Taşkent Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Nurlana Mustafayeva	Bakü Slavyan Üniversitesi
Doç. Dr. Öncel Demirdaş	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Sevda Abdullayeva	Azerbaycan Devlet Ziraat Üniversitesi
Doç. Dr. Sevil Hümmətova	Bakü Slavyan Üniversitesi
Doç. Dr. Şeref İba	TBMM ve Ufuk Üniversitesi
Doç. Dr. Tarık Demir	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Telman Nusretoğlu	Hazar Üniversitesi
Doç. Dr. Vəfa Allahverdiyeva	Bakü Slav Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf Uzun	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Zahra Gasimzade	Özyeğin Üniversitesi

Doç. Dr. Zulfiya Marufova	Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Doç. Dr. Qasımlı İnci Təvəkgül qızı	AMEA Z.M.Bünyadov Adına Doğu Araştırmaları Enstitüsü
Dr. Öğr. Üyesi Ahmad Dhiyaul Haq	Makassar Muhammadiyah Üniversitesi, Endonezya
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Bedri Yavuz	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Gümüştop	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Almaz Erbay	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arife Eray	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Baybarshan Ali Kazancı	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Beyza Çakır	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak Doğan	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Can Bekaroğlu	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Can Sakar	Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Dr. Öğr. Üyesi Dılrabo Abdazımova	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Dilnoza Rahmatillaeva	Kırgızistan–Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrullah Tanır	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erdal Elmas	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Cüre	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Ekici	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Esenyel Hanaz	Kıbrıs Uluslararası Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Goncha Eyvazova	Bakü Devlet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Goshgar Baylarov	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halim Alperen Çıtak	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Harun Alkan	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Kaya	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hikmet Eren	Girne Amerikan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Türk	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlahə Dadaşova	Azerbaycan Spor Akademisi
Dr. Öğr. Üyesi İntikam Mammadov	Azerbaycan Diller Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Jülide Erken	Fenerbahçe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kenan Özmen	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Khaiitmirza Sotvoldiev	Kırgızistan–Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kürşad Gölgeli	Erciyes Üniversitesi

Dr. Öğr. Ü. Makhsuda Tillyashaykhova	Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bolat	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Metin Uzun	Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Dr. Öğr. Üyesi Miray Hallak	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Alper Ener	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat Batman	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Salih Edis	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necip Fazıl Şenarslan	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necmettin Ayan	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan Güzel	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Karaman	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özden Baskan	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep Çolak	Trabzon Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rümeysa Nur Doğan	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sadia Khanum	Bahria Üniversitesi, İslamabad
Dr. Öğr. Üyesi Serhat Keskin	Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sinan Akseki	Iğdır Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şafak Güleç	Ankara Bilim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şehriban Aygün	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tabriz Jafarov	ADA Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Talha Turhan	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan Taşçı	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ulvu Rahimli	Batı Hazar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Yenginar	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Kocabıyık	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Yıldırım	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Abdulhan Taşbaşı	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Afat Farzullayeva	Milli Aviasiya Akademiyasi
Dr. Agil Abdur Rohim	Airlangga Üniversitesi, Endonezya
Dr. Ahmet Erkam Selvi	Gazi Üniversitesi
Dr. Aigul Turikpenova	Shakarim Üniversitesi
Dr. Aladdin Sultanov	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Dr. Ali Can Gözcü	Hakkari Üniversitesi
Dr. Arzu Mammadkhanly	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dr. Aydın Talışinski	UID Azerbaycan
Dr. Aynur Babayeva	Bakü Devlet Üniversitesi
Dr. Ayşegül Baykan	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Aytac Bayramova	Azerbaycan Milli Edebiyatı Müzesi
Dr. Beyza Alparslan Kaba	Alanya Üniversitesi
Dr. Bürhan Mustafa Büyükarslan	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Büşra Gök	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Büşra Üzehan	İstanbul Üniversitesi
Dr. Ebru Değe Güven	Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Dr. Ebru Kaya	Ankara Üniversitesi
Dr. Elçin Zamanov	Aliabad İslam Koleji
Dr. Eldar Kərimov	Bakü, Azerbaycan
Dr. Elmas Burcu Karataş	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. Enes Mert Demir	Gazi Üniversitesi
Dr. Esin Altun	Atatürk Üniversitesi
Dr. Fatih Çakmak	Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü
Dr. Fatma Betül Damar Çıtak	Ankara Üniversitesi
Dr. Festim Rizanaj	Priştina Üniversitesi
Dr. Güler Abdullayeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dr. Gülşen Yaylı	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Günel Ahmedova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dr. Hakan Ülker	T.C. Ticaret Bakanlığı
Dr. Hakim Aziz	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi Akademisi
Dr. Hande Gündüz	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Hanife Gül Bozkurt	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Hasan Altawil	Gazze İslam Üniversitesi
Dr. Humay Usubbaylı	Bakü, Azerbaycan
Dr. Hüsameddin Mehmet Tüzün	T.C. Cumhurbaşkanlığı
Dr. Hüseyin Çakır	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. İbrahim İslah	Milli Eğitim Bakanlığı

Dr. Ilyas Huseynov	Center for Analysis of Economic Reforms and Communication
Dr. Kamal Salimov	Bakü, Azerbaycan
Dr. Khairil Anwar	Muhammadiyah Üniversitesi, Endonezya
Dr. Komilova Gavharoy	Alisher Navo'i Tashkent Devlet Üniversitesi
Dr. Kübra Kamer Ekici	Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr. Lamiyə Nəsirova	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi
Dr. Leyla Hasanzade	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dr. Leyla Ramazanova Mirzə qızı	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dr. Manabayeva Saltanat	Darul Huda İslam Üniversitesi
Dr. Mukadder Güneri	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Nawal Bouchentouf	Tlemcen Üniversitesi, Cezayir
Dr. Necati Bükecik	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Nigar Abdullayeva	Ankara Üniversitesi
Dr. Nigora Rakhimdjanova	Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Dr. Nilüfer Karadavut	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Onur Güven	Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Dr. Ömer Faruk Güngör	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. Özkul Haraç	Kuzey Kıbrıs Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Özlem Utku Bilici	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Saadoon Obaid Eyada	Al Maarif Üniversitesi, Irak
Dr. Salman Shahzad	Institute of Clinical Psychology, University of Karachi
Dr. Samet Balta	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Dr. Samira Dadashova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dr. Sidra Abbas	Pakistan Virtual Üniversitesi
Dr. Sümeyye Akpınar	Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr. Sümeyye Kılınç	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. Şahin Hancanov	Şeki İslam Koleji
Dr. Şohimardan Orunbekov	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Tolkun Bekturgan kyzy	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Tuğçe Yaşa Toprak	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Volkan Kutluca	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. Yusuf Altun	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dr. Yusuf Duygu	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. Zeki Okyay	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Zenfira Aslan	Gence Şehir Okulu
Dr. Zeynep Atılgan	Atatürk Üniversitesi
Dr. Zumrud Huseynova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Öğr. Gör. Ayşegül Aydınlı	Trabzon Üniversitesi
Öğr. Gör. Baycan Ateş	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Öğr. Gör. Cihad İslam Yılmaz	Milli Savunma Üniversitesi
Öğr. Gör. Dilorom Sogukpinar	Özbekistan Devlet Dünya Dilleri Üniversitesi
Öğr. Gör. Edip Özkan	Mardin Artuklu Üniversitesi
Öğr. Gör. Ergas. Zilola Saydulloevna	Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Öğr. Gör. Elif Yaren Özcan	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Öğr. Gör. Esin Ekşi	Sakarya Üniversitesi
Öğr. Gör. Esma Nur Batur	İstanbul Medipol Üniversitesi
Öğr. Gör. Eyyublu Zərqələm	Bakü Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Fidan Doğru	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Öğr. Gör. Gulgun Elc. gizi Baghirova	Azerbaycan Devlet Kültür ve Sanat Üniversitesi
Öğr. Gör. Gulnar Nazarova	Azerbaycan Üniversitesi
Öğr. Gör. Gunay Bayr.Mirza-zade	Bakü Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Gunel Jabbarli	Milli Havacılık Akademisi
Öğr. Gör. Gültəkin Knyazova	Mingəçevir Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Günay Mecidova	Azerbaycan Üniversitesi
Öğr. Gör. İlaha Sadigova	Nahçıvan Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. İrem Güçlü	Polis Akademisi
Öğr. Gör. Kamilla Gamzatova	Sankt Petersburg Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Kamola Nosirova	Özbekistan Devlet Cihan Dilleri Üniversitesi
Öğr. Gör. Khansa Nabila	Darussalam Gontor Üniversitesi
Öğr. Gör. Laman Guliyeva	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Öğr. Gör. Lamiye Orucova	Azerbaycan Mingeçevir Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Matanat Mammadzada	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Öğr. Gör. Meerim Erkinbek kyzy	Kyrgyz Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Mehmet Latif Candemir	Muş Alparslan Üniversitesi

Öğr. Gör. Mesut Şara	Ankara Üniversitesi
Öğr. Gör. Musayeva Sahibe	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Öğr. Gör. Nail Mammadov	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Öğr. Gör. Narmina Mirzaliyeva	Bakü Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Nəzrin Nağıyeva	Azerbaycan Milli Havacılık Akademisi
Öğr. Gör. Nurana Aliyeva	Bakü Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Nureddin İzbasar	Bağımsız Araştırmacı
Öğr. Gör. Nurhoca Akbulayev	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Öğr. Gör. Nurşen Çağlak Emiroğlu	Yüksek İhtisas Üniversitesi
Öğr. Gör. Osman Bostancı	Ege Üniversitesi
Öğr. Gör. Oynisa Hojiyeva	Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi
Öğr. Gör. Parvana Karimova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Öğr. Gör. Ramiz Abisov	Azerbaycan Spor Akademisi
Öğr. Gör. Rasim Hasanzade	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Öğr. Gör. Sabır Murataliev	Kırgızistan–Türkiye Manas Üniversitesi
Öğr. Gör. Sabina Mammadova	Sabah Group
Öğr. Gör. Sani Hammad	Türkiye Maarif Vakfı Kırgızistan
Öğr. Gör. Sebahat Çakırlar	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa
Öğr. Gör. Selda Alkan	Kayseri Üniversitesi
Öğr. Gör. Səma Süleymanova	Mingachevir Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Seval Bozkurt	İstanbul Gedik Üniversitesi
Öğr. Gör. Shafag Mustafayeva	Azerbaycan Dil Üniversitesi
Öğr. Gör. Sümeyye Anıl	İstanbul Kent Üniversitesi
Öğr. Gör. Seyidnisa Aliyeva	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Öğr. Gör. Şəbnəm Quliyeva	Mingəçevir Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Şule Dirilen	İstanbul Medipol Üniversitesi
Öğr. Gör. Tuğçe Coşkun	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Öğr. Gör. Zeynep Arıcı	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Öğr. Gör. Zhanyl Barpybaeva	Kyrgyz Devlet Üniversitesi
Öğr. Gör. Zulfiya Aghayeva	Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi
Arş. Gör. Abdurrahman Enes Bozkurt	Kırıkkale Üniversitesi
Arş. Gör. Abrar Abdallatif Aldebsawi	El-İsra Üniversitesi, Amman

Arş. Gör. Ahmet Yasin Aydın	Atatürk Üniversitesi
Arş. Gör. Anıl Yasin Oğuz	İbn Haldun Üniversitesi
Arş. Gör. Büşra Öçal	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Arş. Gör. Chountagi Bekir	İbn Haldun Üniversitesi
Arş. Gör. Cinara Rzayeva	Lankaran Meyve Yetiştiriciliği ve Çay Yetiştiriciliği Enstitüsü
Arş. Gör. Dinara Sazanova	Yesevi Araştırma Merkezi, Kazakistan
Arş. Gör. Djilali Allou	Endüstriyel Teknolojiler Araştırma Merkezi, Cezayir
Arş. Gör. Enes Doğanalp	Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Eren Akkoç	Ege Üniversitesi
Arş. Gör. Fatima Asadova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Fidan Rzazadeh	Lankaran Meyve Yetiştiriciliği ve Çay Yetiştiriciliği Enstitüsü
Arş. Gör. Gizem Korkut	Munzur Üniversitesi
Arş. Gör. Gulnisa Samedova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Günay Aliyeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Hafsa Mobarek	Cezayir 2 Üniversitesi
Arş. Gör. Hayriye Gencel Sözen	Erciyes Üniversitesi
Arş. Gör. Ibtisam Shhob Alahmar	Libya Mühendislik Teknolojisi Fakültesi
Arş. Gör. Javohir Azimkulov	Özbekistan Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Javohir Zafarzoda	Özbekistan Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Khuraman Hajiyeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Kuldasheva Nafisa	Navoi Specialized School of Culture
Arş. Gör. Lamiyye Bagirzade	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Mesut Arslan	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Arş. Gör. Mahammadali Ayralov	Bakü Mühendislik Üniversitesi
Arş. Gör. Mehmet Tarık Copur	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Arş. Gör. Merve Nur Helvacı	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Arş. Gör. Mevlüt Sami Ergül	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Arş. Gör. Muhammed Furkan Arık	İbn Haldun Üniversitesi
Arş. Gör. Narmina Mustafaeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Naziya Mammadova	The Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
Arş. Gör. Nebi Coşkun	İstanbul Arel Üniversitesi
Arş. Gör. Nurhayat Bekir	İbn Haldun Üniversitesi

Arş. Gör. Nushaba Yagubova	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Arş. Gör. Pelin Nur Çağlayan	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Ramila Jafarli	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Arş. Gör. Reshad Abilzade	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Arş. Gör. Samira Naghiyeva	Lankaran Meyve Yetiştiriciliği ve Çay Yetiştiriciliği Enstitüsü
Arş. Gör. Şəhanə Hümmətli	Sumgayit Devlet Üniversitesi
Arş. Gör. Shams Shirinova	Sumgayit Devlet Üniversitesi
Arş. Gör. Tuğba Çelik	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Arş. Gör. Tuğba Türkan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Arş. Gör. Vəsilə Salmanova	Bakü Avrasya Üniversitesi
Arş. Gör. Vildan Doğanay	Atatürk Üniversitesi
Arş. Gör. Yeldos Toktarbay	Şakarim Üniversitesi
Doktora Öğr. Adrian Sadowski	Adam Mickiewicz University, Pozna
Doktora Öğr. Ahmed Aladini	Azerbaycan Devlet Petrol ve Sanayi Üniversitesi
Doktora Öğr. Aigerim Zhanatkyzy	Astana, Kazakistan
Doktora Öğr. Akegozhayeva Raya	Kazakistan Ulusal Kadın Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi
Doktora Öğr. Ali Mammadzada	Varşova Üniversitesi
Doktora Öğr. Alibek Baibol	Abai Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi
Doktora Öğr. Asiye Işık	Artvin Çoruh Üniversitesi
Doktora Öğr. Assel Yessenbayeva	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Doktora Öğr. Ayan Mirzayeva	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doktora Öğr. Aybike Karahan Gökdere	İnönü Üniversitesi
Doktora Öğr. Aygun Samadzada	Batı Hazar Üniversitesi
Doktora Öğr. Aynur Nəzərova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doktora Öğr. Aytaç Anak	Milli Eğitim Bakanlığı
Doktora Öğr. Bendjelloul Abdelhak	Mascara Üniversitesi, Cezayir
Doktora Öğr. Berna Cantekin	Ege Üniversitesi
Doktora Öğr. Büşra Ari	Fırat Üniversitesi
Doktora Öğr. Chandra Dwi. Widodo	University of Darussalam Gontor, Indonesia
Doktora Öğr. Cihat Ulu	Marmara Üniversitesi
Doktora Öğr. Dana Ruslankyzy	Marmara Üniversitesi
Doktora Öğr. Demet Erken Taşoğlan	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doktora Öğr. Dilek Uysal	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Doktora Öğr. Elat Abdulrəhmanov	Şeki, Azerbaycan
Doktora Öğr. Elif Yıldız Yüce	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doktora Öğr. Elgiz Jamalzade	Bakü, Azerbaycan
Doktora Öğr. Elifnur Bahşi	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doktora Öğr. Elshad Guliyev	Bakü, Azerbaycan
Doktora Öğr. Emir Attokurov	İbn Haldun İslam Enstitüsü, Bişkek
Doktora Öğr. Eshraq A. M. A. Al-Olofi	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doktora Öğr. Fatıma Koç	Uludağ Üniversitesi
Doktora Öğr. Fatma Ismayilova	Bakü Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. Fatma Zehra Dost	İstanbul Üniversitesi
Doktora Öğr. Fariz Hasanov	İstanbul Üniversitesi
Doktora Öğr. Ferhad Rüstemzade	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doktora Öğr. F. Elshod Tadhikhuzhaeva	Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Üniversitesi
Doktora Öğr. G. E. Sánchez Ramírez	Ankara Üniversitesi
Doktora Öğr. Gul Jamal Jahid	Afganistan
Doktora Öğr. Guzal Najmidinova	Buhara Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. Hande Saraçoğlu	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doktora Öğr. Hulusi Gölpınar	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doktora Öğr. Huseyn Guliyev	Katowice Ekonomi Üniversitesi
Doktora Öğr. Hüseyin Furkan Çolak	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doktora Öğr. Hülya Aslan	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doktora Öğr. Isa Kasum	Uluslararası Balkan Üniversitesi
Doktora Öğr. İlaha Ahmedova	Bakü Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. İlahe Seferzade	Bakü Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. İpek Senem Gedikoğlu	Bahçeşehir Üniversitesi
Doktora Öğr. İsmihan Topdağ	Ankara Üniversitesi
Doktora Öğr. Javid Zeynalov	Selçuk Üniversitesi
Doktora Öğr. Khadija Ahuilat	Ibnou Zohr Üniversitesi, Agadir, Fas
Doktora Öğr. Kübra Şahin Ceren	Mersin Üniversitesi
Doktora Öğr. Laghouati Youcef	Cezayir Mascara Üniversitesi
Doktora Öğr. Lale Memmedli	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi Akademisi

Doktora Öğr. Lale Şabanova	Halkbilim Enstitüsü, Azerbaycan
Doktora Öğr. Lalə Qurbanova	Sumgayit Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. Ləman Hüseynova	AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu
Doktora Öğr. Leyla Pirimova	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doktora Öğr. Malik Atar	Kocaeli Üniversitesi
Doktora Öğr. Mehin Mehdiyeva	Ankara Üniversitesi
Doktora Öğr. Mirza Mubarez	Atatürk Üniversitesi
Doktora Öğr. Mirzo Zokirov	Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi
Doktora Öğr. Muhammad Yasir Khan	Pakistan
Doktora Öğr. Muratcan Işıldak	Uluslararası Balkan Üniversitesi
Doktora Öğr. Muxhahid Ismaili	Tiran Avrupa Üniversitesi
Doktora Öğr. Mürsade Meryem Kılıç	İstanbul Üniversitesi
Doktora Öğr. Nargiza Zhusueva	Kırgız Devlet Teknik Üniversitesi
Doktora Öğr. Narmin Alizade	Bakü Mühendislik Üniversitesi
Doktora Öğr. Nurcan Çevik	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doktora Öğr. Olena Kronina	İstanbul Üniversitesi
Doktora Öğr. Osman Sevim	Sakarya Üniversitesi
Doktora Öğr. Özge Akkoç Tüzün	TED Üniversitesi
Doktora Öğr. Pınar Çiftci	Sakarya Üniversitesi
Doktora Öğr. Ramazan Furkan Türkan	Ankara Üniversitesi
Doktora Öğr. Ramazanova Shoira	Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Doktora Öğr. Ramiz Orujaliyev	SGH Varşova Ekonomi Üniversitesi
Doktora Öğr. Rashad Mammadov	Gazi Üniversitesi
Doktora Öğr. Ravi Raj	Jawaharlal Nehru Üniversitesi, Yeni Delhi
Doktora Öğr. Rovhsan Gulmammadov	Akdeniz Üniversitesi
Doktora Öğr. Saida Aliyeva	The State University of Management
Doktora Öğr. Saleha Irfan Khan	Pakistan
Doktora Öğr. Səbuhi Quliyev	Bakü Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. Səkinə Əliyeva	Azerbaycan Tıp Üniversitesi
Doktora Öğr. Sherali Shavkatov	Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Üniversitesi
Doktora Öğr. Suela Kocibellinj	Tarım Üniversitesi, Tiran
Doktora Öğr. Surayyo Khodjoeva	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doktora Öğr. Syifa Firdausi Putri	Sunan Kalijaga İslam Devlet Üniversitesi, Endonezya
Doktora Öğr. Taleh Mirzayev	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doktora Öğr. Tazabekqyzy Moldir	Kazakistan Ulusal Kadın Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi
Doktora Öğr. Telzhan Myrzabekov	Zhanibekov Güney Kazakistan Pedagoji Üniversitesi
Doktora Öğr. Tuğçe Vural	Hacettepe Üniversitesi
Doktora Öğr. Tural Ahmadli	Hazar Üniversitesi
Doktora Öğr. Turan Karimli	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doktora Öğr. Umid E. Arabboy Ogli	Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Üniversitesi
Doktora Öğr. Umud Orujov	Bakü, Azerbaycan
Doktora Öğr. U. Khum. Ahmadjanovna	Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Doktora Öğr. Ümit Bağatur	İstanbul Üniversitesi
Doktora Öğr. Vaibhavi Gupta	Jawaharlal Nehru Üniversitesi, Hindistan
Doktora Öğr. Vüsalə Cəmilzadə	Bakü Devlet Üniversitesi
Doktora Öğr. Yenglik Zhamansariyeva	Kazakistan Ulusal Kadın Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi
Doktora Öğr. Yessengazy Turalin	Abai Kazakh National Pedagogical University
Doktora Öğr. Yusuf Yılmaz	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doktora Öğr. Zabita Mammadzada	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doktora Öğr. Zaur Şüküroğlu	Ankara Üniversitesi
Doktora Öğr. Zeynab Hajamova	Office of the Presidium of the ANAS
Doktora Öğr. Zhanerke Amangeldi	Çukurova Üniversitesi
Doktora Öğr. Zibeydə Quliyeva	Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi
Doktora Öğr. Zülal Söğüt	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
YL Öğr. Aday Albada	Tulkarem, Filistin
YL Öğr. Afra Betül Daşdan	Kırıkkale Üniversitesi
YL Öğr. Ahmad Farhan Rif'an Najib	Darussalam Gontor Üniversitesi
YL Öğr. Ahmet Can Yavuz	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
YL Öğr. Aigerim Toktobekova	Uluslararası Orta Asya Üniversitesi
YL Öğr. Alime Büşra Hamzayev	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
YL Öğr. Aliyə Allahverdiyeva	Bakü Devlet Üniversitesi
YL Öğr. Alma Bogenbay	L. N. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi
YL Öğr. Aray Yedilbayeva	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
YL Öğr. Ayaz Mammadov	ADA Üniversitesi

YL Öğr. Aysel Huseynova	ADA Üniversitesi
YL Öğr. Ayşegül Turan	Atatürk Üniversitesi
YL Öğr. Ayşenur Güney	Uludağ Üniversitesi
YL Öğr. Babayeva Nəzrin	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
YL Öğr. Badam Mammadova	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi
YL Öğr. Betül Sude Batman	Düzce Üniversitesi
YL Öğr. Canberk Şahin	Gazi Üniversitesi
YL Öğr. Ece Oruçhan	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
YL Öğr. Elif Kara	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
YL Öğr. Elif Zengin Çelik	Anadolu Üniversitesi
YL Öğr. Erva Aydın	Gent Üniversitesi
YL Öğr. Esra Söylemez	İstanbul Üniversitesi
YL Öğr. Ezgi Soylu	Erciyes Üniversitesi
YL Öğr. Fatma Betül Alıcılar	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
YL Öğr. Fatma Melike Kocabıyık	Necmettin Erbakan Üniversitesi
YL Öğr. Ferhat Can Ozar	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
YL Öğr. Fidan Vahid	Bakü Devlet Üniversitesi
YL Öğr. Gunel Allahverdiyeva	Hazar Üniversitesi
YL Öğr. Gül Kuş	Mersin Üniversitesi
YL Öğr. Gülsüm Karimova	Bakü, Azerbaycan
YL Öğr. Hasan Satılmışoğlu	Amasya Üniversitesi
YL Öğr. Həzizadə Cavidan	UNEC Zagatals
YL Öğr. Hilal Tekeoğlu	Erciyes Üniversitesi
YL Öğr. Hilmi Karcı	Kayseri Üniversitesi
YL Öğr. Hüsna Talu	Fırat Üniversitesi
YL Öğr. Islomkulova Iroda	Özbekistan Zarmed Üniversitesi
YL Öğr. İbrahim Furkan Çal	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
YL Öğr. İrem Sude Macit	Düzce Üniversitesi
YL Öğr. İsmail Ülger	Kırıkkale Üniversitesi
YL Öğr. Kamala Hasanova	Azerbaycan Tıp Üniversitesi
YL Öğr. Kristina Grigoreva	Ankara Üniversitesi
YL Öğr. Lütfiye İrem Özgeriş	Moskova iktisat Yüksekokulu

YL Öğr. Malika Nurlanova	Bişkek, Kırgızistan
YL Öğr. Marta Hirsz	SGH Varşova Ekonomi Üniversitesi
YL Öğr. Martin Putra Perdana	Darussalam Üniversitesi (UNIDA) Gontor, Endonezya
YL Öğr. Melis Yıldız	Gedik Üniversitesi
YL Öğr. Merve Atış	Bursa Uludağ Üniversitesi
YL Öğr. Merve Ekinci	Bartın Üniversitesi
YL Öğr. Merve Şahin	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
YL Öğr. Muhammed Çalış	Iğdır Üniversitesi
YL Öğr. Muhammet Yasir Çolak	Nevşehir Haci Bektaş Veli Üniversitesi
YL Öğr. Musa Chiragli	Anadolu Üniversitesi
YL Öğr. Nigar Muradlı	Bakü Devlet Üniversitesi
YL Öğr. Nijat Huseynov	Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kamu Yönetimi Akademisi
YL Öğr. Nurbanu Tınas	Gaziantep Üniversitesi
YL Öğr. Omneya Elkafafy	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
YL Öğr. Orkhan Ahmad	Bakü Devlet Üniversitesi
YL Öğr. Pelin Elmalı	Giresun Üniversitesi
YL Öğr. Pervin Hazar	Mudanya Üniversitesi
YL Öğr. Ramazan Asgarkhanov	Ankara Üniversitesi
YL Öğr. Ramazan Sarıkaya	Yalova Üniversitesi
YL Öğr. Renato Mirze	Ecole Conte Üniversitesi, Lyon
YL Öğr. Rizvan İbrahimov	Bakü, Azerbaycan
YL Öğr. Robina Ali Ahmed	Faysalabad Tarım Üniversitesi, Pakistan
YL Öğr. Romaisa Munawar	Institute of Clinical Psychology, University of Karachi
YL Öğr. Rufina Rahimli	ADA Üniversitesi
YL Öğr. Sabrina Med Krachai	Cezayir
YL Öğr. Safarov Saddan	Bakü, Azerbaycan
YL Öğr. Sefa Çiçek	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
YL Öğr. Sefa Gündoğdu	Yalova Üniversitesi
YL Öğr. Semiha Dede Erel	Milli Eğitim Bakanlığı
YL Öğr. Semiha Dilber	Nevşehir Haci Bektaş Veli Üniversitesi
YL Öğr. Sevda Akkan	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
YL Öğr. Shirinoy Davlyatova	Özbekistan Angren Üniversitesi

YL Öğr. Shynar Abiir	L. N. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi
YL Öğr. Sinem Sena Keser	Adnan Menderes Üniversitesi
YL Öğr. Südabə Eyubova	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
YL Öğr. Sümeyye Küpüç	Marmara Üniversitesi
YL Öğr. Tologon Sabyrbekov	Kırgızistan-Turkey Manas Üniversitesi
YL Öğr. Tuba Kılıç	Bursa Uludağ Üniversitesi
YL Öğr. Tuğba Çiftci	İstanbul Rumeli Üniversitesi
YL Öğr. Tuğba Nur Tomakin	Sakarya Üniversitesi
YL Öğr. Tural Gafarlı	Ankara Üniversitesi
YL Öğr. Turgınbay Ayjan Sabitkızı	L. N. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi
YL Öğr. Türkan Ahmedzade	Anadolu Üniversitesi
YL Öğr. Ulduz Uralay Bəkirova	Bakü Devlet Üniversitesi
YL Öğr. Vusal Khalilli	Azerbaycan Spor Akademisi
YL Öğr. Vusal Suleymanli	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
YL Öğr. Yusuf Çeliktaş	Akdeniz Üniversitesi
YL Öğr. Zübeyde Korkmaz	Marmara Üniversitesi
Abderahim Abada	University of Saad Dahleb Blida, Cezayir
Abdur Rohman Hizbullah	Kahire El-Ezher Üniversitesi
Arif Susanto	Yogyakarta Muhammadiyah Üniversitesi, Endonezya
Damla Karadeniz	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Gunay Azizova	Bakü Uluslararası Tıp Merkezi
Manal Najdawi	Orta Doğu Üniversitesi, Amman, Ürdün
Muammer Özbebit	Milli Eğitim Bakanlığı
Mustopa, M.Ag	Uin Siber Syekh Nurjati Cirebon, Endonezya
Nuray Abbasova	Bağımsız Araştırmacı, Azerbaycan
Otabek Omonkulov	Bağımsız Araştırmacı, Özbekistan
Rachid Amraoui	Endüstriyel Teknolojiler Araştırma Merkezi, Cezayir
Rəmzi Həsənquliyev	Bağımsız Araştırmacı, Azerbaycan
Rezo Gasanov	Bağımsız Araştırmacı, Azerbaycan
Silda Ghazi Mohammed Doori	Al-Qalam Üniversitesi, Kerkük
Sohaib Safique	GIFT Gujranwala Üniversitesi Pakistan
Sümeyye Yıldırım Büyükarslan	Bağımsız Araştırmacı, Türkiye
Thamer Y. Ahmed	Anbar Üniversitesi, Irak

İRAN İLE ABD/İSRAİL ARASINDA YAŞANAN ÇATIŞMALARIN GÖLGESİNDE HÜRMÜZ BOĞAZI'NDAKİ GELİŞMELER VE BU GELİŞMELERİN DENİZ SAVAŞ SİGORTALARI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Burak DOĞAN[**]

Özet

Savaş riskleri, deniz aşırı faaliyet gösteren ticari gemilerin karşılaşabileceği en önemli tehlikelerden biri olarak görülmektedir. Zira salt ticari amaçlarla seyrüsefer halinde olan bir gemi, deniz sigortaları kapsamında "savaş" olarak nitelendirilen bir hadise neticesinde çok ciddi ölçüde zarar görebilir. Bir ticari geminin savaş riski kapsamında olduğundan söz edebilmemiz için muhakkak ilgili geminin sefer güzergâhında mevcut bir savaş durumunun varlığı yahut geminin savaşan devletlerden birinin tabiiyetinde olması şart değildir. Bir ticari gemi öngörülemez bir şekilde ve beklenmedik bir güzergâhta; bazen savaş durumunun mevcut olmadığı bir devletin kara sularında, bazense açık sularda "savaş" kapsamında kabul edilen bir tehlike kapsamında zarar görebilir. Bu anlamda bilhassa deniz aşırı taşımacılık işi yapan ticari gemiler bakımından "savaş riski" mutlaka göz önünde bulundurulması ve tedbir alınması gereken riskler arasında öne çıkmaktadır. Çalışmamızda evvela deniz sigortaları anlamında "savaş riski" olarak kabul edilen hadiselerin neler olduğunu ele alacak; bu anlamda söz gelimi iç savaş, 'terör' olayları, deniz korsanlığı gibi eylemler neticesinde oluşan zararların deniz savaş riskleri kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceğini; mevzuat ve genel şart hükümleriyle ilgili yargı kararları çerçevesinde ortaya koymaya gayret edeceğiz. Deniz savaş sigortaları bakımından önem arz eden ve üzerinde durulması gereken bir diğer husus da pek çok genel şart ve klozlarda sigortacılara tanınan "poliçeyi feshetme hakkı" olacaktır. Sigortacıların bu hakkı ne zaman ve hangi şartlarda kullanabilecekleri, bilhassa sigortalıların sahip oldukları sigorta himayesinin kapsam ve sınırlarını öngörebilmeleri bakımından son derece mühimdir. Bütün bu konuları; özellikle İran ve müttefikleriyle ABD/İsrail arasında yaşanan savaşın etki ettiği güncel gelişmeler ışığında ele almaya gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Deniz Sigortaları, Savaş Riskleri, Silahlı Çatışma, Hürmüz Boğazı, Enstitü Savaş ve Grev Klozları

* Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Türkiye, burak.dogan@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9066-4449.

Developments in the Strait of Hormuz Amid the Iran–US/Israel Conflict: An Assessment from the Perspective of Marine War Risk Insurance

Abstract

The insurance of war risks constitutes a distinctive area of legal practice, situated at the intersection of private law, public international law, and rapidly evolving geopolitical developments. Although the determination of the scope of war-risk insurance coverage is necessarily informed by concepts developed in international treaties, judicial decisions, and other authoritative sources of international law, such concepts are not in themselves determinative of the construction of insurance policies. Against this background, this article first examines the concept of "war" under international law and considers how that concept is interpreted for the purposes of marine insurance policies providing cover against war risks. It then analyses the consequences for marine war-risk insurance of the recent conflict involving Iran, Israel, and the United States, with particular emphasis on Iran's purported *de facto* closure of the Strait of Hormuz and the reported targeting of commercial vessels transiting the Strait. In doing so, the article explores the extent to which these developments may engage insured war perils, affect the availability and continuation of cover, and influence the allocation of risk between marine insurers and assureds.

Keywords: Marine Insurance, War Risks, Marine War-Risk Insurance, Strait of Hormuz, Armed Conflict, Institute War and Strike Clauses.

GİRİŞ

Deniz ticareti tarih boyunca bölgesel ve devletlerarası savaşların menfî etkilerinin gözlemlendiği bir saha olmuştur. Nitekim ticari amaçla seyrüsefer gerçekleştirilen bir geminin alıkonulması, seferine engel olunması, vurulması yahut bir deniz tehlikesine maruz kaldığı esnada kurtarma ve yardım faaliyetlerinden yararlanamaması, deniz yoluyla gerçekleştirilen ticareti sekteye uğratmış yahut maliyetleri yükseltmek suretiyle bu ticaret şekline önemli ölçüde zararlar vermiştir. Bu anlamda süregelen savaşlar, silahlı saldırılar ve bunların gerçekleşme ihtimaline dair tehlikenin bizatihi kendisi deniz ticaretinin gelişimi önünde ciddi bir engel haline gelmiştir. İşte bu yöndeki endişelerin bir nebze olsun hafifletilmesi ve deniz ticaretinin gelişiminin sağlanması için deniz savaş risklerini himaye altına alınan sigorta poliçeleri ihdas edilmiştir. Böylelikle tacirlerin deniz ticaretine yatırım yapmaları önündeki en büyük engellerden biri olan savaş tehlikelerine dair endişeleri büyük ölçüde hafifletilmiş ve savaş tehlikeleri dolayısıyla meydana gelecek somut zararların piyasaya yansıtılmasının önüne geçilmiştir. Deniz sigortaları ve deniz savaş risklerinin sigorta kapsamına alınmasına dair hukuki adımlar evvela Birleşik Krallık'ta atıldıktan sonra deniz ticaretinin olduğu tüm ülkelere ve coğrafyalara yayılmıştır.

Deniz savaş risklerine yönelik himaye sağlayan sigorta poliçeleriyle birlikte hukuk doktrininde yeni bazı münakaşalar peydah olmuştur. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz hangi zararların "savaş riski" kapsamında değerlendirileceği meselesidir. Bu anlamda savaş ile kastedilenin ne olduğu, bunun mutlaka iki devlet yahut egemen güç arasında mı olması gerektiği, resmî bir savaş ilânının lüzum arz edip etmediği ve terör, deniz korsanlığı gibi tehlikeli eylemlerin bu kapsamda ele alınıp alınmayacağı münakaşa konusu olmuştur. Keza deniz savaş risklerine yönelik himaye sağlayan poliçelerin yorumlanması ve sözleşme devam ederken rizikonun ağırlaşması sorunları bu bağlamda mütalâa edilebilecektir.

Deniz savaş sigortalarına yönelik uzun zamandır süregelen bu hukuki münakaşalar yakın zamanda İran ile ABD/İsrail arasında başlayan ve İran'ın deniz ticareti bakımından önemli geçiş güzergâhlarından biri olan Hürmüz Boğazı'nı hem askeri hem de ticari gemilerin geçişlerine kapattığını açıklamasıyla birlikte daha da canlılık kazanmıştır. Zira söz konusu gemilerin savaş sigortasıyla teminat altına alınmış olup olmadıkları, son gelişmeler ışığında rizikonun ağırlaşması keyfiyetinin mevcut sigorta poliçeleri üzerinde nasıl bir tesir doğuracağı ve İran tarafından hedef alınan gemilerin uğramış oldukları zararların sigorta şirketleri tarafından karşılanıp karşılan-

mayacağı meseleleri tartışılır hale gelmiştir.

Çalışmamıza deniz sigortaları bakımından savaş kavramının sigorta tatbikatında nasıl yorumlandığını somut hukuki uyuşmazlık örnekleri üzerinden inceleyerek Hürmüz Boğazı'nda yaşanan gelişmeleri deniz savaş sigortaları bakımından ele almaya gayret edeceğiz.

SAVAŞ KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Genel İtibariyle Savaş Nedir, Nasıl Tanımlanır?

Savaşın sözlük tanımı ise egemen güçler arasında yahut aynı devlet veya ülke içerisindeki çekişen unsurlar arasında silahlı güçlerin harekete geçirilmesi yoluyla sürdürülen düşmanca eylemlerdir. Burada geçen *'düşmanca eylem'* ile kastedilen ise ancak bir düşmandan beklenebilecek şiddet içerikli eylemlerin tamamı olarak ifade edilebilir *(Oxford English Dictionary).*

Buna karşılık 'savaş', modern uluslararası hukuk metinlerinde herkesçe kabul edilen tek bir tanımı olmayan bir terimdir. Savaş tabiri, özellikle 1945 öncesi uluslararası metinlerde egemen güç konumundaki devletler arasında gerçekleşen ve çoğu zaman *"savaş ilânı (declaration of war)"* ile başlayan, hukuki sonuçları olan bir düşmanlık halidir. Buna göre İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarih olan 1945 yılına kadar geçerliliğini koruyan bu tanımlama uyarınca uluslararası hukuk anlamında "savaş"tan söz edilebilmesi için karşılıklı düşman güçlerin en az iki devlet olması, (genellikle) resmî bir savaş ilânının olması ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi, savaş hukukunun tatbiki gibi hukuki sonuçların devreye girmesi icap etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda ve İkinci Dünya Savaşı'nda muhtelif devletlerin birbirlerine karşı savaş ilân etmesi, bu tanımlamalara uyan "savaş" haline örnek olarak verilebilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın son bulduğu 1945 tarihi sonrasında ise uluslararası metinlerde 'savaş' terimine ilişkin tanımlamalar değişiklik göstermiştir. Birleşmiş Milletler Anlaşması'na göre savaş, üye devletler için hukuki bir enstrüman olmaktan çıkarılmış; başka bir devletin bağımsızlığına yahut toprak bütünlüğüne karşı *"güç kullanımı (use of force)"* devletlerin uluslararası ilişkilerde kaçınması gereken bir durum olarak kabul edilmiştir.

1949 tarihli Cenova Anlaşması'nda *(Geneva Convention)* ise 'savaş' tabirinin kullanımından bilinçli şekilde kaçınılmış; bunun yerine "silahlı çatışma *(silahlı çatışma)"* ifadesi kullanılmıştır. Buna göre devletlerin birbirlerine karşı savaş ilân ettiği yahut etmediği her türlü silahlı çatışma halinde savaş hukuku kuralları devreye

girecektir. Böylelikle savaş hukukunun uygulandığı hallerin kapsamı genişletilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1950-1953 tarihleri arasında yaşanan 'Kore Savaşı' savaş ilânı olmadığı halde savaş hukuku kurallarının devreye girdiği "silahlı çatışma" örneği olarak verilebilir. Zira çatışmaların yaşandığı cephelere asker gönderen pek çok devlet resmî olarak savaş ilân etmemiş olsa da savaş hukuku kuralları onlar için de geçerli kabul edilmiştir. Uluslararası silahlı çatışma *(IAC)* iki veya daha fazla devlet arasındaki silahlı çatışma olarak kabul edilirken, uluslararası olmayan silahlı çatışma *(NIAC)* ise bir devlet ile devlet hükmünde olmayan güçler veya organize silahlı gruplar arasındaki silahlı çatışma olarak kabul edilmiştir. 2011 tarihinde muhalif grupların ayaklanmasıyla başlayan Suriye devrim operasyonları bu kapsamda hem uluslararası silahlı çatışma hem de uluslararası olmayan silahlı çatışma kapsamında örnek olarak gösterilebilir.

Savaş kavramı, süregelen bir hukuki nitelendirme sorununu beraberinde getirmektedir. Uluslararası hukukta konvansiyonel manada "savaş" terimi yerini büyük ölçüde, fiili gerçeklere dayanan uluslararası veya uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışma *(armed conflict)*, meşru savunma (self defence) ile kuvvet kullanımı veya bunun bir tehdit olarak kullanılmasının yasaklanması *(prohibiton of threat or use of force)* kavramları almıştır (UNC Art. 2/4, 51). Buna karşılık sigorta hukukunda poliçelerde "savaş", "iç savaş", "muharip bir güç tarafından veya muharip bir güce karşı gerçekleştirilen düşmanca hareket", "zapt", "el koyma", "kısıtlama", "alıkoyma", "terörist" ve "siyasi saik" gibi ifadelere yer verilmeye devam edilmektedir. Bu kavramların doğuracağı hukuki sonuçlar, kullanıldıkları sözleşmesel bağlam çerçevesinde belirlenmektedir. Esasen savaş kavramı kullanıldığı yere göre anlam farklılıkları içerebilecek bir terimdir. Bu anlamda aynı hadise uluslararası hukuk bakımından "savaş" olarak kabul edilmezken, sigorta himayesinin kapsam ve sınırları bakımından yahut ticari bir borcun ifasının geciktirilmesini meşru kılan mücbir sebeplerin tayini yönünden pekâlâ "savaş" olarak kabul edilebilecektir. Dolayısıyla "savaş" kavramına ilişkin hukuki meselelerin tamamı yönünden cari kabul edilebilecek genel geçer bir tarif yapmaya çalışmaktan ziyade, söz konusu kavramın her bir somut olay bakımından ayrı ayrı ele alınıp irdelenmesi gerekecektir.

Deniz Sigortaları Anlamında Savaş Tanımı Farklılık Arz Eder Mi?

Başta *London Institute of Underwriters (Londra Sigortacılar Enstitüsü)* tarafından tanzim olunan ve standartlaştırılan *"Enstitü Savaş Klozları-Institute War Clauses"* olmak üzere çeşitli standart poliçelerle "savaş" riskleri teminat altına alınmıştır.

Ancak bu poliçelerde geçen "savaş" ibaresiyle kastedilenin ne olduğu zaman zaman somut uyuşmazlıklar bakımından tartışma konusu olmuştur. Biz de bazı örnekler üzerinden bu tartışmalara ve bu tartışmalarda öne çıkan ayrıntılara dikkat çekeceğiz.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki; başta Birleşik Krallık olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde savaş riskleriyle ilgili sigorta davaları görülürken; zarara yol açan hadisenin bir *"savaş riski (war risk)"* olup olmadığı meselesi her somut olay bakımından ayrı ayrı ele alınmıştır. Buna göre sigorta hukukuna ilişkin uyuşmazlıklar bakımından savaş riskinin mevcut olup olmadığı, bu hususta tanımlamalar yapan uluslararası hukuk metinleriyle bağlı değildir. Söz gelimi uluslararası hukuktaki tanımlara göre 'savaş' şeklinde nitelendirilemeyecek bir hadiseden kaynaklanan zarar, sigorta hukuku anlamında "savaş riski" olarak kabul edilebilir. Zira sigorta hukuku anlamında bir hadisenin 'savaş riski' kapsamında mütalâa edilip edilmeyeceği yorumlanırken, uluslararası hukukta konulan şartlardan ziyade, ticari bir sözleşmenin taraflarının "savaş" ile kastettiklerinin ne olduğu esas alınmaktadır *(Commercial meaning of war / common sense interpretation).*

O halde "savaş" kavramını sigorta hukukuna bakan yönüyle sözleşmesel bir kavram olarak kabul etmek icap edecektir. Bu itibarla "savaş" kavramına dair uluslararası hukuk metinlerinde yer alan tanımlamalar ve düzenlemeler sigorta hukuku yönünden bağlayıcı olmayıp, yalnız mezkûr kavramın yorumlanmasında istifade edilecek yardımcı kaynaklar olarak mütalâa edilmelidir. Nitekim İngiliz mahkemeleri nezdinde de pek çok hukuki uyuşmazlık bakımından "savaş" kavramı kapsam itibariyle egemen güçler arasında resmî olarak ilân edilen ve diplomatik anlamda 'savaş' olarak kabul edilen silahlı çatışmalarla sınırlı görülmemiş, somut olayın özelliklerine göre nispeten ufak çaplı sayılabilecek çatışmalar ve saldırılara da şâmil olacak şekilde yorumlanmıştır. Bu bağlamda İngiliz hükümetinin resmi anlamda savaş saymadığı hadiselerin muayyen bazı hukuki uyuşmazlıklar yönünden savaş olarak kabul edilebileceği, bu noktada mahkemelerin İngiliz hükümetinin nitelendirmeleriyle bağlı olmayacağı vurgulanmıştır.

Nitekim aşağıdaki örneklerle de tasrih edileceği üzere; sigorta hukuku bakımından savaş riskinin ortaya çıktığından söz edilebilmesi için resmî anlamda bir savaş ilanından söz etmeye yahut uluslararası hukuk otoriteleri tarafından hadiseni savaş olarak nitelendirilmesine lüzum yoktur. Mühim olan sözleşme hükümlerinde yer alan 'savaş' ibaresinde muradın ne olduğudur. Dolayısıyla 'savaş' ile kastedilenin ne olduğunun tespitinde taraf iradeleri uluslararası hukuk metinlerini galebe çalmakta

ve ticari kaygılar uluslararası hukuk kaidelerine nazaran öncelikli hale gelmektedir.

1939 tarihli İngiliz mahkemelerinde görülen *Kawasaki Kisen Kabushiki Kaisha v Bantham Steamship Company Ltd.* davasına konu olan çarter sözleşmesinde yer alan hüküm uyarınca Japonya'nın dahil olduğu bir savaşın patlak vermesi halinde her iki taraf da sözleşmeyi feshetme hakkına sahiptir. Nitekim sözleşmenin akdini müteakip 1937 yılında Japonya ile Çin arasında çatışmalar başlıyor *(Second Sino-Japanese War).* Bunun üzerine Bantham firması, önceden ihbarda bulunmak suretiyle gemisini geri çağırıyor ve yukarıda zikrettiğimiz hükümden hareketle sözleşmeyi feshediyor. Kawasaki firması ise söz konusu feshin hukuka aykırı olduğunu iddia ederek Bantham firmasına karşı haksız fesih iddiasıyla dava açıyor. Davacı taraf, her iki tarafın birbirine karşı savaş ilânının olmadığı, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin askıya alınmadığı ve büyükelçiliklerin kapatılmadığı, dolayısıyla bir savaş halinden söz edilemeyeceği, zira 'savaş' halinin uluslararası hukuk metinlerince tanımlanan teknik bir tabir olduğu ve somut olayda bu teknik tabire ilişkin şartların oluşmadığı ileri sürülmüştür. Hem ilk derece mahkemesi hem de Temyiz Mahkemesi (*Court of Appeal)* bu iddiaları kabule şayan addetmiyor ve davacı tarafın 'haksız fesih' iddialarını reddediyor. Buna göre ticari sözleşmelerde yer alan "savaş" tabiri yorumlanırken uluslararası hukuk metinlerindeki tanımlara değil, sözleşmenin tarafı olan tacirlerin ona yükledikleri anlama ve o tabiri sözleşmeye koymalarına amil olan sebeplere bakılmalıdır. Nitekim sözleşme hükümlerinin yorumlanmasından anlaşıldığı kadarıyla her iki devletin silahlı kuvvetlerinin bilfiil çatışması, taraf iradelerince kastedilen "savaş" şartının pekâlâ gerçekleştiği şeklinde yorumlanabilecektir.

Bu noktada 11 Eylül 2001 tarihinde New York'ta gerçekleşen ikiz kule saldırılarının savaş riskini teminat kapsamı dışından bırakan sigorta sözleşmeleri bakımından bir *"savaş eylemi (act of war)"* olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği tartışma konusu olmuştur. 2004 tarihli *IF P&C Insurance Ltd & Silversea Cruises Ltd* davasına konu olan uyuşmazlıkta mahkeme, gelir kaybı sigortası *(loss of income policy)* bakımından rizikonun gerçekleşip gerçekleşmediğini yorumlarken 11 Eylül saldırılarının 'savaş eylemi *(act of war)'* olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı hususu üzerinde durmuştur. Yargılama esnasında yargıçlardan Rix L.J., bunun doğrudan 'savaş' olmasa da bir 'savaş eylemi' yahut 'silahlı çatışma' olarak yorumlanması gerektiğini, nitekim ABD'nin bu saldırılara mukabil bir aydan kısa bir süre içerisinde Afganistan'ı işgal etmesinin de saldırıların 'savaş eylemi' olarak kabul edilmesini gerektirdiğini ortaya koymuştur. Buna karşılık yargıç Ward L.J, meseleye bir ulus-

lararası hukukçu gözüyle değil de iş adamı perspektifiyle baktığımızda, 11 Eylül saldırılarının ancak bir 'terör eylemi' olarak yorumlanabileceğini, bu saldırılara karşı başlatılan işgal operasyonu için ABD yetkililerinin *"Terör Savaşı Terror (War of Terror)"* ifadesini kullanmış olmasının bağlayıcı bir etki taşımadığını, bunun sadece retorik bir anlam ifade ettiğini ileri sürmüştür. Nitekim burada ölçütün bir uluslararası hukukçunun değil, bir iş adamının yahut tacirin olduğu, söz konusu saldırıların bir iş adamı gözüyle nasıl yorumlanıyorsa sigorta uyuşmazlıkları bakımından da aynı şekilde yorumlanması gerektiği kabul edilmiştir. Nitekim diğer pek çok davada da 11 Eylül saldırıları bir savaş eylemi *(act of war)* olarak değil terör eylemi *(act of terrorism)* olarak yorumlanmıştır.

Deniz Sigortalarında Savaş Risklerini Teminat Kapsamı Dışında Bırakan Haller Nelerdir?

Deniz sigortalarında savaş riskleri, sigortacının yahut sigorta ettirenin muayyen bir süre önceden ihbarda bulunması suretiyle ve ileriye etkili olarak teminat kapsamı dışında bırakılabilir. Bu durumda sigorta teminatı ihbar süresi boyunca geçerli olmaya devam eder. Sigortacının bu hakkını kullanabilmesi için sigortalının sözleşmeyi ihlâl etmiş olduğunu yahut rizikonun ağırlaştığını ispat etmesine lüzum yoktur. Sigortacı ihbar mektubunda çoğu zaman teminatın sonlandırılmasına bir seçenek olarak önceden kararlaştırılmış olandan daha yüksek bir tutarda yenileme primi *(reinstatement premium)* talep edebilmektedir. Sigortacılar özellikle sigortalının faaliyet gösterdiği bölgelerde bulunan devletler arasındaki gerginliğin aniden tırmanması yahut sigortacılık sektörü tarafından 'riskli alan' ilan edilen bölgelere sefer düzenlenmesi halinde, rizikonun gerçekleşme ihtimalinin artmasına bağlı olarak bu haklarını kullanmaktadır. Söz gelimi, sigortalının sefer güzergahında bulunan ve sigorta sözleşmesinin akdedildiği anda 'riskli alan' kapsamında olmayan bir bölge, sonraki gelişmeler neticesinde 'riskli alan' ilân edilirse sigortacı sigortalıya alternatif güzergahları kullanmasını, aksi halde sözleşmeyi feshedeceğini yahut sözleşmeyi belirlenen güncel prim miktarı karşılığında yenileyeceğini ihbar edebilir.

Buna karşılık bazı hallerde sigorta sözleşmesiyle savaş risklerine karşı sağlanan teminat, önceden ihbarda dahi bulunmaksızın kendiliğinden son bulabilmektedir. Nitekim hem İngiliz Sigortacılık Piyasası'nda cari olan 1995 tarihli Enstitü Savaş ve Grev Klozları *(Institute War and Strike Clauses)* hem de 2023 tarihinde güncellenen Amerikan Enstitüsü Deniz Savaş Riskleri ve Grev Klozları *(American Institute Hull War Risks and Strikes Clauses)* uyarınca, Beş Süper Güç Klozu *(Five Powers Clause)*

sigorta sözleşmesiyle sağlanan savaş teminatının kendiliğinden son bulması neticesini doğurmaktadır. Buna göre Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin daimî üyeleri olan ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Rusya ve Çin arasında bir savaş durumunun patlak vermesi halinde savaş risklerine karşı sigortası himayesi sağlayan poliçeler önceden ihbarda bulunmaya gerek kalmaksızın, kendiliğinden son bulacaktır. Zira sigortacılık endüstrisi, bu devletlerin kendi aralarında savaşmasıyla birlikte ortaya çıkacak olan riskin ticari anlamda "sigortalanamaz (uninsurable)" olduğu kabul edilmektedir. Burada önemle ifade etmeliyiz ki; Beş Süper Güç Klozu'nun işletilebilmesi ve sigorta poliçesinin sair herhangi bir gerekçe olmaksızın kendiliğinden sona ermiş olduğunun iddia edilebilmesi için bahse konu devletler arasında savaşın resmen ilân edilmesi şart değildir. Enstitü klozları, savaşın resmen ilân edilmiş olup olmadığına bakılmaksızın adı geçen devletlerden en az ikisi arasında fiilen muharebenin başlamış olmasını yeterli görmektedir.

HÜRMÜZ BOĞAZI'NDA YAŞANAN GELİŞMELER KAPSAMINDA DENİZ SAVAŞ RİSKLERİNİN ELE ALINMASI

Hürmüz Boğazı'nın Önemi

ABD Merkez Kuvvetler Komutanlığı (CENTCOM) 28 Şubat 2026 tarihinde İran'a yönelik *"Operation Epic Fury"* adını verdiği operasyonu başlattığını duyurmasıyla birlikte ABD ve İsrail İran'daki stratejik noktalara, askeri komuta kademesine ve siyasi liderlere yönelik saldırılarda bulunmuştur. Nitekim bu saldırılar sırasında İran'ın dini lideri olarak kabul edilen Ali Hüseyni Hamaney de hedef alınmış ve kendisiyle birlikte dört aile üyesi de öldürülmüştür. Bu saldırıların hemen akabinde İran Hürmüz Boğazı'nı fiilen kapattığını ilan etmiştir.

Hürmüz Boğazı, Basra Körfezi'ni Umman Körfezi ve devamında Arap Denizi ile Hint Okyanusu'na bağlayan dar bir deniz geçididir. Boğazın kuzey kıyıları İran'a, güney kıyıları ise Umman'ın Musandam Yarımadası'na aittir. Bu coğrafi yapı, Basra Körfezi kıyısında bulunan İran, Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan'ın deniz yoluyla dünya pazarlarına erişimini büyük ölçüde Hürmüz Boğazı'na bağımlı hâle getirmektedir.

Bu yönüyle Hürmüz Boğazı, klasik anlamda bir *maritime chokepoint*, diğer bir ifadeyle deniz ticaretinin dar ve ikamesi güç bir geçiş noktasını oluşturmaktadır. Basra Körfezi'ndeki bazı petrol boru hatları Hürmüz'e kısmi alternatif sunsa da bunların toplam kapasitesi, boğazdan gerçekleştirilen petrol ve doğal gaz taşımacılığının

tamamını ikame edecek seviyede değildir.

Hürmüz Boğazı'nın küresel ticaret bakımından önemi öncelikle enerji taşımacılığından kaynaklanmaktadır. ABD Enerji Enformasyon İdaresinin verilerine göre 2023 yılında boğazdan geçen petrol ve petrol ürünlerinin miktarı günlük ortalama 20,9 milyon varil olmuş; bu miktar dünya petrol sıvıları tüketiminin yaklaşık %20 'sine karşılık gelmiştir. Hürmüz'den geçen enerji kaynaklarının önemli bir bölümü Çin, Hindistan, Japonya ve Güney Kore başta olmak üzere Asya pazarlarına yönelmektedir. Bu nedenle boğazdaki kesinti, yalnızca Körfez devletlerini değil, küresel enerji tedarik zincirini ve özellikle Asya ekonomilerini doğrudan etkilemektedir.

Hürmüz Boğazı'nın fiilen kapatılması, taraflar arasındaki çatışmayı bölgesel bir güvenlik krizinden uluslararası ticari bir çıkmaza dönüştürmüştür. Ortak Denizcilik Bilgi Merkezi *(Joint Maritime Information Center)* Hürmüz Boğazı'nda 24 Mart 2026'dan bu yana en az yirmi saldırı kaydetmiştir. Bu saldırılar dolayısıyla günlük ortalama yüz elli transit geçiş yapılan Hürmüz Boğazı'ndan günde sadece birkaç geçiş yapılabilmiştir.

İran'ın Hürmüz Boğazı'nı Kapatma İlanının Hukuki Açıdan Değerlendirilmesi

Öncelikle "Hürmüz Boğazı'nın İran tarafından kapatılması" ifadesinin hukuki ve fiilî anlamları birbirinden ayrılmalıdır. İran'ın Boğaz'ın kapatıldığını ilan etmesi, tek başına geçiş hakkını hukuken ortadan kaldırmaz. Aynı şekilde boğazın tamamı fiziken geçilemez hâle gelmemiş olsa bile mayın tehlikesi, gemilere yönelik saldırılar, zorla yönlendirme, el koyma ve elektronik müdahale, boğazı ticari bakımdan fiilen kapalı veya ağır ölçüde kısıtlı hâle getirebilir.

Nitekim 12 Temmuz 2026 tarihli İran açıklamasında Boğaz'ın kapatıldığı ileri sürülmüş olmakla birlikte JMIC *(Joint Maritime Information Center)*, Umman tarafındaki güney güzergâhının kullanılabilir durumda kaldığını bildirmiştir. Buna karşılık geçişlerin olağan seviyelerin son derece altında kaldığı görülmektedir. JMIC'in 21 Temmuz 2026 tarihli raporunda, tarihsel günlük geçiş ortalaması yaklaşık 138 gemi olarak belirtilirken 19 ve 20 Temmuz'da sırasıyla yalnızca beş ve altı geçiş kaydedilmiştir. Aynı değerlendirmede Hürmüz'deki tehdit seviyesi "şiddetli *(severe)*" olarak sınıflandırılmıştır. Dolayısıyla mevcut durum, hukuken geçerli ve fiziken mutlak bir kapanmadan çok, askerî güç ve güvenlik tehdidi yoluyla gerçekleştirilen ağır bir fiilî geçiş kısıtlaması olarak nitelendirilmeye daha elverişlidir.

Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin *(United Nations Convention on the Law of the Sea)* 37 ilâ 44'üncü maddelerinde, uluslararası seyrüsefer amacıyla kullanılan boğazlarda "transit geçiş" rejimi kabul edilmiştir. Sözleşmenin 44'üncü maddesi uyarınca boğaza kıyısı bulunan devletler transit geçişi engelleyemez ve transit geçiş hiçbir şekilde askıya alınamaz. Kıyı devletleri seyir güvenliği, deniz trafiğinin düzenlenmesi ve çevrenin korunması amacıyla kurallar koyabilir; ancak bu düzenlemeler yabancı gemiler arasında ayrım yapamaz ve geçiş hakkını fiilen ortadan kaldıracak şekilde uygulanamaz.

İran'ın bu sözleşmeyi imzalamış fakat onaylamamış olması, meseleyi teknik açıdan tartışmalı hâle getirse de transit geçiş rejiminin önemli bir bölümünün teamül hukuku *(lex non scripta)* niteliğinde olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca Uluslararası Denizcilik Örgütü Konseyi *(IMO Council),* İran'ın Boğaz'ı kapatma, engelleme veya seyrüsefere müdahale etme girişimlerini uluslararası deniz ulaşımına ve denizcilerin güvenliğine yönelik ciddi bir tehdit olarak değerlendirmiştir.

Silahlı çatışma hukuku bakımından da "kapatma ilanı" kendiliğinden hukuka uygun bir deniz ablukası oluşturmaz. Bir deniz ablukasının ilan edilmiş, bildirilmiş, etkili ve tarafsız biçimde uygulanması; tarafsız devletlerin limanlarına erişimi hukuka aykırı biçimde engellememesi ve insancıl hukuk kurallarına uygun olması gerekir. Bütün bir uluslararası boğazın ayrım gözetmeden ticaret gemilerine kapatılması, kıyı devletinin güvenlik çıkarlarıyla tek başına meşrulaştırılamaz.

Hürmüz Boğazındaki Gelişmelerin Deniz Savaş Sigortalarına Olan Etkisi

Boğazın kapatılması veya geçişlerin tehlikeli hâle gelmesi, savaş sigortaları bakımından öncelikle rizikonun ağırlaşmasına neden olur. Bununla birlikte rizikonun ağırlaşması ile sigortacının tazminat borcunu doğuran sigorta olayının gerçekleşmesi aynı şey değildir.

Savaş rizikolarının teminat altına alındığı bir sigorta poliçesinde sadece rizikonun gerçekleşme ihtimalinin artmış olması, söz gelimi geminin sefer güzergâhında bulunan Hürmüz Boğazı'ndan geçişlerin tehlikeli hâle gelmesi sigortacının tazminat ödeme borcunu doğurmaz. Tazminat ödeme borcunun doğabilmesi için rizikonun gerçekleşmesi, başka bir deyişle sigorta konusu gemi veya yükün poliçede sayılan poliçe kapsamında belirtilen bir tehlikenin gerçekleşmesi nedeniyle zarara uğraması gerekir.

Bu nedenle aşağıdaki iki durum birbirinden ayrılmalıdır;

- Geminin İran tarafından atılan füze, insansız hava aracı veya mayın ne-

deniyle zarar görmesi, kural olarak doğrudan savaş rizikosu kapsamında değerlendirilebilir.

- Buna karşılık gemi sahibinin güvenlik endişesiyle geçişten vazgeçmesi ve bu nedenle navlun kaybına uğraması ise, ayrıca bir kira kaybı veya gecikme teminatı bulunmadıkça savaş sigortasından karşılanmaz.

01/11/1995 tarihli Enstitü Savaş ve Grev Klozları'nın *(Institute War and Strikes Clauses)* 1'inci maddesi; savaş, iç savaş, ihtilal, ayaklanma ve bunlardan doğan iç karışıklıkların yanında, "muharip bir güç tarafından veya muharip bir güce karşı gerçekleştirilen düşmanca hareketleri" de teminat kapsamına almaktadır. Ayrıca savaş rizikosundan kaynaklanan zapt, el koyma, tutuklama, kısıtlama ve alıkoyma ile sahipsiz mayın, torpido, bomba ve diğer savaş silahlarının neden olduğu zararlar da teminat kapsamına alınmıştır.

Bir geminin İran makamlarınca alıkonulması her durumda savaş rizikosu sayılmaz. Alıkoymanın gümrük düzenlemeleri, karantina tedbirleri, olağan yargısal süreç, para cezası veya teminat gösterilmemesi gibi sebeplere dayanması hâlinde Enstitü klozlarındaki istisnalar uygulanabilir. Buna karşılık görünüşte idari bir tedbir olan alıkoyma, gerçekte savaşın icrası veya tarafsız deniz taşımacılığına karşı saldırgan *(belligerent)* bir müdahale niteliğindeyse savaş rizikosu olarak değerlendirilebilir.

Gecikme ve Kullanım Kayıpları

Boğazın kapatılmasının doğurduğu en büyük ekonomik zararların önemli bölümü, fiziksel hasardan değil gecikme ve kullanım kaybından kaynaklanmaktadır. Gemilerin Körfez'de mahsur kalması veya seferlerini ertelemesi;

- Navlun ve kira kaybına,
- İlave depo ve personel giderlerine,
- Yüklerin bozulmasına,
- Teslim sözleşmelerinin ihlaline,
- Liman ve demuraj giderlerine,
- Piyasa veya satış fırsatlarının kaybedilmesine neden olabilir.

Bununla birlikte savaş sigortalarının temel konusu geminin veya yükün fiziksel kaybı ve zararıdır. Salt gecikme, piyasa kaybı ve teslim edememe nedeniyle ortaya çıkan zararlar çoğunlukla kapsam dışındadır. Bu kayıpların karşılanabilmesi için si-

gorta poliçesinde bu hususların ayrıca düzenlenmiş olması gerekir.

Dolayısıyla boğazın fiilen kapalı olması sigortalı açısından büyük bir ekonomik zarar doğursa bile bu zarar, poliçede kapsamında riziko olarak mütalâa edilemediği müddetçe sigortacıdan talep edilemez.

Hükmî Tam Hasar ve Uzun Süreli Alıkoyma

Geminin başka bir devlet veya silahlı güç tarafından zapt edilmesi veya uzun süre alıkonulması, hükmî tam hasar *(constructive total loss)* bakımından da önem taşır. 1906 tarihli İngiliz Deniz Sigortaları Kanunu'nun *(Marine Insurance Act 1906)* 60'ıncı maddesinin birinci fıkrasında hükmî tam hasar *(constructive total loss)* tarif edilmiştir. Söz konusu fıkra hükmü uyarınca *"Poliçede açık bir hüküm (express provision) olması kaydıyla, sigortalanan şeyin fiilî tam hasara (actual total loss) maruz kalacağının kaçınılmaz olduğu anlaşıldığı için zaruret gereği terk edildiği yahut sigortalanan şeyin gerçek tam hasara maruz kalmasını engelleyebilecek tedbirin sigortalanan şeyin değerinden daha maliyetli olduğu ahvalde hükmî tam hasardan söz edilmektedir."*

Enstitü Savaş ve Grev Klozları'nın 3'üncü maddesi ise geminin zapt, el koyma, tutuklama, kısıtlama veya alıkoyma nedeniyle on iki ay boyunca sigortalının serbest kullanım ve tasarrufundan mahrum kalması hâlinde, hükmî tam hasar bakımından geminin geri alınmasının ihtimal dışı sayılmasına ilişkin özel bir karine getirmektedir. Ancak bu on iki aylık kural, teminat dışında kalan bir alıkoymayı teminat kapsamına sokmaz. Öncelikle alıkoymanın sigortalanmış bir savaş rizikosundan kaynaklandığının belirlenmesi gerekir.

Dolayısıyla mevcut gelişmeler ışığında Hürmüz Boğazı'ndan geçişi esnasında İran tarafından el konulan bir gemi bakımından da hükmî tam hasarın gerçekleştiği kabul edilebilecektir.

Primlere Olan Etkisi ve Fesih

Enstitü Savaş ve Grev Klozları'nın *(Institute War and Strike Clauses)* 01.11.1995 tarihli güncel versiyonun 6'ncı maddesinin birinci fıkrasının birinci cümlesine göre savaş risklerine yönelik himaye bahşeden sigorta sözleşmesi, sigortacının yahut sigorta ettirenin yedi (7) gün önceden bildirimde bulunmasıyla feshedilebilir. Söz konusu fesih bildirimi, bildirimi izleyen gece yarısından itibaren yedinci günün sonunda varit hale gelecektir. Sigortacının veya sigortalının sigorta sözleşmesini bu hükme binaen feshedebilmesi için bir haklı sebep ileri sürmesine ve dahi herhangi bir

gerekçe sunmasına lüzum yoktur. Keza feshin geçerliliği için karşı tarafın sözleşme hükümlerini ihlâl etmiş olması şartı da aranmaktadır. Ancak söz konusu hükmün uygulamaya bakan yönü itibariyle rizikonun ağırlaşması ihtimaline binaen sevk edilmiş olduğu uzun izahatı gereksiz kılacak ölçüde açıktır. Daha açık bir anlatımla ifade etmek gerekirse, sigortalanan geminin seyrüsefer güzergâhında savaş tehlikesinin ortaya çıktığı ahvalde sigortacı bu madde hükmüne dayanarak sözleşmeyi tek taraflı olarak feshedebilecektir. Anılan hükmün esasen rizikonun ağırlaşmasına ihtimaline istinaden sevk edilmiş olduğu, hükmün ikinci cümlesiyle netlik kazanmaktadır. Buna göre, fesih bildirim süresi olan yedi günlük süre sona ermeden evvel taraflar yeni prim ve/veya şartlar ve/veya taahhütler *(new rate of premium and/or conditions and/or warranties)* üzerinde mutabık kalarak sözleşme ilişkisine devam edebilecekler; yani fesih beyanından rücu edebileceklerdir. O halde mezkûr hüküm sadece fesih hakkını düzenlemekle kalmamakta, aynı zamanda sözleşmenin riskin artmasıyla birlikte ortaya çıkan oluşan yeni şartlara uyarlanmasına da kapı aralamaktadır.

Fesih hakkını düzenleyen 6'ncı maddenin birinci fıkrasının rizikonun gerçekleşme ihtimalinin artmasıyla birlikte sigortacıya tek taraflı olarak primleri artırabilmesi için çok güçlü bir koz verdiği, bu yönüyle sigortalı bakımından adil olmadığı zehabına kapılmak mümkündür. Nitekim rizikonun ağırlaşması hususunda kendisine izafe edilebilecek herhangi bir kusuru olmayan sigortalı, rızası hilafına sigorta teminatından mahrum kalma yahut teminatı devam ettirebilmek için yüksek miktarda prim borcu ödemek arasında seçim yapmaya zorlanabilir. Sigortalıyı bu seçime icbar etmenin hakkaniyet ve hukuki öngörülebilirlik ilkeleriyle bağdaşmadığı düşünülebilir. Ancak bu yönde bir mülâhaza sigorta tatbikatına dair bazı gerçekleri göz ardı etmektedir. Şöyle ki, sigortacıya artan savaş ihtimaline karşı sözleşmeyi fesih yahut primleri yeni risk oranına göre güncelleyerek sözleşmeye devam etme esnekliği sağlanmamış olmasaydı, sigortacı rizikonun ağırlaşma ihtimalini sözleşmenin kuruluş aşamasında göz önünde bulundurarak prim miktarlarını da buna göre belirlemek zorunda kalacaktı. Dolayısıyla yakın bir savaş tehlikesinin olmadığı ahvalde dahi sigorta ettirenler yüksek prim bedelleri ödemek zorunda kalacaktır. Hâlbuki bu düzenleme sayesinde sigorta ettirenler görünürde yakın bir savaş tehlikesi olmaması halinde nispeten düşük prim borçları karşılığında sigorta teminatına kavuşabilecek, savaş riskinin arttığı hallerde ise daha yüksek prim bedelleri ödeyerek sigorta teminatlarını devam ettirebileceklerdir. Üstelik sigortacıya bahşedilen fesih hakkına rağmen sigorta ettiren en az yedi gün daha sigorta teminatından yararlanmaya devam edebilecektir. Dolayısıyla anılan hükmün bu haliyle adil olmadığını söylemek, kanaatimizce pek de mümkün

değildir.

Bu açıklamalar ışığında ifade etmeliyiz ki, Hürmüz'deki risk artışının en hızlı etkisi bir tazminat talebinden önce poliçenin fiyatlandırılmasında görülmektedir. *Joint War Committee*, 3 Mart 2026 tarihli JWLA-033 ile Basra Körfezi, Hürmüz Boğazı, Umman Körfezi ve çevresindeki deniz alanlarını genişletilmiş "Listelenmiş Alanlar *(Listed Areas)*" kapsamına almıştır. Listeye alınma, ilgili bölgede rizikonun gerçekleşme ihtimalinin arttığına delâlet etmektedir. Dolayısıyla bu durum Enstitü Savaş ve Grev Klozları'nın yukarıda sözünü ettiğimiz 6'ncı maddesinin birinci fıkrasına göre sigortacıya ve sigorta ettirene yedi günlük bildirimle sigortayı sona erdirme imkânı tanır. Sigortacılar bu mekanizmayı çoğunlukla teminatı tamamen ortadan kaldırmak için değil, bahsettiğimiz üzere rizikoyu yeni koşullara göre yeniden fiyatlandırmak amacıyla kullanacaklardır. Bildirim süresi dolmadan;

- Yeni bir prim oranı,
- Daha yüksek muafiyet,
- Belirli güzergâhın kullanılması,
- Askerî veya sektörel seyir tavsiyelerine uyulması,
- AIS, VHF ve raporlama yükümlülükleri,
- Sefer bazında ön izin kararlaştırılarak teminat yeniden tesis edilebilir.

Nitekim *Lloyd's Market Association*, Mart 2026'da savaş sigortası kapasitesinin tamamen ortadan kalkmadığını; poliçelerdeki fesih bildirimlerinin riskin yeniden fiyatlandırılmasına hizmet ettiğini açıklamıştır. LMA'nın araştırmasında katılımcıların %88'i uluslararası bağlantılı tekne savaş rizikolarını, %90'dan fazlası ise yük savaş rizikolarını sigortalamaya devam etme iradesi göstermiştir. Buna karşılık gemilerin boğazdan geçiş yapmamalarının nedeninin sigorta sözleşmelerinin feshedilmesi olmadığı, asıl nedenin geminin ve mürettebatın güvenliğini tehlikeye atmamak olduğu dermeyan edilmiştir.

Beş Süper Güç Klozu'nun Somut Olay Bakımından Değerlendirilmesi

İran ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki savaşın varlığı, Enstitü klozlarındaki otomatik sona erme hükmünü tek başına işletmez. Beş Süper Güç Klozu *(Five Powers Clause)* hükmü, sigortanın Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Rusya ve Çin'den herhangi ikisi arasında savaş çıkması hâlinde kendiliğin-

den sona ermesini öngörmektedir. İran bu listede yer almamaktadır.

Bu nedenle ABD'nin İran ile savaşa girmesi:

- Rizikoyu ağırlaştırabilir,
- Ek prim ve yeni şartlar gerektirebilir,
- Yedi günlük fesih bildirimine neden olabilir,

Ancak Rusya veya Çin gibi diğer bir "Beş Süper Güç" devletinin de savaşın doğrudan tarafı hâline gelmediği sürece Beş Süper Güç Klozu işlerlik kazanmaz ve sigorta poliçesinin kendiliğinden sona ermesi sonucunu doğurmaz.

SONUÇ

Deniz savaş risklerine yönelik teminat bahşeden sigortalar konvansiyonel anlamıyla "savaş" halini değil, savaş dolayısıyla ortaya çıkabilecek muhtelif riskleri teminat altına alan sigortalardır. Savaş kavramı, çeşitli hukuki metinlerde muhtelif anlamlarda kullanılabilmektedir. Bu itibarla mezkûr kavramın deniz sigortaları bakımından hususiyetle tasrih olunması icap etmektedir. Nitekim denizcilik rizikolarına karşı teminatın sağlandığı sigorta piyasalarının savaş kavramından anladığı ile uluslararası hukuk metinlerinde ifadesi bulan savaş kavramı çoğu zaman örtüşmemektedir. Zira özel piyasaların ve tacirlerin savaş kavramına yüklediği anlam ile uluslararası hukuk aktörlerinin ve devletlerin teknik anlamda savaş ile ne kastettiği farklılık arz ettiği ahvalde, sigorta sözleşmeleri bakımından tacir perspektifi esas alınmalıdır.

Deniz savaş riskleri tarihi gelişim süreci içerisinde evvela olağan denizcilik rizikoları arasında mütalâa edilirken, zamanla bu mahiyetteki risklerin diğer denizcilik risklerinden tefrik edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bilhassa İkinci Dünya Savaşıyla birlikte savaş rizikosunun gerçekleşme ihtimali ve yıkıcı zararları arttıkça, bu riziko türü bakımından ayrı prim politikası ve fesih şartlarının benimsenmesi sigortacılık tatbikatında bir zaruret haline gelmiştir. Neticede savaş rizikolarına ilişkin teminat bahşeden müstakil klozlar ihdas edilmiştir.

İran ve İsrail/ABD arasında yaşanan çatışmalar ve akabinde Hürmüz Boğazı'nın İran tarafından askeri ve ticari gemilerin geçişine fiilen kapatılması deniz savaş sigortalarının önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Bilhassa uluslararası enerji ve petrol ticareti için son derece stratejik bir geçiş noktası olan Hürmüz Boğazı'nın fiilen kapatılmasıyla birlikte bu güzergahta faaliyet gösteren ticari gemilerin sigorta sözleşmeleri mercek altına alınmıştır. Zira Hürmüz Boğazı'nın savaş rizikosu

bakımından riskli alanlar haritasına dâhil edilmiş ve dolayısıyla buradan geçen gemiler bakımından savaş rizikosunun gerçekleşme ihtimali artmıştır. Bütün bu gelişmeler karşısında bölgede faaliyet gösteren ticari gemilerin Hürmüz Boğazı'ndan geçişleri büyük ölçüde durmuş, gemiler boğazın girişinde bekleme noktası oluşturmuşlardır. Bu durum boğazdan söz konusu gemilerin savaş rizikosuna karşı teminat sağlayan sigorta poliçelerinin askıya alındığı yahut feshedildiği yönünde şüpheleri beraberinde getirmiş olsa da, *Lloyd's Market Association* bir açıklama yaparak mevcut sigorta sözleşmelerinin geçerliliğini sürdürdüğü ve halihazırda Lloyd's bünyesinde faaliyet gösteren sigortacıların bölgede faaliyet gösteren gemiler için savaş rizikosuna karşı sigorta himayesi sunmaya devam ettiklerini ilân ederek piyasalarda güven telkin etmeye çalışmıştır. Ancak bu durum artan prim maliyetleri karşısında piyasalarda oluşan tedirginliği tam anlamıyla bertaraf edememiştir.

KAYNAKÇA

Addobbati, A. (2021). War, Risks, and Speculation: The Accounts of a Small Livorno Insurer. In P. Hellwege & G. Rossi (Eds.), *Maritime Risk Management* (pp. 1743–1748). Duncker & Humblot.

Bennett, H. (2006). *The Law of Marine Insurance.* Oxford University Press.

Benzie, H. M. (2004). War and Terrorism Risk Insurance. *St John's Journal of Legal Commentary,* 18(2), 427-436.

Chalmers M. D., Rainey, S., Blackwood, G. & Walsh, D. (2019). *Chalmers' Marine Insurance Act 1906*. Bloomsbury Professional.

Clapham, A. (2021). *War.* Oxford University Press.

Davey, M., Davey, J., & Caplin, O. (2020). *Miller's Marine War Risks, 4th Edition.* Routledge Law.

Fasil, B. (2023). War Risks in Shipping Contracts: The Impact of the Russo-Ukrainian Armed Conflict. *Lex Portus,* 9(3), 23–35. https://doi.org/10.26886/2524- 101X.9.3.2023.2.

International Maritime Organisation. (2026). Council 36th Extraordinary Session (C ES 36). https://www.imo.org/en/mediacentre/meetingsummaries/pages/council-36th-extraordinary-session.aspx

International Underwriting Association. (1995). *Institute War and Strikes Clauses Hulls–Time (1 November 1995) CL 300.*

John, N., Weston-Simons, C. & Hodgson, L. (2022). *Insurance Law Handbook.* Bloomsbury Professional.

Joint Maritime Information Center. (2026). *JMIC Advisory Note 014-26.* UKMTO.

Joint Maritime Information Center. (2026). *Update 023 to JMIC Advisory Note.* UKMTO.

Joint War Committee. (2026). *JWLA-033: Listed Areas (3 March 2026).*

Kilpatrick R. L. (2024). Revisiting the Five-Powers War Risk Exclusion. *International and Comparative Law Quarterly,* 73(3), 551-577. https://doi.org/10.1017/S0020589324000204.

Kilpatrick R. L. (2026). *Geopolitical Disruption in Shipping: Sanctions, War, and Force Majeure*. Hart.

Lloyd's Market Association. (2026). *Marine Insurance Market Statement on the Strait of Hormuz (23 March 2026*).

Sowmya H. A. (2025). The Impact of War and Sanctions on Marine Insurance Contracts: Legal Risks and Policy Exclusions. *Journal of Emerging Trends and Novel Research*, 3(6), 268-275.

U.S. Central Command. (2026). *Operation epic fury.* U.S. Department of Defense.

U.S. Department of the Treasury. (2026). *Iran-related frequently asked question 1249.* Office of Foreign Assets Control.

U.S. Energy Information Administration. (2026). *World oil transit chokepoints*. U.S. Department of Energy.

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI BÖLGESEL VATANDAŞLIK REJİMİNİN OLUŞTURULMASI: TURAN VATANDAŞLIĞININ İMKÂNI ÜZERİNE

Mustafa Alper ENER[**]

Özet

Vatandaşlık, gerçek kişi ile devlet arasında belirli haklar ve yükümlülükler sağlayan hukuki bağ veya statü olarak ifade edilebilmektedir. Bölgesel birliğe ait olma duygusunu geliştirmek için uluslarüstü vatandaşlık rejimleri geliştirilmektedir. Son yıllarda bölgesel hükümetlerarası organizasyonların (*regional intergovernmental organizations*) aralarındaki siyasi ve ekonomik entegrasyonu artırmak amacıyla üye devletlerin vatandaşlarına bölgesel vatandaşlık sağlama konusunda adımlar atılmaktadır. Çeşitli yazarlar tarafından ekonomik entegrasyonun sağlanması için geçilen aşamalar üzerine çalışılmıştır. Balassa ekonomik entegrasyonu serbest ticaret, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik (tek pazar) ve tam ekonomik entegrasyon aşaması olarak beş aşamada ele almıştır. Günümüzde ekonomik entegrasyonun tek pazar aşamasının vatandaşlık hukuku alanında yansımasına baktığımızda en önemli örnek Avrupa Birliği (AB) vatandaşlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşmasıyla üye devletlerin vatandaşlarına kendi vatandaşlıklarının yanında AB Vatandaşı statüsü verilmiştir. Tek pazar dört temel serbestiyi yani kişilerin, hizmetlerin, malların ve sermayenin serbest dolaşımına imkân sağlamıştır. Böylece birlik vatandaşları üye devletlerde seyahat, oturum, çalışma ve iş kurma hakkına sahip olmuştur. Bu haklar yanında, Lizbon Antlaşmasıyla güncellenen Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın (ABİHA) ikinci kısımda AB vatandaşlarına ikamet ettikleri üye devlette Avrupa Parlamentosu (AP) seçimlerinde ve yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı, üçüncü devletlerde vatandaşı olduğu devletin temsilciliği bulunmuyorsa diğer üye devletlerin diplomatik korumasından yararlanma hakkı, AP'ye dilekçe verme hakkı gibi haklar verilmiştir. Türk Dünyasına baktığımızda ise Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) faaliyetleri kapsamında birçok alanda iş birliği yapıldığı görülmektedir. Acaba bu iş birliğinin AB'nin birlik vatandaşlarına sağladığı özgürlükleri sağlayacak şekilde geliştirilmesi ve uluslarüstü bir vatandaşlık rejimine "Turan vatandaşlığı"na evrilebilmesi mümkün müdür sorusuna bu tebliğde cevap aranmaktadır. Çalışmamızda, bazı bölgesel hükümetlerarası organizasyonların bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması konusunda yaptıkları çalışmalar ve bölgesel vatandaşlık rejiminin hukuki temellerinin nasıl oluşturulduğu, bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması için Türk hukuku örneği üzerinden millî düzenlemelerde yapılması gerekenler incelenerek TDT kapsamında bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması imkânının olup olmadığı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık Hukuku, AB vatandaşlığı, Turan vatandaşlığı, Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Soylu Yabancılar

* Doktor Öğretim Üyesi, Mustafa Alper Ener, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye, mustafa.ener@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7575-6879.

Creating a Regional Citizenship Regime for Organization of Turkic States: On the Possibility of Turan Citizenship

Abstract

Citizenship can be defined as a legal bond or status between a real person and a state which entails legal rights and duties. Supranational citizenship regimes are being developed to foster a sense of belonging to regional unity. In recent years, regional intergovernmental organizations have been taking steps to grant regional citizenship to citizens of member states in order to increase political and economic integration among themselves. Various authors have studied the stages of achieving economic integration. Balassa has addressed economic integration in five stages: free trade, customs union, common market, economic union (single market), and full economic integration. Today, when we look at the reflection of the single market stage of economic integration in the field of citizenship law, the most important example is European Union (EU) citizenship. With the Maastricht Treaty, which entered into force in 1993, citizens of member states were granted EU citizen status in addition to their own citizenship. The single market has enabled the four fundamental freedoms: the free movement of people, services, goods, and capital. Thus, citizens of the Union have the right to travel, reside, work, and establish businesses in member states. In addition to these rights, the second part of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), updated by the Lisbon Treaty, grants EU citizens the right to vote and stand for election in European Parliament (EP) and local elections in the member state where they reside, the right to benefit from the diplomatic protection of other member states if their state of citizenship does not have representation in third states, and the right to petition the EP. Looking at the Turkic world, we see that cooperation takes place in many areas within the framework of the activities of the Organization of Turkic States (OTS). This paper seeks to answer the question of whether this cooperation can be developed in a way that provides the same freedoms as the EU citizens and evolve into a supranational citizenship regime, "Turan Citizenship" In our study possibility to create a regional citizenship regime within the framework of the OTS will be discussed by examining the work done by some regional intergovernmental organizations on the creation of a regional citizenship regime, how the legal foundations of a regional citizenship regime are established, and what needs to be done in national regulations, using Turkish law as an example, for the creation of a regional citizenship regime.

Keywords: Citizenship Law, EU Citizenship, Turan Citizenship, Organization of Turkic States, Foreigners of Turkic Origin

GİRİŞ

Vatandaşlık, klasik anlamda kişi ile devlet arasında karşılıklı hak ve yükümlülükler doğuran hukuki ve siyasi bir bağ olarak tanımlanmaktadır. Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi m. 2'de vatandaşlığın tanımı yapılırken bir kişi ile bir devlet arasındaki hukuki bağ olduğu ve kişinin etnik kökenini göstermediği ifade edilmiştir. Vatandaşlık bağı, kişiye siyasi katılım, mülkiyet, ikamet, çalışma, iş kurma, seyahat ve korunma gibi haklar sağlarken; devlete karşı sadakat ve hukuka bağlılık gibi yükümlülükler yükler. Ancak günümüzde vatandaşlık, yalnızca bu klasik çerçeveyle açıklanamayacak bir dönüşüm içerisindedir.

Küreselleşme, artan sınır aşan hareketlilik ve bölgesel entegrasyon süreçleri, vatandaşlığın kapsamını genişletmekte ve çok katmanlı bir yapıya dönüştürmektedir. Artık bireyler yalnızca bir devletin vatandaşı olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir bölgesel bütünün de parçası hâline gelebilmektedir. Bu noktada "bölgesel vatandaşlık" kavramı ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızda günümüz dünyasında varlığını sürdüren bölgesel hükümetlerarası organizasyonların bölgesel vatandaşlığa ilişkin düzenlemeleri ve bu konuda attıkları adımları kısaca ele alıp ardından Türk dünyasında bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması için Türk hukuku örneği üzerinden millî düzenlemelerde yapılması gerekenler incelenerek TDT kapsamında bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması imkânının olup olmadığı ele alınacaktır.

BÖLGESEL VATANDAŞLIK

Bölgesel vatandaşlık, ulusal vatandaşlığı ortadan kaldırmayan; aksine onu tamamlayan ve kişiye ek haklar tanıyan bir statü olarak değerlendirilebilir. Bu statü, özellikle ekonomik entegrasyonun derinleştiği bölgelerde ortaya çıkmaktadır. Ekonomik entegrasyonun teorik çerçevesine baktığımızda, Béla Balassa tarafından geliştirilen model önemli bir referans noktası olarak alınabilir. Balassa, ekonomik entegrasyonu beş aşamada ele almaktadır: Serbest ticaret alanı, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik ve tam ekonomik entegrasyon. Serbest ticaret aşamasında üye devletler arasındaki gümrük tarifeleri kaldırılmakta, ancak üye olmayan devletlere kendi mevzuatına göre tarife uygulayabilmektedir. Gümrük birliği aşamasında üye olmayan devletlere uygulanan tarifeler de eşitlenmektedir. Bu aşamalar arasında özellikle "ortak pazar" aşaması dikkat çekmektedir. Çünkü bu aşamada yalnızca malların değil; kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin de serbest dolaşımı sağlanmaktadır. Ekonomik birlik ise ortak pazarın üzerine ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılmasını da içermektedir. Son aşama olan tam ekonomik entegrasyonda ise parasal, mali, sosyal

ve konjonktür karşıtı mali politikaların ortak hâle getirilmesini içermektedir. Bu konuda bütün üye devletler için geçerli olacak kararları alan uluslarüstü bir makamın oluşturulması gerekmektedir.

Çalışma konumuz için kritik olan aşama ortak pazar aşamasıdır. Bu aşamada faktör hareketlerinin, yani kişilerin, sermayenin ve doğrudan yabancı yatırımların, serbest dolaşımının üye devletler arasında açılması bireylerin farklı ülkelerde yaşama, çalışma ve ekonomik faaliyette bulunma haklarını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bu hakların düzenlenmesi için ulusal vatandaşlık statüsü yetersiz kalmakta ve bölgesel bir vatandaşlık ihtiyacı doğmaktadır.

Avrupa Birliği Vatandaşlığı

Ortak pazarın kurulması aşamasında vatandaşların haklarının düzenlenmesi ihtiyacı sonucu ortaya çıkan bölgesel vatandaşlığın en gelişmiş modern örneği ise Avrupa Birliği bünyesinde oluşturulmuştur. 7 Şubat 1992 tarihinde imzalanan ve 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşması veya diğer adıyla Maastricht Antlaşması ile üye devlet vatandaşlarına ulusal vatandaşlıklarının yanında Avrupa Birliği vatandaşlığı statüsü tanınmıştır. Maastricht Antlaşması'nın Ortak Hükümler başlığı altında düzenlenen B Maddesinde, Birliğin belirlediği hedefler arasında, üye devletlerinin vatandaşlarının haklarının ve menfaatlerinin korunmasının Birlik vatandaşlığının getirilmesi yoluyla güçlendirilmesi yer almaktadır. Birlik Vatandaşlığı başlıklı 8. maddesinin 1. fıkrasında Birlik vatandaşlığının bu madde ile oluşturulduğu ve üye devletlerin vatandaşlığına sahip olan herkesin Birlik vatandaşlığına sahip olduğu düzenlenmiştir.

Avrupa Birliği vatandaşlığı, hukuki açıdan tamamlayıcı bir statüdür; yani ulusal vatandaşlığın yerine geçmemekte, onun üzerine inşa edilmektedir. Ancak sağladığı haklar bakımından son derece geniştir. Birlik vatandaşları, üye devletler arasında serbest dolaşım hakkına sahiptir. Bu hak, yalnızca seyahat etmeyi değil; aynı zamanda başka bir üye devlette yerleşmeyi, çalışmayı ve ekonomik faaliyette bulunmayı da kapsar. Bu serbest dolaşım hakkı, dört temel serbestinin bir parçasıdır: Kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı. Bu serbestiler, Avrupa Birliği iç pazarının temelini oluşturur ve ekonomik entegrasyonun derinleşmesini sağlar. Bunun yanı sıra, Birlik vatandaşlarına sosyal haklar da tanınmıştır. Örneğin, sosyal güvenlik sistemlerinin koordinasyonu sayesinde bireyler, farklı üye devletlerde çalıştıklarında hak kaybına uğramazlar. Ayrıca mesleki yeterliliklerin karşılıklı tanınması, iş gücü hareketliliğini kolaylaştırmaktadır.

Lizbon Antlaşması ile Maastricht Antlaşması'nda verilen bu haklar daha da genişletilmiştir. Avrupa Birliği vatandaşlarına, ikamet ettikleri üye devlette Avrupa Parlamentosu seçimlerinde ve yerel seçimlerde oy kullanma ve aday olma hakkı tanınmıştır. Ayrıca üçüncü ülkelerde kendi devletlerinin temsilciliği bulunmadığında diğer üye devletlerin diplomatik korumasından yararlanma imkânı sağlanmıştır. Bunun yanında Avrupa Parlamentosu'na dilekçe verme hakkı ve Avrupa Ombudsmanına başvuru gibi haklar da tanınmıştır. Bu gelişmeler, vatandaşlığın yalnızca bir kimlik statüsü olmaktan çıkıp, çok katmanlı bir haklar bütünü hâline geldiğini göstermektedir.

MERCOSUR Vatandaşlığı

Bölgesel vatandaşlığa verilebilecek diğer bir örnek ise MERCOSUR vatandaşlığıdır. 2010 yılında Ortak Pazar Konseyi'nin (Consejo del Mercado Comun - CMC) 64/10 sayılı kararı ile antlaşmalarda yer alan, üye devletlerin vatandaşlarına tanınan hak ve menfaatleri bir arada toplayıp derleyen MERCOSUR Vatandaşlık Statüsü'nün (Estatuto de la Ciudadanía del MERCOSUR) aşamalı olarak oluşturulması kararı verilmiştir. On yıl içinde yürürlüğe girecek şekilde bölgesel vatandaşlık statüsünü oluşturmak için Eylem Planı onaylanmıştır. Ancak bu plan tam olarak yürürlüğe girememiştir. Özellikle hukuki yapı farklılıkları, siyasi istikrarsızlıklar, entegrasyon altyapısı maliyetleri ve bazı devletlerin göç dalgasıyla karşılaşma gibi endişeleriyle üye devletler arasında genişletilmiş ikamet ve çalışma hakkı olarak kalmıştır. 2021 yılında bu statünün ilk versiyonu yayımlanmıştır. MERCOSUR üye devletlerinin vatandaşlarına yeni haklar veren antlaşmalar yürürlüğe girdikçe bu statüde güncellemeler yapılmaktadır. Burada yer alan haklardan bir kısmını düzenleyen CMC'nin 28/02 sayılı kararı ile 2002 yılında kabul edilen MERCOSUR üye devletleri Vatandaşlarının İkametine İlişkin Antlaşma ile üye devlet vatandaşlarına bazı haklar tanımıştır. Devletler bağımsız olarak kendi göç kurallarını belirleme hakkına sahip oldukları ve doğrudan ülkeye giriş hakkı vermediği için tam olarak uluslarüstü bir statü hâline gelmiş sayılmasa da üye devlet vatandaşlarına başvurudan önceki beş yıl içinde temiz sabıka kaydına sahip olmaları durumunda iki yıla kadar geçici oturum hakkı tanımaktadır (CMC 28/02 m. 4). İki yıl sonunda hızlandırılmış bir yol ile süresiz ikamete (daimî ikamete) geçme hakkı vermektedir (CMC 28/02 m. 5). CMC'nin 46/15 sayılı kararı ile üye devletlerin vatandaşları kimlik kartlarıyla diğer üye devletlere giriş yapabilmektedir. Bu noktada uygulamada Mercosur üye devletlerinin AB'deki serbest dolaşımdan farklı bir bakış açısında olduklarının üzerinde durulması gerekmektedir. AB tarzında giriş serbestisi temel bir hak olarak yer alırken, Mercosur alanında federatif bölgelere sahip olan

üye devletlerde bölgesel koşullar ve kanuni gereklilikler göz önüne alınarak sıkı sınır kontroller yapılması yerine mevzuattaki düzenlemeler öncelenmektedir. Mercosur bakış açısı, coğrafi ve tarihi sınır geçiş dinamiklerini serbest dolaşımın bir parçası olarak görmektedir.

Bu konuda örnek verebileceğimiz diğer topluluklar da bulunmaktadır. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nda (Economic Community of West African States - ECOWAS) üye devletler iç hukuklarına göre kabul edilmez kişileri belirleme hakkını saklı tutarak, 90 güne kadar vizesiz seyahat, ikamet ve iş kurma hakkı vermektedir. Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (The Gulf Cooperation Council - GCC) 2001 yılında akdedilen GCC Devletleri Arasında Ekonomik Antlaşma'nın (The Economic Agreement between the GCC States) dibacesinde antlaşmanın, GCC vatandaşlarının Körfez vatandaşlığına ulaşma yönündeki istek ve beklentilerine, özellikle de serbest dolaşım, ikamet, çalışma, yatırım, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişim haklarının kullanımında eşit muamele görme taleplerine uygun olarak düzenlendiği belirtilmektedir. Güneydoğu Asya Uluslar Birliği'nde (ASEAN) 11 ASEAN ülkesinde yürürlüğe giren 25 Temmuz 2006 tarihli ASEAN Vize Muafiyeti Çerçeve Antlaşması (ASEAN Framework Agreement on Visa Exemption) ile 31 Temmuz 2025 tarihinden itibaren üye devlet vatandaşları geçerli pasaportları ile diğer üye devletlerde vize muafiyeti kapsamında 14 gün kalabilmektedir. Karayipler Topluluğu'nda ise (CARICOM) revize edilmiş Chaguaramas Antlaşması'nın 32 vd. maddeleri iş kurma serbestisi, hizmetlerin serbest dolaşımı, sermayenin serbest dolaşımı gibi konuları, 45. maddesi Topluluk vatandaşlarının serbest dolaşımını, 46. madde nitelikli Topluluk vatandaşlarının serbest dolaşımını düzenleyerek üye devletlerin vatandaşlarına haklar sağlamaktadır.

Türk Dünyası İçin Ortak Vatandaşlık Statüsü: Turan Vatandaşlığı

Dünyadaki diğer örneklere baktığımızda farklı aşamalarda entegrasyona sahip olan ve kendi ihtiyaçlarına göre şekillenmiş bölgesel birlik ve toplulukları görmekteyiz. Bu noktada çalışmamızın temel sorusu, ortak pazar entegrasyonunu tamamlamış olan Avrupa Birliği'nde gördüğümüz uluslarüstü vatandaşlık modelinin, Türk dünyasında da geliştirilebilir olup olmadığıdır.

Türk düşünce geleneğinde birlik fikrinin önemli kavramsal dayanaklarından biri Kızılelma ülküsüdür. Bu ülkü aslında yalnızca Türk topluluklarının birliğini değil, tarihsel bağlamında daha geniş bir siyasal ve medeniyet tasavvurunu ifade etmektedir. Özellikle Osmanlı döneminde Kızılelma, cihan hâkimiyeti idealiyle birlikte,

Türklerin öncülüğünde Müslüman toplumların da siyasi ve kültürel açıdan bir araya gelmesini hedefleyen bir ülkü olarak yorumlanmıştır. Bu yönüyle, etnik bir birlik fikrini aşarak, İslam dünyasını da kapsayan daha geniş bir bütünleşme perspektifi sunmaktadır. Gerçekten de Türk devletlerinin tarihlerine baktığımızda birliğin sağlandığı dönemlerde önemli zaferler elde edildiği; birliğin bozulduğu, iç karışıklıkların çıktığı dönemlerde ise acı hadiseler meydana geldiği görülmektedir. Kızılelma ideali modern dönemde, daha çok askerî, kültürel ve bölgesel entegrasyon çerçevesinde yeniden değerlendirilmekte; Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında hayata geçirilen ve geçirilmesi planlanan iş birliği süreçlerine tarihsel bir derinlik kazandırarak, Türk dünyası ile İslam dünyası arasında köprü kuran düşünsel bir arka plan oluşturmaktadır. Bu yönüyle Kızılelma, Türk Devletleri arasındaki entegrasyon süreçlerine de tarihsel bir süreklilik kazandırmakta ve "Turan vatandaşlığı" gibi önerilere düşünsel bir arka plan sunmaktadır. Bay, Alimbekov, Mete, Cücük, ve Yokuş'un Türk Dünyası, Türk Dünyası Birliği ve Türk Dünyası vatandaşlığına ilişkin Türkiye Cumhuriyeti, Kosova, Kazakistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Makedonya, Kırgızistan, Moğolistan ve diğer ülkelerden katılımcıların düşünceleri üzerine yapılan anket araştırmasında katılımcıların %93'ünün Türk Birliğinin kurulmasının, %91'inin Avrupa Birliği vatandaşlığı gibi bir vatandaşlık sisteminin olmasının gerekli olduğunu düşündüğü sonucu ortaya çıkmıştır.

Türk dünyasında birlik fikrinin düşünsel temellerinden biri İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, İşte, Fikirde Birlik" anlayışıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Türk dünyasına yönelik birlik fikrinin teorik temelleri ise, Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinde ortaya koyduğu "Tevhid-i Etrak" düşüncesinde görülmektedir. Bu yaklaşım, Osmanlı sınırları dışında yaşayan Türk topluluklarıyla kültürel ve siyasi bağların güçlendirilmesini ve uzun vadede bir Türk birliği oluşturulmasını hedeflemektedir. Her ne kadar Akçura bu fikrin dönemin uluslararası koşullarında uygulanmasının güç olduğunu belirtse de söz konusu yaklaşım günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çerçevesinde tartışılan bölgesel entegrasyon ve "Turan vatandaşlığı" gibi çalışmalara teorik bir zemin sunmaktadır.

Türk dünyasının uluslarüstü vatandaşlık modelinin yapısal zeminini 2009 yılında Azerbaycan'da imzalanan Nahçıvan Antlaşması ile kurulan "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi" olarak görebiliriz. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin adı 2021 yılında İstanbul'da yapılan zirvede Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı, üye devletler arasında siyasi, ekonomik

ve kültürel iş birliğini geliştirmeyi amaçlayan bir hükümetlerarası organizasyondur. Bu anlamda uluslarüstü Türk Dünyası veya Turan vatandaşlığının TDT çatısı altında oluşturulmasının en iyi seçenek olduğunu düşünmekteyiz. TDT üye devletleri arasında özellikle son yıllarda ulaştırma koridorları, ticaretin artırılması, enerji iş birliği ve eğitim alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Bununla birlikte, mevcut entegrasyon düzeyi incelendiğinde, TDT'nin henüz ortak pazar aşamasına ulaşmadığı görülmektedir. Üye devletler arasında vize kolaylıkları, ticaret anlaşmaları ve kültürel iş birlikleri bulunsa da iş gücü ve yerleşme serbestisi gibi alanlarda kapsamlı bir serbest dolaşım rejimi henüz tesis edilmemiştir. Bu durum, bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması açısından önemli bir sınırlılık oluşturmaktadır. Çünkü bölgesel vatandaşlık, genellikle ekonomik entegrasyonun belirli bir olgunluğa ulaşmasının ardından ortaya çıkan bir hukuki statüdür. Böyle bir aşamaya geçilmesi için TDT üye devletlerinin akdedecekleri uluslararası bir antlaşma ile bu hakları bütün üye devletlerin vatandaşlarına tanıması ve iç hukuklarına bunu entegre etmesi gerekmektedir. Bu konuda en büyük engellerden birisi TDT üye devletlerinden Macaristan'ın AB'ye üye olmasıdır. Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın (ABİHA) iç pazar hükümleri dolayısıyla AB'nin paylaşılan yetki alanına (ABİHA m. 4) giren konularda, özellikle serbest dolaşım ve yerleşme hakkında (ABİHA m. 20 ve 21), işçilerin serbest dolaşımı (ABİHA m. 45 vd.), iş kurma (ABİHA m. 49 vd.) ve hizmet sunma (ABİHA m. 56 vd.) serbestileri konularında Macaristan, AB hukukunun doğrudan uygulanması ve üstün norm olmasını kabul ettiği için tek başına AB vatandaşlığına alternatif bir "bölgesel vatandaşlık" statüsü oluşturacak bir uluslararası antlaşmayı akdedemeyecektir. Bu durum dikkate alındığında diğer Türk devletleri kendi aralarında yapacakları bir uluslararası antlaşmayla ve kendi iç hukuklarında yapacakları düzenlemelerle bu entegrasyon için adımlar atabilecektir.

TÜRKİYE'DEKİ MEVCUT HUKUKİ DURUM

Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk soylu yabancılara verilen haklar bazı özel düzenlemelerle artırılmış olsa da henüz ortak pazar aşamasına ulaşılması için yeterli değildir. Türkiye'de resmî organlar tarafından yapılan açıklamalarda 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'na tabi şekilde Türk devletlerinden gelerek ikamet izni verilen yaklaşık 358 bin kişi, 6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanunu'na göre çalışma izni verilen Türk soylu kişi sayısının ise 89 bin civarında olduğu bildirilmektedir. Türk devletleri arasındaki iş birliğine ilişkin sürecin ilerlemesi açısından bu rakamların olumlu rakamlar olduğunu düşünmekteyiz.

10 Ekim 2025 tarihinde 2527 sayılı Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu ve Özel Kurum, Kuruluş veya İşyerlerinde Çalışabilmelerine Dair Kanunun Uygulanması Hakkındaki Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik'in Resmî Gazete'de yayımlanmasının ardından bunun Turan birliğine giden yolda atılan önemli bir adım olduğu, Türk soylu yabancıların Türkiye'de izin almadan çalışabilecekleri yazılmıştır. Her ne kadar bu haberler toplumda böyle bir isteğin olduğunu gösterse de hukuki anlamda bakıldığında Yönetmeliğin 3. maddesinde yer alan on şartın hepsini taşıyan kişilere adı geçen yönetmelik kapsamında çalışma izni verilebileceği düzenlenmiştir. Bu on şartı incelediğimizde örneğin, kişinin vatandaşı olduğu ülkenin kahir ekseriyetinden farklı etnik ve kültürel kimliğe sahip olması ve Cumhurbaşkanı kararıyla tespit edilen Türk soylu topluluktan olması şartlarının bu şartlardan olduğu müşahede edilmektedir.

SONUÇ

Bölgesel vatandaşlığa ilişkin yaptığımız açıklamalar sonucunda vurgulamak gerekir ki, bu tür bir vatandaşlık modelinin Türk Dünyasında oluşturulması tamamen imkânsız değildir. Aksine, belirli aşamalar izlenerek kademeli bir şekilde inşa edilebilecektir. Unutulmamalıdır ki, AB bulunduğu aşamaya gelene kadar hatta mevcut durumda bile pek çok noktada ortak bir görüşe varma konusunda zorluklar yaşamıştır ve yaşamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Turan vatandaşlığının kısa vadede kapsamlı bir uluslarüstü vatandaşlık statüsü olarak değil; her türlü zorluğa rağmen uzun vadeli bir entegrasyon hedefi olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu hedefe ulaşılabilmesi için öncelikle üç temel alanda ilerleme sağlanması gerektiğini düşünmekteyiz.

İlk olarak, TDT üye devletleri arasında ekonomik entegrasyonun derinleştirilmesi gerekmektedir. Ticaretin serbestleştirilmesi, gümrük uygulamalarının uyumlaştırılması ve yatırım ortamının iyileştirilmesi, entegrasyonun ekonomik temelini oluşturacaktır. Bunun yanı sıra ikamet ve çalışma şartlarının kolaylaştırılması, bu işlemlerin hızlandırılarak hareketliliğinin artırılması, bölgesel vatandaşlık haklarının önünü açacaktır. Uluslararası bir antlaşma öncesinde devletler, örneğin "Türk soylu yabancılar"a özel düzenlemeler vazedebilirler. Bu yaklaşım, bölgesel vatandaşlık için bir ön model olarak geliştirilebilecek ve diğer üye devletlere de uyarlanabilecektir.

İkinci olarak, millî hukukların uyumlaştırılması gerekmektedir. Bu anlamda mevzuatların karşılaştırmalı olarak ele alınması ile bazı ortak düzenlemeler hayata geçirilebilecektir. Ayrıca e-Devlet, UYAP gibi kamunun sistemsel altyapılarının uyum-

laştırılması, devletler arasında kamu tarafından verilen belgelerinin özellikle mesleki ve eğitim yeterliliklerinin kabulünün kolaylaştırılması önemli adımlar olarak görülebilir.

Üçüncü olarak ise kurumsal yapıların güçlendirilmesi gerekmektedir. Bölgesel bir vatandaşlık rejiminin sürdürülebilir olması için ortak karar alma mekanizmaları, etkili denetim sistemleri ve hakların korunmasını sağlayacak yargısal yapılar oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki, Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında bir bölgesel vatandaşlık rejiminin oluşturulması, sadece doğrudan bir hukuki düzenleme ile değil; ekonomik, siyasi ve kurumsal entegrasyonun ilerlemesiyle mümkün olacaktır. Dünyada görülen bölgesel vatandaşlık örneklerinde hükümetlerarası organizasyonların kendi ihtiyaçları doğrultusunda bölgesel vatandaşlık statülerini oluşturdukları görülmektedir. Türk Devletleri Teşkilatının Üye Devletleri ve ileride potansiyel üye olabilecek devletlerin ihtiyaçları da dikkate alınarak kısa süre içerisinde Turan vatandaşlığı hususunda adımların hızla ancak emin adımlarla atılması gerekmektedir. Kanaatimizce Turan vatandaşlığı, mevcut koşullarda bir başlangıç noktası değil; ulaşılması hedeflenen ileri bir entegrasyonun aşaması olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Acuerdo sobre Documentos de Viaje y de Retorno de los Estados Partes del MERCOSUR y Estados Asociados. 30/6/2008.

Acuerdo sobre residencia para nacionales de los Estados Partes del MERCOSUR. 6/12/2002.

Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Alyılmaz, C. (2015). Türk Dünyası Vatandaşlığı'na Doğru, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 4/1, 69-76.

Anadolu Ajansı (2025). AK Parti'li Zorlu, Türk soylu yabancıların Türkiye'deki çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeyi değerlendirdi, 16/10/2025. https://www.aa.com.tr/tr/politika/ak-partili-zorlu-turk-soylu-yabancilarin-turkiyedeki-calisma-kosullarina-iliskin-duzenlemeyi-degerlendirdi/3718733

ASEAN Framework Agreement on Visa Exemption. 25/7/2006.

Association of Southeast Asian Nations. asean.org

Aybay, R. & Özbek N. (2015). *Vatandaşlık Hukuku*. 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Balassa, B. (2011). *The Theory of Economic Integration*. Routledge.

Batır, K. (2017). Antlaşmalar ve Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararları Çerçevesinde Avrupa Birliği Vatandaşlığı. *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, Sayı 1, 133-159.

Bay, E., Alimbekov, A., Mete, M., Cücük, E. & Yokuş, E. (2017). Türk Dünyası Birliği Algısı, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 11, Sayı 21, 55-85.

Caribbean Community and Common Market. caricom.org

Cooperation Council for the Arab States of the Gulf. gcc-sg.org

Doğan, V., Yılmaz, A. Ç. & Ayhan İzmirli, L. (2025). *Türk Vatandaşlık Hukuku*. 20. Baskı, Seçkin Yayıncılık.

Economic Community of West African States. ecowas.int

Erdem, B. B. (2013). *Türk Vatandaşlık Hukuku*. 3. Baskı, Beta Basım.

European Convention on Nationality, Strasbourg. 6/11/1997.

European Union Access to European Union Law. eur-lex.europa.eu

Güngör, G. (2020). *Tâbiiyet Hukuku*. 8. Bası, Yetkin Yayınları.

MERCOSUR (2026). *Estatuto de la Ciudadanía del MERCOSUR*.

Ministry of Foreign Affairs Argentine Republic (2021). Foreign minister Felipe Sola presented Mercosur citizenship statute, 26/03/2021. https://www.cancilleria.gob.ar/en/announcements/news/foreign-minister-felipe-sola-presented-mercosur-citizenship-statute

Neuvonen, P. J. (2019). Transforming Membership? Citizenship, Identity and the Problem of Belonging in Regional Integration Organizations, *The European Journal of International Law*, Vol. 30, No. 1, 238-243.

Nomer, E. (2014). *Türk Vatandaşlık Hukuku*. 20. Bası, Filiz Kitabevi.

Organization of American States. sice.oas.org

Organization of Turkic States. turkicstates.org

Perko, Z. (2025). Intraregional mobility and free movement in Mercosur: an interplay between state-led implementation and subnational migrant practices, *Regional Studies, Regional Science*, 12:1, 488-507.

Protocol A/P.1/5/79 Relating to Free Movement of Persons, Residence and Establishment. 29/5/1979.

Revised Treaty of Chaguaramas Establishing the Caribbean Community including the CARICOM Single Market and Economy. 2001.

Southern Common Market. mercosur.int

T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2011). Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma.

The Economic Agreement between the GCC States. 31/12/2001.

Treaty Establishing a Common Market between the Argentine Republic, the Federal Republic of Brazil, the Republic of Paraguay and the Eastern Republic of Uruguay. 26/3/1991.

Treaty on European Union. (1992). Official Journal C 191, 29/07/1992, ss. 1–110.

TRT Haber (2025). Türk soylu topluluklar 'yabancı' sayılmayacak, 20/10/2025. https://www.trthaber.com/haber/gundem/turk-soylu-topluluklar-yabanci-sayilmayacak-923231.html

Türk Devletleri Teşkilatı 8. Zirve Bildirisi. 12/11/2021.

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması. 3/10/2009.

Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu ve Özel Kurum, Kuruluş veya İşyerlerinde Çalışabilmelerine Dair Kanunun Uygulanması Hakkındaki Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik. (2025). Resmî Gazete. Yayım Tarihi: 10/10/2025. Sayı: 33043.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. ab.gov.tr

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. mfa.gov.tr

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1996) 13. Cilt, İstanbul.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2022) 25. Cilt, Ankara.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2011) 40. Cilt, İstanbul.

Uluslararası İşgücü Kanunu. (2016). Resmî Gazete. Kabul Tarihi: 28/7/2016. Yayım Tarihi: 13/8/2016. Sayı: 29800.

Weinrich, A. R. (2021). Varieties of Citizenship in Regional Organisations: A Cross-Regional Comparison of Rights, Access, and Belonging, International Area Studies Review, 2021, 1-19.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. (2013). Resmî Gazete. Kabul Tarihi: 4/4/2013. Yayım Tarihi: 11/4/2013. Sayı: 28615.

Yeni Şafak (2025). Yeni düzenleme yanlış anlaşıldı: Türk Soylu yabancılar Türkiye'de izin almadan çalışabilecekler mi?, 22/10/2025. https://www.yenisafak.com/video-galeri/check-z/yeni-duzenleme-yanlis-anlasildi-turk-soylu-yabancilar-turkiyede-izin-almadan-calisabilecekler-mi-4760962

UNIVERSAL JURISDICTION AND INTERNATIONAL COOPERATION IN PROTECTING TRANSBOUNDARY CULTURAL HERITAGE

Farzullayeva Afat Elkhan[**]

Abstract

This article explores the role of international cooperation and universal jurisdiction in the protection of transboundary cultural heritage, advancing the central argument that existing territorial and state-centric enforcement models remain structurally inadequate to address contemporary threats, including armed conflict, illicit trafficking, and politically motivated destruction of cultural property. The study seeks to demonstrate that universal jurisdiction, when properly operationalized, can function as a necessary corrective mechanism to jurisdictional gaps that enable impunity. The research is grounded in a doctrinal and comparative legal methodology, supported by the analysis of key international instruments, including the 1954 Hague Convention and its Protocols, the 1970 UNESCO Convention, and the Rome Statute of the International Criminal Court. This normative framework is examined alongside selected case studies and national practices to assess the extent to which universal jurisdiction has been invoked—or deliberately avoided—in prosecuting crimes against cultural heritage. The findings indicate that, despite the existence of a relatively comprehensive international legal architecture, enforcement remains inconsistent and often politically constrained. In particular, the discretionary and uneven application of universal jurisdiction reflects both normative ambiguity and a lack of legislative harmonization at the domestic level. At the same time, evidentiary and procedural barriers continue to limit the practical feasibility of cross-border prosecutions. The article argues that universal jurisdiction should be reconceptualized not as an exceptional mechanism, but as an integral component of the international legal response to crimes against cultural heritage. The results underscore that its effectiveness is contingent upon strengthened international cooperation, including institutionalized information exchange, mutual legal assistance, and coordinated investigative practices.Accordingly, the article recommends the harmonization of domestic criminal legislation with international standards, the establishment of specialized prosecutorial and investigative capacities, and the development of more robust multilateral frameworks to facilitate jurisdictional coordination. It further calls for a more explicit recognition of cultural heritage protection as a matter of collective international responsibility.

Keywords: Universal jurisdiction, international cooperation, cultural heritage protection, transboundary cultural property, international criminal law

* National Aviation Academy, Azerbaijan, afatgahramanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1840-6629.

INTRODUCTION

Cultural heritage constitutes one of the fundamental elements of human civilization, reflecting the historical memory, identity, traditions, and collective values of societies across generations. Monuments, religious sites, museums, manuscripts, archaeological artifacts, and cultural landscapes possess not only national significance but also universal importance as part of the shared heritage of humanity. In contemporary international law, the protection of cultural heritage has evolved from a primarily domestic concern into an issue of global responsibility, particularly in light of increasing threats arising from armed conflicts, illicit trafficking, political instability, terrorism, and occupation-related transformations of cultural spaces.

Recent decades have demonstrated that cultural heritage is frequently targeted during periods of conflict and geopolitical confrontation. The deliberate destruction of cultural property is often used as a mechanism of ideological domination, cultural cleansing, or symbolic warfare aimed at erasing the historical presence and identity of particular communities. At the same time, the expansion of transnational criminal networks engaged in the illicit trafficking of antiquities has transformed cultural property crimes into a highly profitable international enterprise connected to organized crime and, in some cases, the financing of armed groups. These developments reveal that attacks against cultural heritage increasingly transcend national borders and therefore cannot be adequately addressed solely through traditional territorial models of criminal jurisdiction.

The existing international legal framework governing the protection of cultural heritage includes a relatively extensive body of treaties and customary norms. Among the most significant instruments are the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, the 1970 UNESCO Convention, and the Rome Statute of the International Criminal Court. These instruments establish obligations relating to the preservation of cultural heritage, the prevention of unlawful export and destruction, and the criminalization of certain acts directed against cultural property. Nevertheless, despite the existence of these norms, enforcement mechanisms remain fragmented, inconsistent, and heavily dependent upon the political will and domestic legal capacities of individual states.

A particularly significant challenge emerges in situations where crimes against cultural heritage occur in territories affected by armed conflict, prolonged occupation, disputed sovereignty, or state collapse. In such circumstances, territorial states may be

unable or unwilling to prosecute offenders effectively, while perpetrators frequently exploit jurisdictional gaps and political obstacles to evade accountability. This problem demonstrates the structural limitations of state-centric enforcement approaches within international criminal law. Consequently, increasing scholarly and institutional attention has been directed toward the doctrine of universal jurisdiction as a potential mechanism for addressing impunity for serious crimes affecting the international community as a whole.

Universal jurisdiction traditionally permits states to prosecute certain grave international crimes irrespective of where the offense was committed, the nationality of the perpetrator, or the nationality of the victims. While historically associated with piracy and later expanded to genocide, war crimes, and crimes against humanity, its possible application to crimes against cultural heritage remains insufficiently developed both doctrinally and practically. At the same time, the destruction of cultural heritage frequently intersects with broader international crimes, including ethnic persecution, forced displacement, and attacks against civilian populations, thereby strengthening arguments for the broader recognition of cultural heritage protection within the framework of universal concern.

This article examines the role of international cooperation and universal jurisdiction in the protection of transboundary cultural heritage. It argues that existing territorial enforcement mechanisms remain inadequate for addressing contemporary threats to cultural property and that universal jurisdiction, when properly institutionalized and harmonized within domestic legal systems, can serve as an important corrective mechanism for overcoming jurisdictional fragmentation and impunity. The study further contends that universal jurisdiction cannot function effectively in isolation and must instead operate alongside strengthened international cooperation, including mutual legal assistance, coordinated investigations, information exchange, and institutional collaboration between states and international organizations.

The research is based on doctrinal and comparative legal analysis. It examines the principal international legal instruments governing cultural heritage protection alongside selected national legislative approaches and judicial practices concerning universal jurisdiction. Particular attention is devoted to the practical obstacles limiting enforcement, including evidentiary difficulties, political selectivity, sovereignty concerns, and inconsistencies in domestic criminal legislation. The article also considers contemporary case studies involving armed conflicts, illicit trafficking networks, and

occupation-related transformations of cultural heritage sites in order to assess the effectiveness of existing legal responses.

The scientific significance of this study lies in its attempt to reconceptualize universal jurisdiction not merely as an exceptional or politically sensitive doctrine, but as a developing mechanism of collective international responsibility for the protection of cultural heritage. In doing so, the article contributes to broader discussions concerning the evolution of international criminal law, the protection of cultural identity, and the growing recognition of cultural heritage as a matter of common concern to humanity.

Cultural heritage represents one of the most significant manifestations of the historical development, identity, and continuity of human civilization. It reflects the intellectual, artistic, religious, scientific, and social achievements accumulated by societies across generations and preserved for the benefit of future humanity. The concept of cultural heritage has gradually evolved within international law from a narrow understanding focused primarily on monuments and artifacts toward a broader and more complex framework encompassing both material and immaterial dimensions of human culture.

Traditionally, cultural heritage has been divided into tangible and intangible categories. Tangible cultural heritage includes physical objects and sites possessing historical, archaeological, artistic, religious, or scientific value. This category encompasses monuments, museums, manuscripts, historical buildings, archaeological sites, works of art, religious sanctuaries, and movable artifacts. Tangible cultural heritage itself may further be classified into movable and immovable property. Movable cultural property includes paintings, sculptures, manuscripts, antiquities, archives, and museum collections capable of physical transfer across borders. Immovable cultural property includes monuments, archaeological landscapes, temples, cemeteries, and historic urban environments intrinsically connected to their geographical location and cultural context.

Intangible cultural heritage, by contrast, refers to non-physical manifestations of culture, including traditions, languages, rituals, oral expressions, performing arts, craftsmanship, and collective social practices transmitted across generations. The international recognition of intangible cultural heritage reflects the understanding that cultural identity extends beyond physical objects and encompasses living forms of

cultural expression that shape social cohesion and collective memory. The growing integration of intangible heritage into international legal discourse demonstrates the expanding normative scope of cultural heritage protection in contemporary international law.

An important characteristic of cultural heritage lies in its dual legal and philosophical nature. On the one hand, cultural heritage remains subject to state sovereignty and domestic jurisdiction, particularly regarding ownership, administration, and preservation. On the other hand, international legal doctrine increasingly recognizes that certain forms of cultural heritage possess universal significance transcending national boundaries. This idea is reflected in the concept of the "common heritage of humanity," according to which cultural heritage constitutes part of a shared human legacy deserving international protection irrespective of territorial ownership. Such an approach has significantly influenced the development of international conventions aimed at safeguarding cultural property during armed conflict and preventing illicit trafficking.

The evolution of international legal protection of cultural heritage accelerated following the widespread destruction and looting experienced during the two World Wars. The devastation of cultural monuments and museums revealed the insufficiency of purely domestic protection mechanisms and emphasized the need for coordinated international legal responses. As a result, the adoption of the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict marked a decisive stage in the institutionalization of international obligations concerning cultural property protection. The Convention established the principle that damage to cultural heritage belonging to any people constitutes damage to the cultural heritage of all humanity. This formulation fundamentally transformed cultural heritage protection into a matter of collective international concern.

Subsequent international instruments further expanded the legal framework. The 1970 UNESCO Convention introduced measures aimed at combating illicit trafficking and strengthening international cooperation concerning restitution and preservation of cultural property. Similarly, international criminal law gradually recognized intentional attacks against cultural heritage as potential war crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. These developments illustrate the growing recognition that cultural heritage protection forms an integral component of international peace, security, and human rights protection.

The notion of transboundary cultural heritage has emerged in response to the increasingly interconnected nature of cultural identity, historical development, and international legal relations. Unlike purely national heritage, transboundary cultural heritage refers to cultural objects, sites, traditions, and historical spaces whose significance, origin, or impact extends beyond the territorial jurisdiction of a single state. Such heritage may involve shared historical experiences, multi-ethnic civilizations, cross-border cultural landscapes, or cultural objects displaced through war, colonization, trafficking, or migration.

Many cultural monuments and historical regions possess inherently transnational dimensions due to the fluidity of historical borders and the interaction of civilizations over centuries. Empires, trade routes, religious movements, and migration patterns contributed to the creation of cultural spaces that cannot be exclusively associated with one contemporary state. Consequently, disputes concerning ownership, preservation, and representation of cultural heritage frequently arise between states or communities claiming historical, ethnic, or religious connections to particular cultural sites and artifacts.

Transboundary cultural heritage also includes cultural objects displaced from their original location through armed conflict, colonial appropriation, illicit trafficking, or illegal excavation. The large-scale looting of cultural artifacts during periods of war and political instability has generated complex legal questions regarding restitution, ownership, and jurisdiction. Illicit trafficking networks exploit differences between national legal systems, weak border controls, and insufficient international cooperation mechanisms to transport cultural objects across jurisdictions. As a result, the protection of cultural heritage increasingly requires coordinated international responses capable of addressing crimes that transcend territorial boundaries.

Particular legal and political difficulties arise regarding cultural heritage located in occupied or disputed territories. Armed conflicts and occupations frequently result in the destruction, alteration, appropriation, or illegal transfer of cultural property. In such contexts, cultural heritage may become instrumentalized as part of broader political narratives or identity-based conflicts. International humanitarian law imposes obligations upon occupying powers to preserve and protect cultural property located within occupied territories; however, practical enforcement remains inconsistent due to geopolitical tensions and jurisdictional limitations.

The contemporary digital environment has further complicated the protection of transboundary cultural heritage. Online auction platforms, encrypted communications, and transnational financial systems facilitate the rapid circulation and sale of illegally obtained cultural objects on global markets. Simultaneously, technological developments such as digital archiving, satellite monitoring, and artificial intelligence create new opportunities for documenting and preserving endangered heritage sites. These developments demonstrate that transboundary cultural heritage protection increasingly intersects with issues of cyber governance, digital regulation, and transnational criminal enforcement.

The international legal framework governing cultural heritage protection is based upon several fundamental principles that collectively shape state obligations and international cooperation mechanisms. One of the central principles is the principle of international cooperation, according to which states bear a shared responsibility to cooperate in the preservation, restitution, and safeguarding of cultural heritage. This principle is reflected in numerous international conventions requiring states to exchange information, prevent illicit trafficking, provide mutual legal assistance, and support international preservation efforts.

Closely connected to international cooperation is the principle of respect for cultural identity. Cultural heritage serves as a central component of the identity, dignity, and historical continuity of peoples and communities. Consequently, attacks against cultural heritage frequently constitute attacks against the cultural and social existence of particular groups. International human rights law increasingly recognizes the protection of cultural identity as part of broader protections relating to human dignity, minority rights, and cultural participation.

Another important principle concerns the responsibility of states for the protection of cultural heritage located within their territory or jurisdiction. States possess obligations not only to refrain from damaging cultural property but also to take positive measures aimed at preservation, documentation, and criminal enforcement against unlawful destruction or trafficking. Failure to exercise adequate control over cultural property may engage international responsibility where states neglect obligations established under international conventions or customary international law.

The principle of due diligence further requires states to adopt reasonable and effective measures to prevent foreseeable harm to cultural heritage. This obligation

extends beyond direct state conduct and includes duties to regulate private actors, museums, auction houses, collectors, and commercial entities involved in the circulation of cultural objects. Due diligence obligations have become particularly important in combating illicit trafficking networks operating across multiple jurisdictions.

Finally, the protection of cultural heritage increasingly reflects the collective interest of the international community as a whole. Contemporary international legal doctrine recognizes that certain forms of cultural destruction threaten not only individual states but humanity itself. This understanding has strengthened arguments supporting broader international jurisdictional mechanisms, including universal jurisdiction, for prosecuting serious crimes directed against cultural heritage. The gradual transformation of cultural heritage protection from a matter of exclusive domestic concern into an issue of collective international responsibility represents one of the most significant developments in modern international law.

The large-scale destruction and looting of cultural property during the Second World War demonstrated the urgent necessity of establishing a comprehensive international legal framework dedicated specifically to the protection of cultural heritage during armed conflict. The devastation of museums, religious monuments, libraries, archives, and historical cities revealed that existing legal norms were insufficient to prevent deliberate attacks against cultural property or ensure accountability for such acts. In response to these events, the international community adopted the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, which became the first universal treaty devoted exclusively to the protection of cultural heritage during wartime.

The Convention established the fundamental principle that cultural property belonging to any people constitutes part of the cultural heritage of all humanity and therefore deserves international protection. It introduced obligations requiring states to safeguard cultural property both during peacetime and armed conflict. The Convention applies to movable and immovable cultural property, including monuments, archaeological sites, museums, manuscripts, scientific collections, and religious institutions possessing significant cultural value.

One of the central aspects of the Convention concerns the protection of cultural property during armed conflict. States parties undertake obligations to refrain from using cultural property for military purposes likely to expose it to destruction or damage and to avoid acts of hostility directed against such property. This principle

reflects the broader humanitarian objective of preserving the cultural identity and historical continuity of societies even in conditions of war.

The Convention also imposes obligations upon occupying powers. Occupying states are required to support competent national authorities in safeguarding cultural property located within occupied territories and must refrain from acts of theft, pillage, vandalism, or unlawful appropriation. These provisions are particularly important in contemporary conflicts involving prolonged occupations and disputed territories where cultural heritage may become vulnerable to political manipulation, destruction, or illegal transfer.

The adoption of the First and Second Protocols to the Hague Convention further strengthened the international legal regime. The Second Protocol introduced the concept of "enhanced protection" for cultural heritage of the greatest importance to humanity and established more detailed rules concerning criminal responsibility for serious violations. It also clarified obligations regarding military planning and precautionary measures aimed at minimizing damage to cultural property during military operations.

Despite these advances, significant weaknesses remain within the enforcement framework of the Hague Convention system. One of the most controversial issues concerns the military necessity exception, which permits derogation from protection obligations where military necessity imperatively requires such action. Although intended as a narrow exception, the concept has frequently been criticized for its ambiguity and susceptibility to broad interpretation by military actors. In practice, states have often invoked military necessity to justify attacks resulting in severe destruction of cultural heritage.

Numerous contemporary conflicts demonstrate the continuing vulnerability of cultural property despite existing legal protections. The destruction of historical monuments in the Balkans, Iraq, Syria, and Afghanistan illustrated that cultural heritage is increasingly targeted as part of ideological warfare and identity-based violence. These attacks frequently aim not only at physical destruction but also at erasing the historical and cultural presence of communities associated with particular heritage sites.

Another significant weakness concerns accountability gaps. While the Hague Convention establishes obligations for states, enforcement mechanisms remain largely dependent upon domestic implementation and political willingness to prosecute violations. The absence of strong supranational enforcement mechanisms has contri-

buted to inconsistent application and widespread impunity for crimes against cultural heritage.

The expansion of illicit trafficking in cultural property during the twentieth century created new challenges extending beyond the context of armed conflict. Illegal excavation, smuggling, and unauthorized export of cultural objects developed into highly profitable transnational criminal activities involving private collectors, auction houses, intermediaries, and organized criminal networks. In response, the international community adopted the 1970 UNESCO Convention, which became one of the principal international instruments addressing illicit trade in cultural property.

The Convention obliges states parties to adopt legislative, administrative, and preventive measures aimed at combating the unlawful movement of cultural objects across borders. States must establish export certification systems, prohibit the import of illegally exported cultural property, and impose sanctions for violations of domestic cultural heritage legislation. The Convention further encourages the development of inventories, educational programs, and institutional cooperation aimed at strengthening national protection systems.

An important aspect of the Convention concerns international cooperation mechanisms. States parties undertake obligations to exchange information regarding stolen cultural objects, cooperate in criminal investigations, and assist in identifying and recovering unlawfully transferred cultural property. International cooperation plays a crucial role because illicit trafficking networks frequently operate across multiple jurisdictions, exploiting differences between national legal systems and enforcement capacities.

The Convention also provides a framework for restitution procedures. States whose cultural property has been unlawfully exported may request its return through diplomatic and legal channels. These restitution mechanisms are particularly significant for countries affected by colonial appropriation, wartime looting, and systematic archaeological theft. Nevertheless, practical implementation of restitution remains highly complex due to evidentiary difficulties, competing ownership claims, statutes of limitation, and divergent domestic property laws.

Despite its significance, the 1970 UNESCO Convention possesses important limitations. Its enforcement system remains heavily dependent upon domestic legislation and state cooperation, resulting in uneven implementation across jurisdictions.

Some states maintain strong export controls and criminal sanctions, while others lack adequate institutional capacity or political commitment to combat trafficking effectively. Furthermore, the Convention generally avoids direct obligations concerning private collectors and market actors, thereby limiting its practical impact on the international art market.

Another criticism concerns the state-centered structure of the Convention. The framework primarily relies upon intergovernmental cooperation and does not establish a centralized international enforcement body with independent investigative or prosecutorial authority. Consequently, enforcement frequently depends upon diplomatic negotiations and voluntary cooperation rather than binding supranational mechanisms.

The development of international criminal law significantly strengthened legal protection for cultural heritage by recognizing certain attacks against cultural property as international crimes. The Rome Statute of the International Criminal Court represents a major step in this process by criminalizing intentional attacks against cultural and religious sites during armed conflict.

Article 8 of the Rome Statute classifies intentional attacks against buildings dedicated to religion, education, art, science, or historic monuments as war crimes, provided such sites are not military objectives. This provision reflects the understanding that attacks against cultural heritage threaten not only material objects but also the identity, dignity, and historical continuity of affected communities.

The most significant judicial development concerning cultural heritage under the Rome Statute emerged in the Al Mahdi Case. In this case, the International Criminal Court convicted Ahmad Al Faqi Al Mahdi for the intentional destruction of religious and historical monuments in Timbuktu, Mali. The case became historically important because it represented the first ICC prosecution focused exclusively on the destruction of cultural heritage.

The Al Mahdi judgment carried substantial symbolic significance by affirming that attacks against cultural heritage constitute serious international crimes capable of generating individual criminal responsibility. The Court emphasized that cultural heritage possesses emotional and spiritual value extending beyond national borders and affecting humanity as a whole. The decision also contributed to the growing recognition of cultural destruction as a form of identity-based violence.

Nevertheless, debates continue regarding the practical effectiveness of inter-

national criminal enforcement in this field. Critics argue that prosecutions remain relatively rare and selective, particularly compared to the widespread scale of cultural destruction occurring in contemporary conflicts. Political considerations, jurisdictional limitations, evidentiary challenges, and resource constraints continue to restrict the ability of international criminal institutions to address cultural heritage crimes comprehensively.

Customary international law additionally plays an important role in cultural heritage protection. Fundamental principles prohibiting unnecessary destruction, pillage, and unlawful appropriation of cultural property during armed conflict are widely recognized as customary norms binding upon all states irrespective of treaty ratification.

Finally, human rights law increasingly intersects with cultural heritage protection through recognition of cultural rights, minority protections, and indigenous peoples' rights. International human rights instruments acknowledge that access to and preservation of cultural heritage constitute essential components of cultural identity and human dignity. Consequently, destruction of cultural heritage may simultaneously violate both humanitarian law and international human rights law, further strengthening arguments for broader international accountability mechanisms.

Universal jurisdiction represents one of the most debated and evolving doctrines within international criminal law. Unlike ordinary territorial or nationality-based jurisdiction, universal jurisdiction permits states to prosecute certain grave international crimes irrespective of where the offense was committed, the nationality of the perpetrator, or the nationality of the victims. The doctrine is based on the idea that some crimes are so serious that they affect the international community as a whole and therefore generate a collective interest in prosecution and punishment.

The historical origins of universal jurisdiction are traditionally associated with piracy. Pirates were historically regarded as *hostis humani generis* — enemies of all mankind — because their actions occurred outside the territorial jurisdiction of any single state and threatened international order and security. As a result, all states were considered competent to capture and prosecute pirates regardless of any territorial or national connection to the offense. This principle gradually evolved into a broader legal doctrine applicable to other particularly grave crimes under international law.

Following the atrocities committed during the Second World War, universal jurisdiction began to expand beyond piracy and became increasingly connected to the

prosecution of genocide, war crimes, crimes against humanity, torture, and other serious violations of international humanitarian law. The establishment of international criminal tribunals and the development of treaty-based obligations reinforced the idea that impunity for such crimes should not be tolerated merely because territorial states are unwilling or unable to prosecute offenders.

In modern international criminal law, universal jurisdiction functions both as a mechanism of accountability and as a safeguard against jurisdictional gaps. It aims to prevent situations in which perpetrators evade prosecution by exploiting weaknesses in domestic legal systems or political obstacles to enforcement. At the same time, the doctrine remains controversial due to concerns regarding sovereignty, political misuse, and selective enforcement.

The theoretical justification for universal jurisdiction is closely connected to the concepts of *jus cogens* and obligations *erga omnes*. *Jus cogens* norms refer to peremptory principles of international law from which no derogation is permitted, including prohibitions against genocide, torture, slavery, and aggressive war. Obligations *erga omnes*, by contrast, are obligations owed to the international community as a whole. Serious violations of such norms affect all states collectively and therefore generate a legitimate interest in prosecution and prevention.

Many scholars argue that the destruction of cultural heritage increasingly intersects with these broader categories of international concern. Cultural heritage embodies the historical identity, memory, and dignity of communities, and deliberate attacks against it may constitute attempts to erase the existence of particular peoples or civilizations. Consequently, cultural destruction is no longer viewed merely as damage to property but as an attack against humanity's collective cultural legacy.

The growing recognition of cultural heritage protection as a universal value has contributed to debates concerning the possible expansion of universal jurisdiction to crimes directed against cultural property. Such discussions became particularly relevant following the systematic destruction of cultural sites in conflicts involving extremist organizations and identity-based violence. These developments have strengthened arguments that serious crimes against cultural heritage should not remain exclusively within the jurisdiction of territorial states.

The question of whether crimes against cultural heritage may legitimately fall within the scope of universal jurisdiction remains one of the most important contem-

porary debates in international criminal law. Traditionally, universal jurisdiction has been associated with crimes involving direct violence against individuals, such as genocide, torture, and crimes against humanity. However, recent developments demonstrate that destruction of cultural heritage frequently forms part of broader campaigns of persecution, ethnic cleansing, or ideological violence directed against specific communities.

Deliberate destruction of cultural heritage often serves symbolic and political purposes extending beyond physical damage to monuments or artifacts. Religious sites, historical monuments, museums, cemeteries, and cultural landscapes represent tangible manifestations of collective identity and historical continuity. Consequently, attacks against such objects may aim to erase the historical presence and cultural memory of targeted populations. This phenomenon is frequently described as "cultural cleansing," referring to the systematic destruction of cultural symbols associated with particular ethnic, religious, or national groups.

The destruction of cultural heritage may therefore intersect directly with international crimes such as genocide and crimes against humanity. Although international law traditionally defines genocide primarily in terms of physical or biological destruction of protected groups, many scholars argue that cultural destruction may constitute evidence of genocidal intent where attacks on heritage accompany broader campaigns against civilian populations. Similarly, crimes against humanity involving persecution frequently include attacks directed against cultural and religious institutions as part of broader discriminatory policies.

The prosecution of the Al Mahdi Case before the International Criminal Court significantly contributed to this discussion. Although the case was prosecuted as a war crime under Article 8 of the Rome Statute of the International Criminal Court, the judgment emphasized the broader social, spiritual, and symbolic harm caused by destruction of cultural heritage. The case reinforced the understanding that attacks against cultural property affect not only individual states but humanity as a whole.

Several arguments support the expansion of universal jurisdiction to cultural heritage crimes. First, many crimes against cultural heritage occur in contexts where territorial states are incapable of conducting effective prosecutions due to armed conflict, political instability, or occupation. In such circumstances, universal jurisdiction may function as a necessary mechanism for overcoming impunity.

Second, illicit trafficking of cultural property frequently involves transnational criminal networks operating across multiple jurisdictions. Territorial enforcement alone often proves inadequate because perpetrators exploit legal fragmentation and weak international coordination. Universal jurisdiction could potentially strengthen international enforcement efforts by allowing states to prosecute serious offenses regardless of territorial limitations.

Third, contemporary international law increasingly recognizes cultural heritage as part of the common heritage of humanity. From this perspective, serious destruction of cultural property affects collective international interests rather than merely domestic property rights. This conceptual shift supports broader international involvement in accountability mechanisms.

Nevertheless, important legal and political challenges remain. Critics argue that extending universal jurisdiction to cultural heritage crimes risks excessive expansion of international criminal law and may generate conflicts with state sovereignty. Others warn that politically selective enforcement could undermine the legitimacy of universal jurisdiction itself. Additionally, the absence of explicit treaty provisions recognizing universal jurisdiction for cultural heritage crimes creates uncertainty regarding the legal basis for such prosecutions.

National implementation of universal jurisdiction varies significantly across jurisdictions, reflecting differences in constitutional traditions, political priorities, and legislative approaches. Some states have adopted relatively broad forms of extraterritorial jurisdiction, while others apply substantial restrictions limiting the practical use of universal jurisdiction mechanisms.

Germany is frequently regarded as one of the most active jurisdictions concerning universal jurisdiction prosecutions. The German Code of Crimes against International Law allows domestic courts to prosecute genocide, war crimes, and crimes against humanity irrespective of territorial or nationality links. German prosecutors have increasingly relied upon this framework in cases involving atrocities committed abroad, particularly in relation to conflicts in Syria and Iraq. Germany's approach demonstrates how specialized prosecutorial structures and legislative clarity may facilitate practical implementation of universal jurisdiction principles.

France also recognizes forms of universal jurisdiction, particularly concerning torture, crimes against humanity, and war crimes. However, French legislation impo-

ses several procedural limitations, including requirements concerning residency of suspects and subsidiarity conditions. These restrictions illustrate the balance many states attempt to maintain between international accountability and concerns regarding excessive judicial intervention in foreign affairs.

Spain historically adopted one of the broadest universal jurisdiction frameworks in Europe. Spanish courts previously initiated high-profile investigations concerning international crimes committed in multiple regions of the world. Nevertheless, political and diplomatic pressures eventually resulted in legislative reforms significantly narrowing the scope of Spanish universal jurisdiction. This development demonstrates the vulnerability of universal jurisdiction mechanisms to geopolitical considerations and state interests.

Belgium similarly enacted expansive universal jurisdiction legislation during the 1990s, permitting prosecution of grave international crimes regardless of territorial connection. However, diplomatic controversies arising from politically sensitive cases led Belgium to amend its legislation and introduce stricter jurisdictional requirements. The Belgian experience illustrates how concerns regarding politicization and diplomatic tensions continue to shape national approaches to universal jurisdiction.

Other states, including Netherlands, Sweden, and Canada, have also incorporated various forms of extraterritorial jurisdiction for international crimes into domestic legislation. Nevertheless, actual prosecutions remain relatively limited due to practical and political constraints.

One of the most significant challenges concerns legislative diversity. States differ substantially regarding the crimes covered by universal jurisdiction, procedural requirements, prosecutorial powers, and evidentiary standards. Such fragmentation creates inconsistencies and uncertainty regarding the practical application of universal jurisdiction to cultural heritage crimes.

Political limitations also play a major role. Universal jurisdiction cases frequently involve sensitive geopolitical contexts, foreign officials, or ongoing conflicts, leading governments to exercise caution in authorizing prosecutions. Prosecutorial discretion therefore becomes a decisive factor influencing whether investigations proceed or remain dormant.

Evidentiary difficulties further complicate prosecutions involving crimes committed abroad. Gathering reliable evidence from conflict zones, occupied territories, or

politically unstable regions often presents substantial logistical and legal obstacles. Witness protection, access to crime scenes, authentication of cultural property records, and international cooperation between investigative authorities remain persistent challenges.

Despite these limitations, national experiences demonstrate that universal jurisdiction continues to evolve as an important mechanism within international criminal law. Although its application to cultural heritage crimes remains underdeveloped, existing legal frameworks provide a foundation for future expansion of accountability mechanisms concerning destruction, trafficking, and unlawful appropriation of cultural property.

The transnational nature of crimes against cultural heritage makes international cooperation an essential component of effective legal enforcement. Illicit trafficking networks, wartime looting, illegal excavations, and cross-border sales of cultural objects frequently involve multiple jurisdictions, organized criminal groups, private intermediaries, and digital platforms operating across national borders. As a result, purely domestic enforcement mechanisms often prove insufficient to investigate and prosecute offenses involving transboundary cultural property.

Mutual legal assistance constitutes one of the principal mechanisms facilitating cooperation between states in criminal investigations concerning cultural heritage crimes. Through mutual legal assistance procedures, states exchange evidence, judicial documents, financial records, customs information, and witness testimony relevant to criminal proceedings. Such cooperation is particularly important in cases involving illicit export and trafficking of cultural objects, where evidence concerning ownership, provenance, transportation routes, and commercial transactions may be dispersed across several jurisdictions.

The exchange of evidence plays a decisive role in establishing the illicit origin of cultural property and proving criminal responsibility. Cultural heritage investigations often require authentication of artifacts, verification of archaeological provenance, expert evaluations, and archival documentation. International cooperation enables investigative authorities to access museum inventories, customs databases, auction records, and border control information necessary for identifying stolen or illegally exported objects.

Extradition mechanisms also represent an important aspect of enforcement cooperation. Individuals involved in trafficking, illegal excavation, wartime looting,

or destruction of cultural heritage may attempt to evade prosecution by relocating to foreign jurisdictions. Extradition agreements allow states to transfer suspects for prosecution or execution of criminal sentences. Nevertheless, extradition procedures frequently encounter obstacles related to political considerations, dual criminality requirements, evidentiary standards, and human rights concerns.

In recent years, joint investigative teams have emerged as particularly effective mechanisms for addressing transnational criminal activity involving cultural heritage. Joint investigative structures enable law enforcement authorities, prosecutors, customs officials, and heritage experts from multiple states to coordinate investigative actions, share intelligence, and conduct synchronized operations. Such mechanisms reduce bureaucratic delays and improve the efficiency of cross-border investigations involving organized trafficking networks.

International arrest warrants further strengthen transnational enforcement capacities. Through mechanisms such as INTERPOL notices, states may seek the location and provisional detention of suspects involved in serious crimes against cultural heritage. These mechanisms are especially important where offenders exploit differences between national legal systems or move cultural objects rapidly across jurisdictions to obscure their origin.

At the same time, effective cooperation requires a high degree of trust and coordination between states. Differences in legal systems, evidentiary standards, and political priorities may significantly hinder investigative processes. Furthermore, some states may lack specialized institutional capacities necessary for conducting complex cultural heritage investigations involving archaeological expertise, financial analysis, and digital evidence.

Despite the existence of numerous international mechanisms, effective cooperation concerning cultural heritage protection continues to encounter substantial challenges. One of the most significant obstacles is political unwillingness. States may hesitate to cooperate fully in investigations involving politically sensitive conflicts, disputed territories, or allegations implicating influential actors. Diplomatic considerations frequently influence prosecutorial decisions and limit the practical effectiveness of international cooperation mechanisms.

Another major problem concerns the lack of harmonized legislation. National legal systems differ considerably regarding definitions of cultural property, criminali-

zation of illicit trafficking, export regulations, statutes of limitation, and jurisdictional rules. Such inconsistencies create legal fragmentation that may be exploited by traffickers and other offenders operating across borders.

Funding and institutional limitations also undermine enforcement efforts. Many states lack specialized investigative units, trained prosecutors, forensic experts, or technological resources necessary for addressing complex cultural heritage crimes. Developing countries and conflict-affected regions are particularly vulnerable due to insufficient institutional capacities and weak border controls.

Problems of proof and attribution represent additional difficulties in criminal proceedings involving cultural heritage crimes. Establishing provenance, ownership history, authenticity, and the circumstances of illegal excavation or export often requires extensive expert analysis and international cooperation. In conflict zones, destruction of archives and instability may further complicate evidence collection and preservation.

The emergence of cyber trafficking and digital black markets has introduced new enforcement challenges. Illicit sales of cultural objects increasingly occur through encrypted communications, anonymous online platforms, social media networks, and dark web marketplaces. Criminal actors utilize digital payment systems and transnational logistics networks to conceal the origin and movement of cultural objects, making detection and prosecution considerably more difficult.

Technological development has significantly transformed both the protection of cultural heritage and the methods used by criminal actors engaged in trafficking and destruction of cultural property. Contemporary enforcement increasingly relies upon digital technologies, artificial intelligence, satellite monitoring, and blockchain systems capable of strengthening international cooperation and improving investigative capacities.

Artificial intelligence and satellite monitoring technologies have become valuable tools for identifying illegal excavations, documenting destruction, and monitoring endangered heritage sites in real time. Satellite imagery may reveal unauthorized construction, looting activities, and deliberate destruction in conflict zones inaccessible to investigators. AI-assisted analysis allows rapid processing of large quantities of visual and geospatial data, facilitating early detection of threats to cultural heritage.

Digital documentation systems also contribute to preservation and enforce-

ment efforts. Three-dimensional scanning, digital archives, and virtual reconstructions assist in preserving records of endangered heritage sites and provide evidentiary support in criminal investigations. Such technologies are particularly important in situations where physical monuments have been partially or entirely destroyed.

Blockchain provenance systems have emerged as innovative mechanisms for improving transparency in the international art market. Blockchain technology may enable secure documentation of ownership history, provenance records, and transactions involving cultural objects. Although still developing, such systems possess potential to reduce opportunities for laundering illegally obtained artifacts through legitimate commercial channels.

At the same time, digital technologies have created new risks. Social media platforms, encrypted messaging applications, and dark web marketplaces increasingly facilitate online trafficking of cultural objects. Criminal actors utilize anonymous digital identities and decentralized financial systems to evade detection while advertising stolen artifacts to international buyers. These developments demonstrate that protection of cultural heritage now intersects directly with broader questions of cyber governance, digital regulation, and transnational information security.

Consequently, effective protection of transboundary cultural heritage increasingly requires integration of traditional legal mechanisms with advanced technological tools and international digital cooperation strategies. The growing convergence between cultural heritage protection, cybersecurity, and digital governance reflects the evolving nature of contemporary international criminal activity and the necessity of adaptive legal responses.

BIBLIOGRAPHY

Forrest C. *International Law and the Protection of Cultural Heritage*. London: Routledge, 2010. 480 p.

Francioni F., Lenzerini F. *The 1970 UNESCO Convention: A Commentary*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 563 p.

1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. 249 UNTS 240.

Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. 2368 UNTS 3.

O'Keefe P. *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 412 p.

Toman J. *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Paris: UNESCO, 1996. 469 p.

1970 UNESCO Convention. 823 UNTS 231.

Chechi A. *The Settlement of International Cultural Heritage Disputes*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 350 p.

Nafziger J., Paterson R. *Handbook on the Law of Cultural Heritage and International Trade*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2014. 640 p.

Mackenzie S. *Trafficking Culture: New Directions in Researching the Global Market in Illicit Antiquities*. London: Routledge, 2019. 240 p.

UNESCO. *Protecting Cultural Heritage in Times of Armed Conflict*. Paris: UNESCO, 2017. 82 p.

Brodie N. *Illicit Antiquities Trafficking and the Internet*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2014. 190 p.

Lenzerini F. International Cooperation in the Protection of Cultural Heritage // *Italian Yearbook of International Law*. 2011. Vol. 21. P. 59–84.

Silverman H., Ruggles D. *Cultural Heritage and Human Rights*. New York: Springer, 2007. 320 p.

Rome Statute of the International Criminal Court. 2187 UNTS 90.

Gerstenblith P. *Art, Cultural Heritage, and the Law*. Durham: Carolina Academic Press, 2019. 1450 p.

Francioni F. Beyond State Sovereignty: The Protection of Cultural Heritage as a Shared Interest of Humanity // *Michigan Journal of International Law*. 2004. Vol. 25. No. 4. P. 1209–1228.

O'Keefe P. *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 412 p.

1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. 249 UNTS 240.

Francioni F., Lenzerini F. *The 1970 UNESCO Convention: A Commentary*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 563 p.

Reydams L. *Universal Jurisdiction: International and Municipal Legal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 265 p.

Cassese A. *International Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 455 p.

Schabas W. *An Introduction to the International Criminal Court*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 600 p.

Francioni F. Beyond State Sovereignty: The Protection of Cultural Heritage as a Shared Interest of Humanity // *Michigan Journal of International Law*. 2004. Vol. 25. No. 4. P. 1209–1228.

Gerstenblith P. "Art, Cultural Heritage, and the Law". Durham: Carolina Academic Press, 2019. 1450 p.

Mackenzie S. "Trafficking Culture: New Directions in Researching the Global Market in Illicit Antiquities". London: Routledge, 2019. 240 p.

UNESCO. "Protecting Cultural Heritage: International Legal Instruments". Paris: UNESCO, 2021. 95 p.

Brodie N. "Illicit Antiquities Trafficking and the Internet". Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2014. 190 p.

Gerstenblith P. "Art, Cultural Heritage, and the Law". Durham: Carolina Academic Press, 2019. 1450 p.

Mackenzie S. "Trafficking Culture: New Directions in Researching the Global Market in Illicit Antiquities". London: Routledge, 2019. 240 p.

ÖHDƏLİYİN İCRASI HAQQINDA İDDİANIN PREDMETİ OLAN FAKTİKİ XARAKTERLİ HƏRƏKƏTLƏR ÜZRƏ ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN HÜQUQUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Məmmədli Lalə Firdovsi qızı[**]
Hakim Aziz[**]

XÜLASƏ

"Öhdəliyin icrası haqqında iddianın predmeti olan faktiki xarakterli hərəkətlər üzrə Alman və Azərbaycan hüququnun müqayisəli təhlili" adlı bu tədqiqatın əsas məqsədi inzibati məhkəmə icraatında öhdəliyin icrası haqqında iddianın predmeti kimi çıxış edən faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi və onların Almaniya və Azərbaycan hüquq sistemlərində tənzimlənməsinin müqayisəli təhlilidir. Tədqiqat zamanı faktiki xarakterli hərəkətlərin inzibati aktlardan fərqləndirilməsi meyarları, onların hüquqi nəticələri və bu hərəkətlərə qarşı tətbiq edilən məhkəmə müdafiə vasitələrinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli hüquq metodu, sistemli təhlil və normativ-hüquqi yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının inzibati prosessual qanunvericiliyi ilə Alman inzibati məhkəmə hüququnun əsas prinsipləri qarşılaşdırılmış, faktiki xarakterli hərəkətlərin xüsusiyyətləri və praktikada tətbiqi məsələləri təhlil edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati fəaliyyətin müstəqil forması kimi çıxış edir və onların əsas fərqləndirici xüsusiyyəti hüquqi deyil, maddi nəticə doğurmaq məqsədi daşımasıdır. Eyni zamanda bu hərəkətlərin publik hüquqda həyata keçirilməsi, qanunauyğunluq prinsipinə tabe olması və məhkəmə nəzarətinə açıq olması onların hüquqi xarakterini müəyyən edən əsas meyarlar kimi çıxış edir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan qanunvericiliyində faktiki xarakterli hərəkətlərə dair normativ tənzimləmə daha açıq şəkildə ifadə olunduğu halda, Alman hüququnda bu institut daha çox məhkəmə təcrübəsi və doktrina vasitəsilə inkişaf etdirilmişdir. Nəticə etibarilə, öhdəliyin icrası haqqında iddia faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi və ya onlardan çəkinilməsi ilə bağlı hüquqların məhkəmə müdafiəsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Bu iddia növü inzibati orqanların yalnız hüquqi aktları ilə deyil, həm də faktiki fəaliyyəti ilə bağlı məsuliyyətini təmin edir və hüquqi dövlət prinsipinin reallaşdırılmasına xidmət edir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi tənzimlənməsinin daha da dəqiqləşdirilməsi, onların inzibati aktlardan fərqləndirilmə meyarlarının normativ səviyyədə konkretləşdirilməsi və məhkəmə müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Açar sözlər: öhdəliyin icrası haqqında iddia, faktiki xarakterli hərəkətlər, inzibati fəaliyyətin formaları, müqayisəli hüquq, Alman inzibati hüququ, inzibati akt, məhkəmə müdafiəsi, maddi nəticə.

* Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının doktorantı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının müəllimi, mammadlilala25@gmail.com, ORCID: 0009-0000-8552-4898.
** Gömrük Akademiyası Hukuk Bölüm Başkanı, hakimbey77@hotmail.com

Comparative Analysis of German and Azerbaijani Law on Actual Administrative Actions as The Subject Matter of The General Action for Performance

Abstract

The primary objective of this research, titled "Comparative Analysis of German and Azerbaijani Law on Actual Administrative Actions as the Subject Matter of the General Action for Performance" is to define the legal nature of actual administrative actions which serve as the subject matter of the general action for performance within administrative litigation, and to conduct a comparative analysis of their regulation in the legal systems of Germany and Azerbaijan. The study examines the criteria for distinguishing actual administrative actions from administrative acts, their legal consequences, and the specific characteristics of judicial remedies available against such conduct. The methodology utilizes the comparative legal method, systemic analysis, and normative-legal approaches. The fundamental principles of German administrative court law are contrasted with the administrative procedural legislation of the Republic of Azerbaijan, analyzing the characteristics of actual administrative activities and the issues surrounding their practical application. The findings of the study establish that actual administrative actions constitute an independent form of administrative activity, where their primary distinguishing feature is the intent to produce material results rather than immediate legal effects. Furthermore, the execution of these actions within the framework of public law, their subjection to the principle of legality, and their susceptibility to judicial review serve as the core criteria defining their legal character. The comparative analysis demonstrates that while the normative regulation of actual administrative actions is more explicitly articulated in Azerbaijani legislation, this institution has been developed more extensively through judicial precedent and legal doctrine within German law. In conclusion, the general action for performance acts as a vital instrument for the judicial protection of rights regarding the execution of, or the abstention from, actual administrative actions. This category of action ensures the accountability of administrative authorities not only for their formal legal acts but also for their factual conduct, thereby serving the realization of the principle of the rule of law. Based on the research findings, it is considered appropriate to further refine the legal regulation of actual administrative actions, specifically by codifying the criteria for their distinction from administrative acts at a normative level and enhancing the mechanisms for judicial protection.

Keywords: general action for performance, actual administrative actions, forms of administrative activity, comparative law, German administrative law, administrative act, judicial protection, material result.

GİRİŞ

İnzibati orqanların fəaliyyəti yalnız inzibati aktların qəbul edilməsindən ibarət deyildir. İnzibati orqanlar gündəlik idarəçilik fəaliyyəti zamanı məlumat verir, sənəd təqdim edir, məlumatları elektron sistemə və ya dövlət reyestrinə daxil edir, yol və digər infrastruktur obyektlərini təmir edir, əşyaları götürür və ya qaytarır, rəsmi məlumat və xəbərdarlıqlar yayır, pul vəsaitləri ödəyir, eləcə də qəbul edilmiş inzibati aktların texniki və maddi icrasını həyata keçirirlər. Bu hərəkətlərin əksəriyyəti şəxsin hüquqi vəziyyətini birbaşa dəyişdirməsə də, onun hüquqlarına və qanunla qorunan maraqlarına faktiki təsir göstərə bilər. Buna görə inzibati orqanın həyata keçirdiyi konkret tədbirin inzibati akt, hazırlıq tədbiri, idarədaxili akt, yoxsa faktiki xarakterli hərəkət kimi qiymətləndirilməsi mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Tədbirin hüquqi təbiətindən asılı olaraq şəxsin istifadə etməli olduğu məhkəmə müdafiə vasitəsi də dəyişir. Hüquqi nəticə yaradan inzibati aktın ləğvi üçün mübahisələndirmə haqqında iddia, arzu olunan inzibati aktın qəbul edilməsi üçün məcburetmə haqqında iddia, inzibati aktın qəbuluna yönəlməyən faktiki hərəkətin həyata keçirilməsi üçün isə öhdəliyin icrası haqqında iddia qaldırılır. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 2.2.3-cü maddəsində inzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan müəyyən hərəkətlərin edilməsinə dair tələblər öhdəliyin icrası haqqında iddialar kimi müəyyən edilmişdir. Məcəllənin 34.1-ci maddəsinə əsasən, iddiaçı cavabdehdən inzibati aktın qəbul edilməsinə yönəlməyən müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb edə bilər. İnzibati akt sayılmayan əlverişsiz hərəkətlərin edilməməsi və ya dayandırılması isə müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddianın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi faktiki xarakterli hərəkətlərin hüquqi mahiyyətini müəyyənləşdirmək, onları inzibati aktlardan fərqləndirən meyarları sistemləşdirmək və bu hərəkətlərlə bağlı Almaniya və Azərbaycan hüququnda mövcud olan məhkəmə müdafiəsi mexanizmlərini müqayisəli şəkildə qiymətləndirməkdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli hüquq, sistemli təhlil və normativ-hüquqi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Faktiki xarakterli hərəkətlərin anlayışı və hüquqi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanununda faktiki xarakterli hərəkətin ayrıca anlayışı verilməsə də, Qanunun 1.2-ci maddəsində onun tətbiq dairəsinə inzibati orqanların fiziki və hüquqi şəxslərə münasibətdə faktiki xarakterli digər fəaliyyətinin də daxil olduğu müəyyən edilmişdir. Bu norma inzibati orqanların publik

hüquq sahəsindəki fəaliyyətinin yalnız inzibati aktların qəbulundan ibarət olmadığını, faktiki fəaliyyətin də inzibati fəaliyyətin müstəqil forması kimi qəbul edildiyini göstərir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyası da inzibati orqanların idarəçilik fəaliyyətinin əsasən iki formada, yəni inzibati aktların qəbul edilməsi və faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsi formasında təzahür etdiyini bildirmişdir. Faktiki xarakterli hərəkət inzibati orqanın şəxsin hüquqi vəziyyətini birbaşa yaratmağa, dəyişdirməyə və ya aradan qaldırmağa deyil, real həyatda müəyyən maddi, texniki və ya informasiya xarakterli nəticə əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətidir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin mövqeyinə görə, faktiki xarakterli hərəkətlərin inzibati aktlardan fərqləndirilməsi zamanı "istisna yolu"ndan istifadə oluna bilər. İnzibati orqanın publik hüquq sahəsində həyata keçirdiyi və inzibati aktın əlamətlərinə malik olmayan digər fəaliyyət faktiki xarakterli hərəkət kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin bu yanaşma faktiki hərəkətin yalnız mənfi üsulla, yəni inzibati akt olmayan hərəkət kimi müəyyən edilməsinin kifayət etdiyi mənasına gəlməməlidir. Faktiki hərəkətin özünəməxsus müsbət əlamətləri də mövcuddur. Bu əlamətlər sırasında publik hüquq sahəsində həyata keçirilmə, faktiki nəticəyə yönəlmə, qanunauyğunluq tələbinə tabe olma və hüquqi müdafiə vasitələrinin mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Faktiki xarakterli hərəkətin əsas xüsusiyyəti maddi və ya faktiki nəticəyə yönəlməsidir. İnzibati akt hüquqi vəziyyəti dəyişdirmək qabiliyyətinə malik olduğu halda, faktiki hərəkətlə yeni faktiki vəziyyət yaradılır və ya mövcud faktiki vəziyyət dəyişdirilir. Bununla belə, faktiki hərəkətlərin hüquqi nəticə doğurması da mümkündür. Məsələn, inzibati orqanın şəxsin əşyasını faktiki olaraq götürməsi onun mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə mane ola bilər. İnzibati orqanın həqiqətə uyğun olmayan məlumat yayması şəxsin şərəf və ləyaqətinə və ya peşəkar fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Lakin belə hallarda hüquqi nəticə hərəkətin birbaşa tənzimləyici məzmunundan deyil, faktiki nəticəsindən və həmin nəticənin qanunla əlaqələndirilməsindən meydana gəlir. Faktiki hərəkətin inzibati akt olmaması onun hüquqdan kənarda qalması demək deyildir. Faktiki hərəkətlər də inzibati orqanın publik-hüquqi fəaliyyətinin tərkib hissəsi olduğundan qanunçuluq, bərabərlik, mütənasiblik, hüquqi müəyyənlik və etimadın qorunması prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməlidir. Faktiki hərəkətin səlahiyyətsiz orqan tərəfindən edilməsi, səlahiyyət hədlərinin aşılması, hərəkətin qanunun məqsədlərinə zidd olması və ya şəxsin hüquqlarına qeyri-mütənasib müdaxilə yaratması onun hüquqazidd hesab edilməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında da inzibati orqanın birbaşa hüquqi nəticə

yaratmağa yönəlməyən hərəkətlərinin faktiki xarakterli hərəkətlər kimi qiymətləndirilməsi göstərilir. Qanunvericilikdə hər hansı qeyd və ya arayışın şəxsin hüquqi statusunu yaratması, dəyişdirməsi və ya aradan qaldırması nəzərdə tutulmayıbsa, həmin fəaliyyət, bir qayda olaraq, faktiki xarakterli fəaliyyət hesab edilir.

Faktiki xarakterli hərəkətlərin inzibati aktlardan fərqləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanununun 2.0.2-ci maddəsinə əsasən, inzibati akt inzibati orqan tərəfindən publik hüquq sahəsinə aid konkret məsələni nizama salmaq və ya həll etmək məqsədilə qəbul edilən və ünvanlandığı şəxs üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər hakimiyyət tədbiridir. Almaniya İnzibati Prosedur haqqında Qanununun — Verwaltungsverfahrensgesetzin 35-ci paraqrafında da inzibati akt inzibati orqanın publik hüquq sahəsində konkret halı tənzimləmək məqsədilə qəbul etdiyi və birbaşa xarici hüquqi təsir yaratmağa yönəlmiş hakimiyyət tədbiri kimi müəyyən edilir. Hər iki hüquq sistemində inzibati aktı faktiki xarakterli hərəkətdən fərqləndirən əsas meyar tədbirin tənzimləyici məzmuna malik olmasıdır. Tənzimləyici məzmun inzibati orqanın konkret hüquqi məsələni məcburi şəkildə həll etməsini və şəxsin hüquq və vəzifələrini birbaşa müəyyən etməsini ifadə edir.

İnzibati orqanın tədbiri yeni hüquq yaradır, mövcud hüququ dəyişdirir, hüquqi öhdəlik müəyyən edir, hüquqi statusu məcburi şəkildə təsdiq və ya inkar edirsə, həmin tədbir inzibati aktdır. Əksinə, tədbir yalnız mövcud hüquqi vəziyyət daxilində məlumatlandırıcı, texniki və ya maddi fəaliyyət təşkil edirsə, faktiki xarakterli hərəkət kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn, şəxsə müəyyən pul məbləğini ödəmək öhdəliyi qoyan qərar onun hüquqi vəziyyətini dəyişdirdiyinə görə inzibati aktdır. Lakin artıq əvvəlki qərarla müəyyən edilmiş borcun ödənilməsini xatırladan məktub yeni hüquqi öhdəlik yaratmırsa, belə məktub faktiki və ya məlumatlandırıcı tədbir hesab edilməlidir.

İnzibati aktın hüquqi nəticəsi tədbirin özündən birbaşa meydana gəlir. Faktiki hərəkətdə isə şəxsin hüquqi vəziyyəti hərəkətin özü ilə birbaşa müəyyən edilmir. Məsələn, müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ qanuna əsasən yalnız dövlət reyestrində qeydiyyat aparıldıqdan sonra yaranırsa, qeydiyyat konstitutiv xarakter daşıyır və inzibati akt kimi qiymətləndirilə bilər. Qeydiyyat yalnız əvvəldən mövcud olan hüququ və ya faktı texniki şəkildə əks etdirirsə, həmin qeyd deklarativ xarakter daşıyır və faktiki inzibati fəaliyyət hesab edilə bilər.

Sənədin "qərar", "məktub", "arayış", "bildiriş", "xəbərdarlıq" və ya "çıxarış"

adlandırılması onun hüquqi xarakterini avtomatik müəyyən etmir. Tədbirin hüquqi təbiəti onun adından və zahiri formasından deyil, məzmunundan, hüquqi funksiyasından və obyektiv olaraq yaratdığı nəticədən asılıdır. Ali Məhkəmə də hər hansı sənədin inzibati akt kimi qiymətləndirilməsi zamanı onun forması ilə yanaşı, məzmununun da nəzərə alınmalı olduğunu göstərmişdir. Məsələn, inzibati orqanın yaydığı xəbərdarlıq yalnız ictimaiyyəti məlumatlandırırsa və şəxsin üzərinə hüquqi vəzifə qoymursa, faktiki xarakterli hərəkətdir. Lakin "xəbərdarlıq" adlandırılan sənəddə konkret fəaliyyətin dayandırılması barədə məcburi göstəriş verilirsə, sənədin adı deyil, tənzimləyici məzmunu əsas götürülməli və o, inzibati akt kimi qiymətləndirilməlidir.

Bəzi tədbirlərin hüquqi xarakteri birbaşa qanunla müəyyən edilir. Qanun müəyyən qeydiyyatın, arayışın, icazənin və ya təsdiqin hüququn yaranması və ya həyata keçirilməsi üçün məcburi hüquqi şərt olduğunu müəyyən edirsə, həmin tədbir zahirən texniki xarakter daşımasına baxmayaraq inzibati akt sayıla bilər. Qanunvericilikdə tədbirə belə hüquqi nəticə bağlanmadıqda və tədbir yalnız mövcud vəziyyəti sənədləşdirdikdə və ya məlumatlandırdıqda, onun faktiki fəaliyyət kimi qiymətləndirilməsi daha əsaslıdır. Alman hüququnda da reyestr qeydlərinin və arayışların hüquqi xarakteri onların normativ funksiyasından asılı olaraq müəyyən edilir. Qeydiyyat və ya arayış qanunla məcburi hakimiyyət qərarı kimi tipikləşdirildikdə inzibati akt, yalnız məlumat və sübut funksiyasını yerinə yetirdikdə isə faktiki fəaliyyət kimi çıxış edir.

Hazırlıq tədbirlərindən fərqləndirməFaktiki xarakterli hərəkət hazırlıq tədbiri ilə də eyniləşdirilməməlidir. Hazırlıq tədbiri gələcək yekun inzibati aktın qəbul edilməsinə xidmət edən icraat hərəkətidir. Sənədlərin toplanması, ekspert rəyinin alınması, faktların araşdırılması, razılaşdırma aparılması və əlavə məlumat tələb edilməsi buna nümunədir. Hazırlıq tədbiri də, bir qayda olaraq, şəxsin hüquqi vəziyyətini birbaşa dəyişdirmir. Lakin onun əsas funksiyası müstəqil faktiki nəticə yaratmaq deyil, gələcək inzibati aktın hazırlanmasını təmin etməkdir. Alman hüquq doktrinasında da hazırlıq tədbirlərinin hüquqauyğunluğunun, bir qayda olaraq, yekun qərarın mübahisələndirilməsi zamanı yoxlanıldığı göstərilir.

Almaniya hüququnda faktiki xarakterli hərəkətlər və məhkəmə müdafiəsi. Almaniya hüququnda faktiki xarakterli hərəkətlər üçün vahid qanuni anlayış nəzərdə tutulmamışdır. Bu institut inzibati hüquq doktrinasında və məhkəmə təcrübəsində "Realakt", "Verwaltungsrealakt", "schlichtes Verwaltungshandeln" və ya "schlicht-hoheitliches Handeln" anlayışları vasitəsilə inkişaf etdirilmişdir. Faktiki xarakterli hərəkətin əsas xüsusiyyəti onun VwVfG-nin 35-ci paraqrafında nəzərdə

tutulan “Regelung”, yəni tənzimləyici təsir elementinə malik olmamasıdır. İnzibati orqan faktiki hərəkətlə şəxsin hüquq və vəzifələrini məcburi şəkildə müəyyən etmir, real aləmdə müəyyən nəticə yaradır. Almaniya Federal İnzibati Məhkəməsi 25 Mart 2026-cı il tarixli qərarında qanun əsasında yaranmış icazə prezumpsiyasının baş verməsini təsdiq edən arayışın hüquqi xarakterini qiymətləndirmişdir. Məhkəmə arayışın funksiyasının qanuni nəticənin və onun baş verdiyi vaxtın sübut edilməsindən ibarət olduğunu, arayışın özünün yeni hüquqi tənzimləmə yaratmadığını və buna görə Realakt kimi qiymətləndirilməli olduğunu bildirmişdir. Bu yanaşma göstərir ki, sənədin rəsmi orqan tərəfindən verilməsi və hüquqi münasibətlə bağlı olması onun avtomatik olaraq inzibati akt sayılması üçün kifayət etmir. Əsas məsələ həmin sənədin özünün məcburi hüquqi nəticə yaratmasıdır.

Öhdəliyin icrası haqqında iddianın predmeti inzibati orqanın inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olmayan müəyyən hərəkəti etməsi, müəyyən vəziyyətə dözməsi və ya müəyyən hərəkətdən çəkinməsi ola bilər.

Öhdəliyin icrası haqqında iddia Almaniya inzibati hüququnda əsasən iki formada çıxış edir:

1. **Müsbət icra iddiası — positive Leistungsklage.** Bu iddia vasitəsilə inzibati orqandan sənədin, məlumatın və ya əşyanın təqdim edilməsi, pulun ödənilməsi, faktiki xidmətin göstərilməsi və ya digər faktiki hərəkətin həyata keçirilməsi tələb edilir.
2. **Çəkinməyə dair iddia — Unterlassungsklage.** Bu iddia inzibati orqanın inzibati akt xarakteri daşımayan hüquqazidd hərəkətinin dayandırılmasına və ya gələcəkdə həmin hərəkətin həyata keçirilməməsinə yönəlir. Federal İnzibati Məhkəmə Unterlassungsklage-ni ümumi icra iddiasının bir növü hesab etmiş və inzibati akt xarakteri daşımayan publik-hüquqi hərəkətin dayandırılmasının bu iddia vasitəsilə tələb oluna biləcəyini bildirmişdir.

Artıq həyata keçirilmiş hüquqazidd faktiki hərəkətin davam edən nəticələrinin aradan qaldırılması üçün Almaniya hüququnda Folgenbeseitigungsanspruch**,** yəni hüquqazidd nəticələrin aradan qaldırılması tələbi tətbiq olunur. Folgenbeseitigungsanspruch-un məqsədi hüquqazidd müdaxilədən əvvəlki faktiki vəziyyəti bütün hallarda eyni formada bərpa etmək deyil, inzibati orqana aid edilən davam edən hüquqazidd nəticəni aradan qaldırmaq və hüquqauyğun vəziyyəti bərpa etməkdir.

Azərbaycan hüququnda faktiki xarakterli hərəkətlər və öhdəliyin icrası

haqqında iddia. Azərbaycan hüququnda Almaniya hüququndan fərqli olaraq, faktiki xarakterli hərəkətlərlə bağlı əsas məhkəmə müdafiəsi vasitəsi İnzibati Prosessual Məcəllədə birbaşa nəzərdə tutulmuşdur.

İPM-in 2.2.3-cü maddəsinə görə, inzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan müəyyən hərəkətlərin edilməsinə dair iddialara inzibati məhkəmə icraatı qaydasında baxılır. İPM-in 34.1-ci maddəsi iddiaçıya cavabdehdən inzibati aktın qəbuluna yönəlməyən konkret hərəkətin edilməsini tələb etmək hüququ verir. Azərbaycan Respublikası İPM-in 34.2-ci maddəsinə əsasən, müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddia vasitəsilə iddiaçı inzibati akt sayılmayan əlverişsiz hərəkətlərin edilməməsini və ya dayandırılmasını tələb edə bilər.

İddianın mümkün sayılması üçün iddiaçı inzibati orqanın hərəkəti və ya hərəkətsizliyi nəticəsində hüquqlarının və qanunla qorunan maraqlarının pozulduğunu əsaslandırmalıdır. Buna görə yalnız inzibati orqanın obyektiv qanun pozuntusuna yol verməsi kifayət etmir. İddiaçının tələb etdiyi faktiki hərəkətin həyata keçirilməsinə dair subyektiv publik hüququnun mövcudluğu da müəyyən edilməlidir. Öhdəliyin icrası haqqında iddianın uğurlu olması üçün aşağıdakı maddi və prosessual şərtlərin mövcudluğu tələb olunur:

1. Tələb publik hüquq münasibətindən irəli gəlməlidir. İnzibati orqan xüsusi hüququn bərabərhüquqlu subyekti kimi fəaliyyət göstərirsə, həmin mübahisə öhdəliyin icrası haqqında inzibati iddianın predmeti ola bilməz.

2. Tələb edilən hərəkət inzibati aktın qəbuluna yönəlməməlidir. İddiaçının arzuladığı nəticənin əldə edilməsi üçün inzibati aktın qəbul edilməsi tələb olunursa, münasib iddia növü öhdəliyin icrası haqqında deyil, məcburetmə haqqında iddiadır.

3. inzibati orqanın üzərinə tələb edilən hərəkəti həyata keçirmək barədə publik-hüquqi vəzifə düşməlidir. Bu vəzifə qanundan, digər normativ hüquqi aktdan, inzibati aktdan, publik-hüquqi müqavilədən və ya hüququn ümumi prinsiplərindən irəli gələ bilər.

4. İddiaçı həmin vəzifənin icrasını tələb etmək üçün subyektiv hüquqa malik olmalıdır.

Almaniya və Azərbaycan hüququnun müqayisəli qiymətləndirilməsi. Müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki hüquq sistemində faktiki xarakterli hərəkətlər

inzibati fəaliyyətin müstəqil forması kimi qəbul edilir. Hər iki sistemdə əsas fərqləndirmə meyarı tədbirin tənzimləyici məzmununun və birbaşa hüquqi nəticəsinin olub-olmamasıdır. Bununla yanaşı, sistemlər arasında mühüm fərqlər mövcuddur.

1. Almaniya hüququnda Realakt anlayışı və onun növləri əsasən doktrina və məhkəmə təcrübəsi vasitəsilə formalaşdırılmışdır. Azərbaycan qanunvericiliyində "faktiki xarakterli fəaliyyət" anlayışı istifadə edilsə də, onun qanuni tərifi və növləri müəyyən edilməmişdir.

2. Almaniya hüququnda faktiki hərəkətlərin həyata keçirilməsi və ya dayandırılması ilə bağlı əsas müdafiə vasitəsi olan allgemeine Leistungsklage ayrıca vahid normada təsbit edilməmişdir. Azərbaycan İPM-də isə öhdəliyin icrası haqqında və müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddialar ayrıca iddia növləri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan prosessual qanunvericiliyi normativ müəyyənlik baxımından daha açıqdır.

3. Almaniya hüququnda faktiki hərəkətin hüquqazidd nəticələrinin aradan qaldırılması, gələcək müdaxilənin qarşısının alınması və publik-hüquqi restitusiya tələbləri məhkəmə təcrübəsində ayrıca institutlar kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycan hüququnda bu tələblərin əksəriyyətinin İPM-in 34-cü maddəsi əsasında irəli sürülməsi mümkün olsa da, onların maddi-hüquqi əsasları və tətbiq şərtləri ayrıca sistemləşdirilməmişdir.

4. hər iki hüquq sistemində reyestr qeydləri, arayışlar, xəbərdarlıqlar, məlumatın verilməsi və inzibati aktın texniki icrası kimi sərhəd halları mövcuddur. Belə hallarda tədbirin hüquqi xarakteri əvvəlcədən mücərrəd qaydada deyil, onun konkret hüquqi funksiyası, normativ əsası və şəxsin hüquqi vəziyyətinə təsiri əsasında müəyyən edilməlidir.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, faktiki xarakterli hərəkətlər inzibati orqanların hüquqi aktlardan fərqli olan, lakin mühüm hüquqi əhəmiyyət daşıyan müstəqil fəaliyyət formasıdır. Onların əsas xüsusiyyəti şəxsin hüquqi vəziyyətini birbaşa tənzimləmək əvəzinə real həyatda maddi, texniki və ya informasiya xarakterli nəticə yaratmağa yönəlməsidir. Faktiki hərəkətin hüquqi nəticə yaratmağa yönəlməməsi onun hüquqdan və məhkəmə nəzarətindən kənarda qalmasını ifadə etmir. Publik hüquq sahəsində həyata keçirilən faktiki hərəkətlər qanunçuluq, mütənasiblik, bərabərlik,

hüquqi müəyyənlik, etimadın qorunması və əsas hüquqlara hörmət prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Almaniya hüququnda faktiki xarakterli hərəkətlərin anlayışı, növləri və onlara qarşı məhkəmə müdafiəsi doktrina və məhkəmə təcrübəsində geniş inkişaf etdirilmişdir. Allgemeine Leistungsklage faktiki hərəkətin həyata keçirilməsi və ya dayandırılması üçün əsas prosessual müdafiə vasitəsi kimi çıxış edir. Hüquqazidd müdaxilənin davam edən nəticələrinin aradan qaldırılması isə Folgenbeseitigungsanspruch vasitəsilə təmin edilir. Azərbaycan hüququnda öhdəliyin icrası haqqında iddianın ayrıca qanuni qaydada nəzərdə tutulması mühüm üstünlükdür. Bununla belə, hüquqi müəyyənliyin və vahid məhkəmə təcrübəsinin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

1. Faktiki hərəkətin inzibati aktdan fərqləndirilməsi üçün tənzimləyici məzmun, birbaşa hüquqi nəticə, normativ tipikləşdirmə, tədbirin obyektiv funksiyası və faktiki nəticəyə yönəlmə meyarları qanunvericilikdə və ya Ali Məhkəmənin izahlarında konkretləşdirilməsi məqsədəuyğun olacaqdır.

2. Reyestr qeydləri, arayışlar, xəbərdarlıqlar, məlumatlandırma fəaliyyəti və inzibati aktın texniki icrası kimi sərhəd halları üzrə vahid məhkəmə yanaşması formalaşdırılması məhkəmə araşdırmasını da xeyli asanlandıracaqdır.

Nəticə etibarilə, öhdəliyin icrası haqqında iddia inzibati məhkəmə müdafiəsinin yalnız inzibati aktların yoxlanılması ilə məhdudlaşmasının qarşısını alır. Bu iddia növü şəxslərin inzibati orqanların faktiki fəaliyyəti qarşısında da effektiv müdafiəsini təmin edir və inzibati fəaliyyətin bütün formalarının hüquqa bağlılığına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009-cu il tarixli, 846-IIIQ nömrəli Qanunu.

"İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 21 oktyabr 2005-ci il tarixli, 1036-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati Kollegiyasının "Vergi ödəyicilərinin 2017-ci ilin 1 yanvar tarixinə mövcud olan vergi borclarının tənzimlənməsi haqqında" Qanunun tətbiqi ilə bağlı vergi ödəyicilərinin şəxsi hesab vərəqələrində əməliyyatların edilməsinə dair qərardadı // 13 avqust 2020-ci il. № 02.

Əliyev, S. İnzibati Prosessual Məcəllənin Kommentariyası / S. Əliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2024. – 777 s.

Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG) // Ausfertigungsdatum: 25.05.1976. – Bundesrepub-

lik Deutschland.
Erbguth, W. Allgemeines Verwaltungsrecht mit Verwaltungsprozessrecht und Staatshaftungsrecht / W. Erbguth, A. Guckelberger. – 9. Auflage. – Baden-Baden: Nomos, – 2018. – 665 S.
Robbers, G. Schlichtes Verwaltungshandeln. Ansätze zu einer dogmatischen Strukturierung // Die Öffentliche Verwaltung (DÖV). – 1987. – S. 272–280.
Bundesverwaltungsgericht. Urteil vom 25.03.2026 – BVerwG 7 C 3.25. – ECLI:DE: BVerwG:2026:250326U7C3.25.0.
Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland // Ausfertigungsdatum: 23.05.1949.
Verwaltungsgerichtsordnung (VwGO) // Ausfertigungsdatum: 21.01.1960. – Bundesrepublik Deutschland.
Bundesverwaltungsgericht. Urteil vom 20.10.2016 – BVerwG 2 A 2.14. – ECLI:DE: BVerwG:2016:201016U2A2.14.0.
Bundesverwaltungsgericht. Urteil vom 22.10.2014 – BVerwG 6 C 7.13. – ECLI:DE: BVerwG:2014:221014U6C7.13.0.
Bundesverwaltungsgericht. Urteil vom 19.02.2015 – BVerwG 1 C 13.14. – ECLI:DE: BVerwG:2015:190215U1C13.14.0.

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE ARASINDA İMZALANAN ULUSLARARASI ANTLAŞMALARIN İÇ HUKUKTA UYGULANMASI

Musa Chiragli[**]

Özet

Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan ikili anlaşmalar, ortak tarihsel ve kültürel bağların yanı sıra stratejik çıkarların hukuki bir zemine oturtulmasını amaçlamaktadır. Bu anlaşmalar; siyasal, askeri, ekonomik, enerji, ulaştırma ve adli iş birliği gibi çok sayıda alanda taraf devletler arasında düzenli ve sürdürülebilir bir iş birliği mekanizması kurulmasını sağlamaktadır. Usulüne uygun olarak onaylanarak yürürlüğe giren bu anlaşmalar, her iki devletin iç hukuk düzeninde bağlayıcı normlar hâline gelmekte ve ulusal mevzuatın yorumlanması ile uygulanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle savunma ve enerji alanında imzalanan anlaşmalar, yalnızca dış politika hedeflerini desteklemekle kalmamakta, aynı zamanda iç hukukta kamu düzenini etkileyen sonuçlar doğurmaktadır. Bu çerçevede Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ikili anlaşmalar, uluslararası hukukun iç hukuka aktarılması ve uygulanması bakımından dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, uluslararası antlaşmalar, ikili antlaşmalar, iç hukuk, normlar hiyerarşisi, uluslararası hukukun iç hukuka uygulanması.

*Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, musachiragli11@gmail.com, ORCID: 0009-0009-0227-720X.

THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL TREATIES SIGNED BETWEEN AZERBAIJAN AND TÜRKİYE IN DOMESTIC LAW

Abstract

The bilateral agreements concluded between Türkiye and Azerbaijan constitute the legal foundation of the historically, culturally, and politically close relations between the two states. These agreements encompass a wide range of fields, including defense and security, energy and trade, judicial cooperation, as well as educational and cultural collaboration. Once duly approved and brought into force, such agreements acquire binding force within the domestic legal systems of both states and play a significant role in the application and interpretation of national legislation. In this respect, bilateral agreements go beyond being mere instruments of foreign policy and emerge as normative arrangements that concretize the reflection of international law within domestic legal orders. The example of Türkiye and Azerbaijan presents a noteworthy model for understanding the implementation of international agreements in domestic law and their position within the hierarchy of norms.

Keywords: Türkiye, Azerbaijan, international agreements, bilateral agreements, domestic law, hierarchy of norms, implementation of international law

GİRİŞ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler, yalnızca diplomatik temaslar veya siyasal yakınlıkla sınırlı olmayıp, tarihsel, kültürel ve hukuki boyutları bulunan çok yönlü bir nitelik taşımaktadır. Ortak dil, kültür ve tarih bilincinin yanı sıra, iki devlet arasında geliştirilen kurumsal iş birliği mekanizmaları, ilişkilerin süreklilik kazanmasını sağlamıştır. Bu iş birliğinin en önemli hukuki dayanaklarından biri ise Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan uluslararası antlaşmalardır. Söz konusu antlaşmalar, devletler arası ilişkilerin hukuki çerçevesini belirleyerek siyasal iradenin normatif düzleme aktarılmasına imkân tanımaktadır.

Uluslararası antlaşmalar, devletlerin egemen iradeleri doğrultusunda taraf oldukları ve uluslararası hukuk bakımından bağlayıcılık taşıyan hukuki metinlerdir. Ancak bu antlaşmaların yalnızca uluslararası düzeyde değil, aynı zamanda iç hukuk düzeninde de uygulanabilir olması, hukuk devleti ilkesinin ve hukuki güvenliğin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu noktada, uluslararası antlaşmaların iç hukukta nasıl bir normatif değer taşıdığı, doğrudan uygulanabilir olup olmadığı ve ulusal mevzuat ile çatışması hâlinde hangi normun öncelik kazanacağı gibi meseleler, anayasa hukuku ve kamu hukuku bakımından temel tartışma alanlarını oluşturmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan, uluslararası hukuka verdikleri önem doğrultusunda, taraf oldukları antlaşmaları iç hukuk düzenlerine dâhil eden anayasal mekanizmalar geliştirmiştir. Her iki ülkede de uluslararası antlaşmaların onaylanması, yürürlüğe girmesi ve iç hukukta bağlayıcı hale gelmesi belirli anayasal usullere tâbidir. Bu usuller, yasama ve yürütme organlarının yetki paylaşımı çerçevesinde şekillenmekte olup, antlaşmaların demokratik meşruiyet kazanmasını amaçlamaktadır. Bununla birlikte, iç hukukta uygulanma sürecinde ortaya çıkabilecek yorum farklılıkları ve normlar hiyerarşisine ilişkin sorunlar, doktrinsel ve yargısal tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bu çalışma, Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan uluslararası antlaşmaların iç hukukta uygulanma biçimini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, öncelikle uluslararası antlaşmaların iç hukukta uygulanmasına ilişkin teorik yaklaşımlar ele alınmakta; ardından Türkiye ve Azerbaycan'daki anayasal düzenlemeler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir

ULUSLARARASI ANDLAŞMALARIN İÇ HUKUKTA UYGULANMASINA İLİŞKİN ÇERÇEVE

Monist ve Dualist Yaklaşımlar

Düalist kurama göre uluslararası hukuk ile ulusal hukuk, birbirinden farklı kaynaklara, muhataplara ve uygulama alanlarına sahip olup, bağımsız iki ayrı hukuk disiplini ve normatif düzen oluşturmaktadır. Bu yaklaşımda, uluslararası hukuk kuralları ile ulusal hukuk kuralları arasında doğrudan bir bütünlük bulunmamakta; uluslararası normların iç hukukta uygulanabilmesi, ancak ulusal hukuk tarafından açıkça kabul edilmesi veya dönüştürülmesi hâlinde mümkün olmaktadır.

Jellinek'in auto-limitation görüşüne göre devlet olgusu, karşı çıkılamaz ve mutlak bir otorite niteliği taşımakla birlikte, bu otoritenin hukuki sınırlarla çevrelenmesi ancak devletin kendi iradesiyle mümkündür. Bu yaklaşımda devlet, kendisinden üstün bir normatif güce tâbi olmamakta; hukuki bağlayıcılık, devletin kendi iradesi doğrultusunda koyduğu kuralları kabul etmesi ve bu kurallarla kendisini sınırlandırması sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçevede Jellinek, devletin hem ulusal hukukla hem de uluslararası hukukla bağlı olduğunu kabul etmekle birlikte, devletin mutlak ve yegâne irade sahibi, kamu kuvvetini haiz bir otorite olduğu gerçeğini özellikle vurgulamaktadır. Bu nedenle uluslararası hukuku, devletler arasında bir üst–alt ilişkisi kuran bir hukuk dalı olarak değil; egemen ve eşit devlet iradeleri arasında işleyen, karşılıklı rızaya dayalı bir koordinasyon hukuku olarak tanımlamaktadır.

Bu yaklaşım, düalist düşüncenin temelini oluşturarak uluslararası hukuk kurallarının, devlet iradesiyle çatıştığı hâllerde iç hukuk tarafından dikkate alınmayabileceğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede uluslararası hukuk, devlet üzerinde üstün bir normatif düzen olarak değil; devletin rızası ve iradesi doğrultusunda işleyen bir araç olarak kabul edilmekte, dolayısıyla "devletin uluslararası hukuk için değil, uluslararası hukukun devlet için var olduğu" anlayışıyla örtüşmektedir. Bu konuda görüş geliştiren Triepel, uluslararası hukukta hukukun kaynağının ancak üstün bir iradeden doğabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre bu üstün irade, tek tek devletlerin değil, devletlerin ortak iradelerinin birleşmesiyle oluşmaktadır.

Triepel ayrıca, düalist yaklaşımın uluslararası hukuk ile ulusal hukuk arasındaki farklılığa dayandığını savunmaktadır. Bu görüşe göre, uluslararası hukuk ile iç hukuk, farklı sosyal ilişkileri düzenledikleri ve farklı kaynaklardan ortaya çıktıkları

için birbirinden ayrı hukuk sistemleridir. Bu nedenle, aynı kişilerin farklı ilişkilerinin tek bir hukuk kaynağı tarafından düzenlenmesi mümkün değildir.

ULUSLARARASI ANDLAŞMALAR

Uluslararası hukuk alanında, devletlerin antlaşmalarla bağlı hâle gelmesini sağlayan çeşitli irade açıklamaları bulunmaktadır. Bu bağlamda onay, tasdik, kabul, uygun bulma ve resmen teyit gibi kavramlar, devletlerin uluslararası yükümlülük altına girme sürecinde başvurdukları hukuki araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kavramlar, devlet iradesinin uluslararası düzeyde geçerlilik kazanmasını sağlayan usulî mekanizmaları ifade etmekte ve antlaşmaların bağlayıcılık kazanmasında belirleyici rol oynamaktadır.

Onaylama (eski adıyla tasdik), müzakere ve imza gibi aşamalardan sonra metni kesinlik kazanmış bir uluslararası antlaşmanın, ilgili devlet bakımından hukuken bağlayıcı hâle geldiğini ifade eden bir irade açıklamasıdır. Bu bağlanma yöntemi, paraf veya imza aşamasını izleyen ikinci safhada gerçekleştirilmekte olup, antlaşmanın iç hukukta öngörülen usuller çerçevesinde tamamlanan hukuksal işlemlerle devlet açısından geçerlilik kazanmasını sağlamaktadır.

Onaylamanın özelliği, antlaşmanın imzalanmasından belirli bir süre sonra gerçekleştirilmesidir. Katılma hâli dışında, bir uluslararası antlaşmanın onaylanması, kural olarak yetkili temsilciler tarafından imzalanmasını takiben ortaya çıkan ve imza aşamasından ayrı bir irade açıklamasını ifade eden bir süreçtir.

Bu yönüyle onaylama, antlaşmanın müzakere ve imza safhasından sonra gelen, bağlayıcılığı kesinleştiren tamamlayıcı bir aşama niteliği taşımaktadır. Bir uluslararası antlaşma, müzakere ve imzalama yetkisine sahip devlet temsilcileri tarafından imzalanmakla birlikte, bu aşamada taraf devletler açısından henüz bağlayıcı bir nitelik kazanmaz. Antlaşmanın taraflar bakımından hukuki bağlayıcılık doğurması, imza safhasını izleyen onaylama sürecinin tamamlanmasıyla mümkün hâle gelmektedir. Bu nedenle onaylama, antlaşmanın devletler açısından bağlayıcı sonuçlar doğurmasını sağlayan temel aşamayı oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, antlaşmanın imzalanması tek başına onun akdedildiği ve taraflar bakımından bağlayıcı hâle geldiği anlamına gelmemektedir. Antlaşma, ancak onaylama işleminin tamamlanmasıyla birlikte taraf devletler açısından hukuki bağlayıcılık kazanmaktadır. Dolayısıyla onaylamanın temel fonksiyonu, uluslararası antlaşmayı taraflar bakımından bağlayıcı bir norm hâline getirmektir.

TÜRKİYE'DE ULUSLARARASI ANDLAŞMALARIN İÇ HUKUKTA UYGULANMASI

1982 Anayasası'nın 90. maddesi ile uluslararası antlaşmaların Türk hukuk sistemine giriş usulü ve iç hukuk düzeni içerisindeki konumu bakımından temel ilkeler ortaya konulmuştur. Söz konusu düzenleme, 1961 Anayasası'nın 165. maddesinde yer alan hükümlerin esas alınması suretiyle, herhangi bir değişikliğe gidilmeksizin aynen muhafaza edilerek kabul edilmiştir. Bu durum, uluslararası antlaşmaların iç hukukta uygulanmasına ilişkin anayasal yaklaşımın sürekliliğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Anayasal Dayanak

Nitekim 1961 Anayasası'nın ilgili hükmünün gerekçesinde, söz konusu madde ile benimsenen temel ilkenin, uluslararası antlaşmaların yasama organının katılımı sağlanmaksızın yürürlüğe konulmamasını güvence altına almak olduğu açıkça ifade edilmektedir.

Bu yaklaşım, uluslararası antlaşmaların demokratik meşruiyet temelinde iç hukuk düzenine dâhil edilmesini amaçlayan anayasal iradeyi ortaya koymaktadır.

Bu husus, Anayasa'nın 90. maddesinin birinci fıkrasında açıkça düzenlenmiş; Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletler ve milletlerarası kuruluşlarla akdedilen uluslararası antlaşmaların onaylanmasının, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılacak bir kanunla uygun bulunmasına bağlı olduğu hükme bağlanmıştır.

Böylece uluslararası antlaşmaların yürürlüğe girmesi, yasama organının iradesine dayandırılarak anayasal güvence altına alınmıştır. Bununla birlikte, her uluslararası antlaşmanın iç hukukta doğrudan hüküm doğurduğu sonucuna varılmamalıdır.

Nitekim Anayasa'nın ilgili hükümleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, uluslararası antlaşmaların iç hukuk düzeninde uygulanabilmesi için kimi durumlarda bu antlaşmaların ulusal hukuk kurallarına dönüştürülmesini, diğer bir ifadeyle bir aktarılma sürecinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, uluslararası antlaşmaların iç hukukta uygulanma biçiminin antlaşmanın niteliğine ve anayasal düzenlemelere bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir.

Uluslararası antlaşmaların "kanun hükmünde" olduğu ve bu antlaşmalar hakkında "Anayasa'ya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamayacağı"na ilişkin ifadelerin, 1961 Anayasası'nın 65. maddesi metnine hangi gerekçelerle

dâhil edildiğinin açıklığa kavuşturulması, söz konusu hükmün bugünkü 1982 Anayasası'nın 90. maddesine yansıyan anlam ve kapsamının doğru biçimde anlaşılması bakımından yararlı ve aydınlatıcı olacaktır.

AZERBAYCAN'DA ULUSLARARASI ANDLAŞMALARIN İÇ HUKUKTA UYGULANMASI

Uluslararası hukuk, devletin hukuk sisteminin normatif düzleminde kendine özgü ve müstakil bir konuma sahiptir. Bu hukuk dalı, devletin iç hukuku ile varlık göstermekle birlikte, ondan bağımsız olarak kendi amaç ve ilkeleri doğrultusunda işleyen bir normatif düzen niteliği taşımaktadır. Bu nedenle uluslararası hukuk kuralları, yalnızca devletin iç hukukuna göre değil, aynı zamanda uluslararası hukukun genel amaçları, temel ilkeleri ve taraf olunan somut uluslararası antlaşmalar çerçevesinde yorumlanmalı ve uygulanmalıdır.

Bu yaklaşım, iç hukuk normları ile uluslararası hukuk normları arasındaki hukuki güç ilişkisini belirleyen özel kuralların varlığını zorunlu kılmaktadır. Söz konusu kurallar ise, uluslararası hukukun her hâlükârda normatif bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruduğunu ortaya koymaktadır.

Alman hukuk uygulamasında, yabancı hukukun uygulanmasına ilişkin olarak özgün bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bu yaklaşım uyarınca, özellikle uluslararası özel hukuk alanında, hukuk çatışmasını düzenleyen kurallar Alman hâkimini yabancı hukuku uygulamaya yönlendirdiği takdirde, uygulanan yabancı hukuk kuralı Alman hukuk normuna dönüşmemektedir.

Başka bir ifadeyle Alman hukuk sistemi, yabancı hukuk kurallarının uygulanmasını, bu kuralların ulusal niteliklerini ortadan kaldırmadan ve onları Alman hukuk düzenine dönüştürmeden kabul etmektedir. Alman hukuk sistemi, yabancı hukuk normlarının uygulanmasını, bu normların ulusal niteliklerini ortadan kaldırmadan ve kendi hukuk düzenine dönüştürmeden gerçekleştirmeyi öngörmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde yabancı hukuk kuralları, Alman hukuku içinde eriyen normlar hâline gelmemekte; aksine, kendi normatif kimliklerini koruyarak uygulanmaktadır.

Alman Anayasası'nın (Temel Kanun) 25. maddesi, hukuk uygulayıcıları açısından bu durumu açık biçimde düzenlemektedir.

Anılan hükme göre, uluslararası örf ve âdet hukuku doğrudan uygulanabilir niteliktedir. Ancak söz konusu normlar, Alman iç hukukunun bir parçası olarak değil, uluslararası kamu hukuku normları sıfatıyla uygulanmakta; bu nedenle Alman huku-

kuna dönüştürülmelerine ya da iç hukuk sistemine dâhil edilmelerine gerek bulunmamaktadır.

Anayasal Çerçeve

Şimdi ise Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda uluslararası hukuka tanınan yer ve bu hukukun iç hukuk düzeni içerisindeki konumu üzerinde durmak gerekmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, tüm diğer hukuki düzenlemeler karşısında üstün hukuki güce sahip temel norm olup, bu ilke Anayasa'nın 147. maddesinde açıkça hüküm altına alınmıştır.

Söz konusu madde uyarınca Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, üstün hukuki güce sahip olup doğrudan uygulanabilir niteliktedir ve ülkenin tamamında geçerlidir. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda uluslararası hukukun üstünlüğü kabul edilmekte olup, Anayasa hükümleri uyarınca Azerbaycan Cumhuriyeti diğer devletlerle olan ilişkilerini, genel olarak kabul görmüş uluslararası hukuk normlarında öngörülen ilkelere dayalı olarak yürütmektedir.

Anayasa'da yer verilen insan ve vatandaş hak ve özgürlükleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalara uygun biçimde uygulanır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalar, ülkenin hukuk sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 151. maddesi özellikle vurgulanmalıdır; bu maddeye göre, Azerbaycan hukuk sistemine dâhil olan normatif hukuki işlemler ile (Anayasa ve referandumla kabul edilen aktlar hariç) Azerbaycan'ın taraf olduğu uluslararası devletlerarası antlaşmalar arasında bir çelişki ortaya çıkarsa, söz konusu uluslararası antlaşmalar uygulanır.

Dikkate almak gerekir ki, Anayasa uluslararası hukuk normlarının genel önceliğini değil, uygulanma önceliğini belirlemiştir. Uluslararası normların ulusal mevzuata göre öncelikli uygulanması, bu normların ulusal mevzuatta öngörülmüş kurallardan farklı kurallar getirmesiyle değil; devletin uluslararası yükümlülüklerini yansıtarak, mevzuatta belirlenen usule uygun şekilde ve ulusal yasaya müdahale etmeden, yalnızca kendi uygulanma alanına göre işlev göstermesi ile ilgilidir.

Uluslararası hukuk teorisinde bu tür normlar, kendi kendine uygulanabilir (self-executing) normlar olarak adlandırılmaktadır.

Bu normlar, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Normatif Hukuki Aktlar Hakkında

Kanunu'nun 23. maddesinin 4. fıkrasında da düzenlenmiştir: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalar, söz konusu antlaşmalarda öngörülen normların uygulanması için iç hukukta ayrı bir normatif hukuki düzenlemenin kabulünü gerektiren durumlar hariç olmak üzere, doğrudan uygulanmalıdır.

Ancak gerçekte bu ilke, herhangi bir iç hukuk düzenlemesinin dışında ve hatta Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından bu ilkenin özel olarak tanınmaması hâlinde bile, Azerbaycan'ın bağlayıcı ve zorunlu uluslararası yükümlülüğünü oluşturmaktadır.

Pacta sunt servanda ilkesi, uluslararası hukuk ile paralel olarak gelişmektedir; bu ilke olmaksızın ne uluslararası hukukun varlığı ne de devletlerarası iş birliği mümkün olabilmektedir.

Uluslararası Andlaşmaların Anayasal Statüsü ve Uygulanması

Uluslararası hukuk normlarının doğrudan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ceza hukuku alanına etkisi söz konusu olduğunda, belirtilmelidir ki, Azerbaycan'ın taraf olduğu uluslararası antlaşmalarda öngörülen ve ceza sorumluluğu koşullarında değişiklik getiren hükümler, doğrudan Azerbaycan Ceza Kanunu'nun metnine dahil edilmelidir.

Araştırmalarda haklı olarak belirtildiği üzere, uluslararası hukuk normlarının uygulanması (implementasyonu), devletlerin uluslararası hukuka uygun biçimde üstlendikleri yükümlülükleri zamanında, kapsamlı ve eksiksiz şekilde hayata geçirme amacına yönelik olarak, bireysel ya da kolektif düzeyde ve uluslararası örgütler çerçevesinde yürüttükleri planlı ve amaç odaklı örgütsel-hukuki faaliyetlerin bütününü ifade etmektedir.

Devamında ise, devletin uluslararası antlaşmaları imzalayıp onaylamak suretiyle, ceza hukuku sistemini uluslararası hukuk normlarına uyumlu hâle getirme ve belirli suç teşkil eden fiillerin kriminalizasyonunu sağlama yönünde yükümlülükler üstlendiği ifade edilmektedir. Bu bakımdan bir başka yaklaşım da dikkat çekicidir; zira entegrasyon sürecinin etkisi altında, insan hakları alanında genel kabul görmüş standartların doğrudan uygulanmasını ve iç hukuk organlarının faaliyetlerinin bütünüyle yeni bir düzeye taşınmasını gerekli kıldığı ifade edilmektedir.

Bu çerçevede, uluslararası hukuk normlarının iç hukuka entegrasyonu, yalnızca normatif bir uyum süreci olmayıp, aynı zamanda devletin insan haklarını koruma kapasitesini güçlendiren ve hukuk düzeninin etkinliğini artıran temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

AZERBAYCAN–TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ULUSLARARASI ANDLAŞMALARIN ROLÜ

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin tarihsel temeli, Osmanlı ve Safevî devletlerinin egemen olduğu dönemlerde şekillenen ortak etnik köken, dil birliği ve dinî unsurlara dayanmaktadır.

Bu durum, iki toplum arasında uzun süre boyunca coğrafi ve kültürel temasların sınırlanmasına yol açmıştır. Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye, Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olarak diplomatik ilişkileri tesis etmiş; iki ülke arasında imzalanan 150'yi aşkın iş birliği antlaşmasıyla kapsamlı bir hukuki zemin oluşturulmuştur. Haydar Aliyev'in 1993 yılında iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye–Azerbaycan ilişkileri niteliksel bir dönüşüm yaşamış ve ikili ilişkiler siyasi, ekonomik ve stratejik alanlarda en verimli dönemlerinden birine girmiştir.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dostluk ve iş birliği ilişkileri, her iki ülkenin siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişimine önemli ve olumlu katkılar sağlamıştır. Bu çerçevede, Bakü–Tiflis–Ceyhan Boru Hattı başta olmak üzere stratejik öneme sahip enerji projelerinde iki ülke arasında mutabakat sağlanmıştır. 1997 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Deklarasyonu, enerji koridorlarının güvenliğinin sağlanmasına ilişkin karşılıklı taahhütleri ve Dağlık Karabağ meselesinde Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik aktif desteğini içeren önemli hükümler barındırmıştır.

İkili Antlaşmalar

1999 yılında Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) Zirvesi gibi üst düzey temaslarla ikili ilişkiler kurumsal bir nitelik kazanmış; Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik ambargo politikasını sürdürmesi ise Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne verilen desteği somut biçimde ortaya koymuştur.

Bu dönemde, 2002 yılında gündeme gelen Kafkasya İstikrar Paktı gibi girişimler, bölgesel güvenlik alanında iş birliğinin kurumsal temelini oluşturmuştur.

2000'li yıllarda Türkiye–Azerbaycan ilişkileri, başta enerji ve altyapı alanındaki stratejik projeler olmak üzere çok boyutlu iş birliği ekseninde derinleşmiştir. Bu dönemde Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (2006), Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) (2018) ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu (2017) gibi mega projeler hayata geçirilmiştir.

Ayrıca, Türkiye'nin 2010 yılında Hocalı Soykırımı'nı parlamentoda kınayan

kararı ile Dağlık Karabağ'ın işgalini tanımama yönündeki kararlı politikası, Azerbaycan ile arasındaki siyasi dayanışmayı daha ileri bir aşamaya taşımıştır.

2010 yılı, iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler açısından bir dönüm noktası olmuş; 16 Ağustos'ta imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması ile 15 Eylül'de kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi, Türkiye–Azerbaycan ilişkilerini kurumsal bir zemine oturtmuştur.

Anlaşmanın 2. maddesi, taraflardan birine yönelen silahlı saldırı hâlinde ortak savunma mekanizmasının devreye sokulmasını öngörmektedir. Bu adım, 2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin sağladığı askerî destek (özellikle Bayraktar SİHA'lar) sayesinde somutlaşmış ve Azerbaycan'ın elde ettiği zaferde belirleyici bir rol oynamıştır.

Ayrıca, Trans Adriyatik Boru Hattı aracılığıyla Azerbaycan gazının Avrupa pazarına ulaştırılması, Rusya-Ukrayna savaşının yol açtığı enerji krizinde Azerbaycan ve Türkiye açısından önemli bir stratejik avantaj sağlamıştır. Bu yıllarda Türkiye–Azerbaycan ilişkileri, tarihsel bağlar, stratejik ortaklıklar ve çok boyutlu iş birliği mekanizmaları sayesinde yalnızca ikili düzeyde değil, bölgesel güvenlik ve enerji dengeleri açısından da kalıcı ve belirleyici bir nitelik kazanmıştır.

2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi (Deklarasyonu), Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri stratejik ortaklıktan müttefiklik düzeyine taşıyarak siyasi, askerî ve güvenlik alanlarında iş birliğini en üst seviyeye çıkarmıştır. Bu belge, 1921 Kars Antlaşması'nın ruhunu devam ettirerek, Dağlık Karabağ'ın yeniden inşasını ve bölgesel bağlantısallığı güçlendirecek Zengezur Koridorunun açılmasını hedeflemiştir. İmzalanan Deklarasyon, ortak tatbikatlar ve savunma sanayi entegrasyonu yoluyla askeri iş birliğini ile Şuşa'nın Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmesi gibi adımlarla kültürel bağları kurumsal bir çerçeveye oturtmuştur. Ayrıca 2023 yılında temeli atılan Iğdır–Nahçıvan Doğalgaz Hattı, Nahçıvan'ın İran'a olan enerji bağımlılığını ortadan kaldırmayı ve Türkiye-Azerbaycan enerji iş birliği çerçevesinde bölgesel enerji güvenliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır.

İKİLİ EKONOMİK İLİŞKİLER VE BÖLGESEL ENTEGRASYON SÜREÇLERİ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik iş birliği, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından kurumsal bir zemine oturarak hız kazanmıştır. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik iş birliği, 1992 tarihli Ticaret

ve Ekonomik İş Birliği Anlaşması ile hukuki zemine kavuşmuştur. 1994 sonrasında yasal altyapının güçlendirilmesiyle ivme kazanan süreçte, 1996 yılında kurulan Azerbaycan-Türkiye Karma Ekonomik Komisyonu, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin temel koordinasyon mekanizması hâline gelmiştir.

Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki zengin petrol ve doğal gaz rezervleri, Türkiye ile kurulan stratejik iş birliğinin temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır. 1994'te imzalanan "Yüzyılın Anlaşması" ile uluslararası bir konsorsiyum oluşturulmuştur ve 2006'da devreye giren Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ise Azerbaycan petrolünü Akdeniz'e ulaştırarak bölgedeki jeopolitik bağımlılıkları önemli ölçüde azaltmıştır.

2007 yılında tamamlanan Bakü–Tiflis–Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı, Şah Deniz sahasından yıllık 6,6 milyar m^3 doğal gazı Türkiye'ye ulaştırmıştır.

SONUÇ

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, tarihsel, kültürel ve coğrafi bağların bir sonucu olarak, bağımsızlık sonrası dönemde stratejik bir ortaklığa dönüşmüştür. Azerbaycan'ın 1991'de bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye, bu yeni devletle resmi diplomatik ilişkileri başlatan ilk ülkelerden biri olmuş ve iki ülke arasındaki iş birliği hızla artmıştır. 1992 yılında imzalanan Ticaret ve Ekonomik İş Birliği Anlaşması ile ekonomik ilişkilerin hukuki temeli atılmış, 1994'teki "Yüzyılın Anlaşması" ile enerji projeleri ve uluslararası konsorsiyumlar kurulmuştur. Bu adımlar, sadece ekonomik iş birliğinin güçlendirilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda iki ülkenin enerji güvenliğini ve bölgesel stratejik konumunu pekiştirmiştir.

Enerji ve altyapı projeleri, Türkiye-Azerbaycan iş birliğinin somut göstergeleri arasında yer almaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi projeler, hem Azerbaycan'ın kaynaklarını dünya pazarına ulaştırmasını sağlamış hem de Türkiye ile entegrasyonu artırmıştır. Ayrıca 2023'te temeli atılan Iğdır-Nahçıvan Doğalgaz Hattı, Nahçıvan'ın enerji bağımlılığını sona erdirerek bölgesel enerji güvenliğine katkı sağlamaktadır. Enerji iş birliği, iki ülkenin yalnızca ekonomik kalkınmasını desteklememiş, aynı zamanda bölgesel jeopolitik dengeyi güçlendirmiştir.

Siyasi ve askerî boyutta da iş birliği önemli gelişmeler göstermiştir. 2020 İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin sağladığı askerî destek, özellikle Bayraktar SİHA'lar ile Azerbaycan'ın zaferinde kritik rol oynamıştır. 2021 yılında imzalanan

Şuşa Beyannamesi, iki ülke arasındaki ilişkileri stratejik ortaklıktan müttefiklik seviyesine taşımış, askerî iş birliği, ortak tatbikatlar ve savunma sanayii entegrasyonu ile kurumsallaşmıştır. Kültürel bağların güçlendirilmesi ve Şuşa'nın Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmesi de iş birliğinin çok boyutlu olduğunu göstermektedir.

Hukuki açıdan, Türkiye'de 1982 Anayasası'nın 90. maddesi ve Azerbaycan'da 10. ve 151. maddeler, uluslararası anlaşmaların iç hukukta uygulanabilirliğini ve önceliğini güvence altına almıştır. Bu hukuki altyapı, ikili iş birliğinin istikrarlı ve sürdürülebilir olmasını sağlamış, enerji ve ekonomik projelerin uzun vadeli planlamasına katkıda bulunmuştur. 1996 yılında kurulan Azerbaycan-Türkiye Karma Ekonomik Komisyonu, ekonomik ilişkileri koordinasyon ve denetim mekanizması olarak işlev görmüş, iki ülke arasındaki ticari faaliyetlerin planlı ve sistemli bir şekilde yürütülmesini mümkün kılmıştır.

Bölgesel entegrasyon açısından, TANAP, TAP ve diğer enerji koridorları projeleri, hem Avrupa'nın enerji güvenliğine katkıda bulunmuş hem de Rusya-Ukrayna savaşının yarattığı kriz ortamında iki ülkeye stratejik avantaj sağlamıştır. Bu projeler, iki ülkenin ekonomik iş birliğini derinleştirirken, bölgesel istikrarın sağlanmasına ve enerji bağımsızlığının güçlenmesine hizmet etmiştir. Aynı zamanda, ikili iş birliğinin hukuki, ekonomik ve politik boyutları, ulusal çıkarların korunmasına ve bölgesel etkiler yaratılmasına olanak tanımıştır.

Sonuç olarak, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, tarihsel bağlar, kültürel yakınlık, hukuki güvence, ekonomik ve enerji entegrasyonu ile siyasi ve askerî iş birliği temeline dayanan çok boyutlu ve stratejik bir ortaklık olarak şekillenmiştir. Bu iş birliği, iki ülkenin ulusal çıkarlarını güvence altına almakla kalmayıp, bölgesel istikrarı ve güvenliği artıran bir model oluşturmuştur. Önümüzdeki dönemde de bu ilişkilerin enerji, ekonomi, savunma ve kültürel alanlarda derinleşerek sürdürülmesi hem iki ülkenin hem de bölgesel aktörlerin yararına olacaktır. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, güçlü tarihi bağları, hukuki temeli ve stratejik iş birliği mekanizmaları ile bölgesel iş birliği ve kalkınmada örnek bir model olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Gün, M. G. (2021). Monist ve Dualist Kuramlar Işığında Uluslararası Antlaşmaların Danıştay Kararlarına Etkisi. Anadolu Strateji Dergisi.

Toluner, S. (1973). Milletlerarası hukuk ile iç hukuk arasındaki ilişkiler. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Özkan, I. (2021). Hukukun küreselleşmesi ve ulusötesi hukuk. On İki Levha Yayınları

Hüseyin Pazarcı, Uluslararası Hukuk Dersleri I. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001,

Özdoğan, N. G. (2014). Türk hukukunda uluslararası andlaşmaların onaylanması ve değeri meselesi

Kuzu, B. (1992). Türk anayasa metinleri ve ilgili mevzuat. İstanbul

Gündüz, A. İktidar ve milletlerarası sınırlanma s.

Aybay, R. (2007). Uluslararası antlaşmaların Türk hukukundaki yeri. TBB DERGİSİ,

Əfəndiyeva, H. (2021). Beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində tətbiqi problemləri. Azərbaycan Hüquq Jurnalı,

https://faolex.fao.org/docs/pdf/ger128242E.pdf?utm_source Article 25

[Primacy of international law]

https://alimajlis.gov.az/en/pages/constitution#article10

https://e-qanun.az/framework/897

Bederman, D. (1990). Revivalist canons and treaty interpretation. In L. Henkin (Ed.), Foreign affairs and the U.S. Constitution). New York, NY

https://barassociation.az/uploads/journal/1.pdf

Böse, M., Bröcker, M., & Schneider, A. Judicial protection in transnational criminal proceedings. Cham: Springer Nature.

Eyyubova, M. (2023). Beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə implementasiyasının nəzəri və praktiki aspektləri. Azərbaycan Hüquq Jurnalı, (3),

Brown E. The UN Convention on the Law of the Sea: Impact and Implementation:

Proceedings, Law of the Sea Institute. Nineteenth Annual Conference. Law of the Sea Institute,1987

Князькина, А. К. (2009). Конвенционные преступления как вид конвенциональных преступлений (Кандидат юридических наук, автореферат диссертации, Москва

Seyidov, Ə. C. (2013). Cinayət prosesində insan hüquqlarının təminatı məsələləri: Beynəlxalq standartlar və dövlətdaxili qanunvericilik). Bakı.

Taghiyev, A. (2025). The multidimensional strategic alliance between Azerbaijan and Türkiye.

Akdoğan, S. (2007). Bağımsızlık sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ilişkileri (1991–2000)

Özsoy, B. (2024). Relations of Azerbaijan with Central Asian Turkic States within the framework of the Organisation of Turkic States. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Babayeva, V. (2013). Haydar Aliyev dönemi Türkiye–Azerbaycan ilişkileri (Yüksek lisans

tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
Çevikel, Ş. (2023). Resulzade'den İlham Aliyev'e Azerbaycan–Türkiye siyasi ilişkileri üzerine bir değerlendirme. Anasayal
Aslanlı, K., & Akgün, B. (2020). Institutional mechanisms of the Turkish foreign policy: The case of Russia–Turkey High-Level Cooperation Council. Vestnik RUDN. International Relations,
Zeynalova, A. (2022). Şuşa Zirvesi odağında Azerbaycan – Türkiye ittifakı ve uluslararası etkisi. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi
Bozkuş, Y. D. (2022). Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri. Journal of Balkan and Black Sea Studies
https://ankara.mfa.gov.az/tr?utm_source
Ünlü, A., & Kabak, S. (2016). Türkiye–Azerbaycan ticaret ilişkilerinin sürdürülebilirliğinin ekonometrik analizi. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

REFERENDUMLARIN KEÇİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TƏCRÜBƏSİNDƏ MÜASİR TENDENSİYALAR VƏ YENİ MEXANİZMLƏR

Nəzrin Nağıyeva[**]

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda referendumların keçirilməsinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində müasir tendensiyalar, beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan Respublikasında referendum institutunun təkmilləşdirilməsi imkanları araşdırılmışdır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, müasir dövrdə referendumların inkişafının əsas istiqamətləri rəqəmsallaşdırma, xalq təşəbbüsü mexanizmlərinin genişləndirilməsi, seçicilərin məlumatlandırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi, referendumqabağı təşviqatın şəffaflaşdırılması və beynəlxalq standartların tətbiqindən ibarətdir. Məqalədə Estoniya, İsveçrə, İtaliya, Fransa, İspaniya və digər dövlətlərin təcrübəsi əsasında elektron səsvermə, elektron imzatoplama platformaları, məşvərətçi referendumlar, yerli referendumlar və referendumların ləğvi institutları təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, Venesiya Komissiyasının referendumlar üzrə tövsiyələri nəzərə alınmaqla Azərbaycan qanunvericiliyinin inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir. Nəticədə referendum institutunun daha səmərəli, şəffaf və inklüziv fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi və institusional təkmilləşdirmə istiqamətləri irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: referendum, birbaşa demokratiya, xalq təşəbbüsü, elektron səsvermə, məşvərətçi referendum, seçicilərin məlumatlandırılması, referendumqabağı təşviqat, beynəlxalq standartlar, Venesiya Komissiyası, Azərbaycan Respublikası.

* Milli Havacılık Akademisi, Azerbaycan.

Referandumların Düzenlenmesinin Hukuki Düzenlemesinde ve Uygulamasında Modern Eğilimler ve Yeni Mekanizmalar

Özet

Bu çalışmada referandumların hukuki düzenlenmesinde ortaya çıkan çağdaş eğilimler, uluslararası uygulamalar ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde referandum kurumunun geliştirilmesine yönelik imkânlar incelenmiştir. Karşılaştırmalı analiz sonucunda referandumların gelişiminde dijitalleşme, halk girişimi mekanizmalarının genişletilmesi, seçmenlerin bilgilendirilmesinin güçlendirilmesi, kampanya süreçlerinin şeffaflaştırılması ve uluslararası standartların uygulanmasının temel eğilimler olduğu belirlenmiştir. Estonya, İsviçre, İtalya, Fransa, İspanya ve diğer ülkelerin deneyimleri esas alınarak elektronik oylama, elektronik imza toplama sistemleri, danışma referandumları, yerel referandumlar ve yürürlükten kaldırma referandumları değerlendirilmiştir. Ayrıca Venedik Komisyonunun referandumlara ilişkin tavsiyeleri ışığında Azerbaycan mevzuatının geliştirilmesine yönelik öneriler sunulmuştur. Araştırma sonucunda referandumların daha etkin, şeffaf ve kapsayıcı bir demokratik araç olarak işleyebilmesi için hukuki ve kurumsal reform alanları ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: referandum, doğrudan demokrasi, halk girişimi, elektronik oy verme, danışma referandumu, seçmenlerin bilgilendirilmesi, referandum kampanyası, uluslararası standartlar, Venedik Komisyonu, Azerbaycan Cumhuriyeti.

Modern Trends and New Mechanisms in the Legal Regulation and Practice of Conducting Referendums

Abstract

This article examines contemporary trends in the legal regulation of referendums, international practices, and opportunities for improving the referendum institution in the Republic of Azerbaijan. A comparative analysis of different countries demonstrates that the key directions of referendum development include digitalization, expansion of popular initiative mechanisms, improvement of voter information systems, enhancement of transparency in referendum campaigns, and greater alignment with international standards. Drawing on the experiences of Estonia, Switzerland, Italy, France, Spain, and other countries, the study analyzes electronic voting, digital signature collection platforms, consultative referendums, local referendums, and repeal referendums. The article also evaluates prospects for the development of Azerbaijani legislation in light of the recommendations contained in the Venice Commission's Code of Good Practice on Referendums. The findings suggest several legal and institutional reforms aimed at strengthening the transparency, efficiency, inclusiveness, and democratic legitimacy of referendum procedures in Azerbaijan.

Keywords: referendum, direct democracy, popular initiative, electronic voting, consultative referendum, voter information, referendum campaign, international standards, Venice Commission, Republic of Azerbaijan.

GİRİŞ

Müasir demokratik dövlətlərdə referendum xalqın suveren iradəsini birbaşa ifadə etməsinin ən mühüm formalarından biri hesab olunur. Referendum institutu vətəndaşlara dövlət və ictimai həyatın strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərinin həllində bilavasitə iştirak etmək imkanı yaradaraq nümayəndəli demokratiyanı tamamlayan mühüm mexanizm kimi çıxış edir. Son onilliklər ərzində qloballaşma prosesləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, vətəndaş iştirakçılığına artan tələbat və demokratik idarəetmənin yeni çağırışları referendum institutunun hüquqi tənzimlənməsinə və tətbiq mexanizmlərinə ciddi təsir göstərmişdir.

Bir çox dövlətlərdə referendumların təşkili və keçirilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilir. Elektron səsvermə texnologiyalarının tətbiqi, xalq təşəbbüsü institutunun genişləndirilməsi, seçicilərin məlumatlandırılmasının yeni formalarının yaradılması, məşvərətçi referendumların inkişafı və referendum prosesinin şəffaflığının artırılması müasir dövrün əsas tendensiyaları kimi çıxış edir. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə Avropa Şurasının Venesiya Komissiyası tərəfindən hazırlanmış standartlar referendumların demokratik prinsiplərə uyğun keçirilməsi üçün mühüm hüquqi çərçivə formalaşdırmışdır.

Azərbaycan Respublikasında referendum institutu Konstitusiya ilə təsbit edilmiş birbaşa demokratiya forması olmaqla xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin mühüm vasitələrindən biridir. Ölkədə referendumların hüquqi əsasları formalaşdırılmış olsa da, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və müasir çağırışların nəzərə alınması bu sahədə qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Xüsusilə rəqəmsal transformasiya, vətəndaş iştirakçılığının artırılması, seçicilərin məlumatlandırılması mexanizmlərinin inkişafı və referendum prosedurlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin məqsədi müxtəlif dövlətlərdə referendumların keçirilməsinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mövcud olan müasir tendensiyaları və yeni mexanizmləri araşdırmaq, beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək və əldə olunan nəticələr əsasında Azərbaycan Respublikasında referendumlar haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

REFERENDUMUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ MÜASİR TENDENSİYALAR

Müxtəlif ölkələrdə mövcud referendum təcrübəsinin təhlili, eləcə də birbaşa

demokratiya sahəsində beynəlxalq standartların tədqiqi Azərbaycan Respublikasının referendumlar haqqında qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə oluna biləcək bir sıra cari tendensiyaları ortaya qoyur. Hüquq sistemlərinin qloballaşması və Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi strukturlara inteqrasiyası şəraitində referendumların tənzimlənməsi və onların milli şəraitə uyğunlaşdırılması sahəsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi xüsusilə aktualdır.

Referendum prosesinin rəqəmsallaşdırılması müasir dövrün yeni trendlərini əks etdirir. Ən mühüm müasir tendensiyalardan biri rəqəmsal texnologiyaların referendumların təşkili və keçirilməsi prosesinə inteqrasiyasıdır. Beynəlxalq təcrübədə qeyd olunduğu kimi, elektron səsvermə sistemlərindən, referendumqabağı təşviqat üçün onlayn platformalardan və səslərin rəqəmsal hesablanması alətlərindən istifadə referendumların şəffaflığının, əlçatanlığının və effektivliyinin artırılmasına öz töhfəsini verir.

Məsələn, Estoniyada 2005-ci ildən seçkilərdə və referendumlarda elektron səsvermə sistemi uğurla tətbiq edilir və seçicilər üçün yüksək səviyyədə təhlükəsizlik və rahatlıq təmin edilir. İsveçrə həmçinin kanton səviyyəsində elektron səsvermə sistemlərini fəal şəkildə inkişaf etdirir. Bu ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, referendum prosesinin rəqəmsallaşdırılması seçicilərin, xüsusən də xaricdəki gənclər və vətəndaşların fəallığını əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər.

Azərbaycan Respublikası üçün rəqəmsallaşma elementlərinin referendum prosesinə daxil edilməsi aşağıdakı amilləri nəzərə alaraq xüsusilə aktual görünür:

- ölkədə inkişaf etmiş rəqəmsal infrastrukturun olması;
- internet və mobil texnologiyaların yüksək səviyyədə nüfuzu;
- xaricdə müvəqqəti yaşayan xeyli sayda Azərbaycan vətəndaşı;
- elektron dövlət xidmətlərinin həyata keçirilməsində uğurlu təcrübə.

Eyni zamanda, referendumlarda elektron səsvermənin tətbiqi informasiya təhlükəsizliyi, fərdi məlumatların qorunması, potensial sui-istifadə hallarının qarşısının alınması məsələlərinə diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Mərhələli yanaşma məqsədəuyğun görünür: seçicilərin elektron məlumat sistemlərinin tətbiqi və təşəbbüskar qeydiyyatdan başlayaraq, ənənəvi səsverməyə əlavə seçim kimi elektron səsverməyə keçid.

Xalq təşəbbüsü institutunun inkişafı dövlətlər qarşısında yeni çağırış kimi qoyulur. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlar referendum təşəbbüsü hüququnu do-

layı yolla — Prezidentə və ya Milli Məclisə müraciət etməklə həyata keçirirlər. Seçki Məcəlləsinin 122.2-ci maddəsinə əsasən, ən azı 300 min vətəndaş referendumun keçirilməsi ilə bağlı təkliflə çıxış edə bilər, lakin yekun qərar bu dövlət orqanlarındadır.

İnkişaf etmiş demokratiyalarda mövcud tendensiya birbaşa xalq təşəbbüsünün əhatə dairəsini genişləndirməkdir. Məsələn, İsveçrədə 100 min vətəndaş konstitusiyaya tam yenidən baxılması ilə bağlı referendum təşəbbüsü ilə çıxış edə bilər, eləcə də qismən düzəlişlər üçün konkret təkliflər verə bilər. İtaliyada 500 min seçici və ya beş regional şura qanunun ləğvi ilə bağlı referendum keçirə bilər.

Azərbaycan üçün xalq təşəbbüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakılar tövsiyyə edilir:

1. Referendumun keçirilməsi ilə bağlı vətəndaşların müraciətlərinə baxılması üçün daha aydın meyarların müəyyən edilməsi aktuallaşmaqdadır. Vətəndaşların müraciətlərinə əsaslandırılmış cavabın verilməsi və qərarların qəbulu üçün dəqiq müddətlərin müəyyən edilməsi öhdəliyi, bu müddətlərin hansı hallarda uzadıla bilməsi və s. kimi çərçivələr müəyyən edilməlidir.

2. Təşəbbüslərə ilkin baxışın təqdim edilməsi proseduru dəqiqləşdirilməlidir**.** Macarıstanın və digər ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, imza toplanmasına başlamazdan əvvəl təklif olunan məsələnin qanuni tələblərə uyğunluğunun ilkin yoxlanılması mexanizminin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu, konstitusiya tələblərinə açıq-aydın uyğun gəlməyən təşəbbüslər üzrə imza toplamaq üçün vaxt və resurslar itkisinin qarşısını alır.

3. Referendumun predmetindən asılı olaraq tələblərin diferensiallaşdırılması zəruridir. Baxılan məsələnin miqyasından və əhəmiyyətindən asılı olaraq referendumun keçirilməsinə başlamaq üçün tələblər və tələb olunan müxtəlif sayda imzaların differensial müəyyən edilməsinə baxıla bilər. Məsələn, yerli referendumlar üçün tələblər ümummilli referendumlara nisbətən daha az sərt ola bilər.

4. İmzaların toplanması üçün elektron platformanın yaradılması günün aktual tələbinə çevrilir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə imzaların toplanması və yoxlanılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirərək onu daha şəffaf və vətəndaşlar üçün əlçatan edə bilər.

Seçicilərin məlumat sisteminin təkmilləşdirilməsi bir sıra sui-istifadə və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması üçün əsas şərtdir. Birbaşa demokratiya institutu kimi referendumun effektivliyi əsasən seçicilərin səsvermə mövzusu haqqında məlumatının keyfiyyətindən asılıdır. Sadə vətəndaşlar referenduma çıxarılan mürəkkəb hüquqi və ya iqtisadi məsələləri düzgün qiymətləndirmək üçün həmişə kifayət qədər biliyə malik olmurlar.

Beynəlxalq təcrübə bu problemi həll etmək üçün bir sıra mexanizmlər işləyib hazırlamışdır:

1. Neytral məlumat materiallarının hazırlanması**.** ABŞ-da dövlət səviyyəsində referendumlar keçirərkən seçki rəsmiləri səsvermədən bir neçə ay əvvəl hər evə göndərilən ətraflı məlumat broşürləri hazırlayırlar. Bu materiallarda təkcə səsverməyə çıxarılan sualın mətni deyil, həm də onun potensial nəticələrinin, müsbət və mənfi tərəflərinin izahı, xərc proqnozları və digər mühüm məlumatlar var.
2. İctimai müzakirələrin təşkili**.** İsveçrədə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin nümayəndələrinin iştirak etdiyi ictimai debatlar referendumdan əvvəl fəal şəkildə istifadə olunur ki, bu da seçicilərin səsvermə mövzusunu daha dolğun başa düşməsinə şərait yaradır.
3. Mediadan istifadə**.** Avstriya Konstitusiyası və 1972-ci il "Ümumi səsvermə haqqında" qanunda nəzərdə tutulur ki, xalq referendumdan 14 gün əvvəl məlumatlandırılmalı və materiallarla tanış olmaq üçün 10 gün vaxt verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası üçün aşağıdakılar məqsədəuyğundur:

- Referendumla bağlı məlumat materiallarının məzmununa dair tələblərin genişləndirilməsi. Mövcud Seçki Məcəlləsinə görə, referendum aktının layihəsi onun təyin edilməsi haqqında qərarla eyni vaxtda dərc edilməlidir. Bu tələblə yanaşı Mərkəzi Seçki Komissiyasına referenduma təklif olunan məsələnin mahiyyətini və onun potensial nəticələrini tam izah edən və asan başa düşülən dildə materiallar hazırlamaq və yaymaq öhdəliyini də əlavə etmək lazımdır.
- Referendum üçün vahid informasiya platforması yaradılması. Referendumla bağlı bütün zəruri məlumatları, o cümlədən təklif olunan aktın mət-

nini, izahatları, təşviqat qruplarının mövqelərini özündə əks etdirən xüsusi internet portalının hazırlanması əhalinin informasiyaya geniş çıxışını təmin edəcək.

- Mediaya bərabər çıxışı təmin edilməsi. Mövcud qanunvericilik dövlət mediasını 20 000 və daha çox üzvü olan təşviqat qrupları üçün bərabər şərait yaratmağa məcbur edir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu hədd həddindən artıq yüksək ola bilər. Bu meyara yenidən baxılması və efir vaxtının alınması üçün daha əlverişli tələblərin müəyyən edilməsi məqsədəuyğun olar.
- Referendum aktı layihəsi ilə bağlı ictimai dinləmələrin keçirilməsi tələbi qoyulmalıdır. Ekspertlərin, hökumət nümayəndələrinin və vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə regional ictimai dinləmələrin təşkili referenduma çıxarılan məsələlərin daha geniş müzakirəsini təmin edə bilər.

Məşvərətçi referendumlar institutunun inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında referendumlar həlledici və qətidir. Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, məşvərətçi referendumlar yekun qərar qəbul edilmədən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərlə bağlı ictimai rəyin müəyyən edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Məşvərət referendumlarından Fransa, İspaniya və Hollandiya da daxil olmaqla bir çox ölkələrdə istifadə olunur. Onlar aşağıdakılara icazə verir:

- dərhal hüquqi tədbir görülməsini tələb etməyən məsələlərlə bağlı ictimai rəyi müəyyən etmək;
- təklif olunan islahatların yekun qəbuluna qədər ictimai dəstəyin dərəcəsini qiymətləndirmək;
- mühüm siyasi qərarların qanuniləşdirilməsini təmin etmək;
- mübahisəli məsələlərlə bağlı siyasi gərginliyi azaltmaq.

Azərbaycan üçün məşvərətçi referendum institutunun tətbiqi aşağıdakı hallarda aktual ola bilər:

1. Beynəlxalq əhəmiyyətli məsələlər haqqında qərar qəbul edilən zaman. Məsələn, beynəlxalq təşkilatlara qoşulmaq və mühüm beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etmək.
2. Böyük infrastruktur layihələrinə dair qərar vermək lazım olduqda. Ətraf

mühitə, sosial sahəyə və ya ölkənin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək böyük obyektlərin tikintisi və istismarı ilə bağlı əhalinin iradəsini öyrənmək.

Məşvərətçi referendumların tətbiqi onların statusunun, çağırılma qaydasının və hüquqi nəticələrinin aydın qanunvericiliklə tənzimlənməsini tələb edir. Müəyyən etmək lazımdır ki, məşvərətçi referendumun nəticələri hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, dövlət orqanları xalqın ifadə etdiyi fikirləri nəzərə almağa və onlarla razılaşmadıqları halda öz qərarlarını əsaslandırmağa borcludurlar.

Referendumqabağı təşviqat prosedurunun təkmilləşdirilməsi davamlı proses olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi referendumqabağı təşviqat məsələlərini tənzimləyir, lakin təcrübə həllini tələb edən bir sıra problemlər ortaya qoyur.

Seçki Məcəlləsinə əsasən, referendumqabağı təşviqat aparmaq hüququna yalnız səsvermə hüququ olan vətəndaşlar tərəfindən yaradılmış referendum üzrə təşviqat qrupları malikdir. Bəzi ölkələrdə (məsələn, Macarıstan) yalnız müəyyən sayda üzvü olan siyasi partiyaların referendumqabağı təşviqat aparmaq hüququ vardır.

Aşağıdakı təkmilləşdirmə sahələri Azərbaycan üçün aktual görünür:

1. Kampaniya qrupları üçün qeydiyyat prosedurunu sadələşdirilməsi. Təşviqat qruplarının tərkibinə, formalaşdırılmasına və qeydiyyatına dair aydın və əsaslı tələblər müəyyən edilməli, bürokratik inzibati maneələr aradan qaldırılmalıdır.

2. Kampaniyanın maliyyələşdirilməsinin şəffaflığının təmin edilməsi. Fiziki və hüquqi şəxslərin maksimum ianələri ilə yanaşı, referendumqabağı təşviqat üçün maliyyə mənbələrinin məcburi bəyan edilməsi, müəyyən mənbələrdən (məsələn, ikili vətəndaşlığı olan Azərbaycan vətəndaşlarının xarici mənbələrindən) maliyyələşdirməyə qadağa qoyulmalıdır.

3. Kampaniya seçimlərinin genişlənməsi. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafını nəzərə alaraq, onlayn və sosial mediada təbliğat-təşviqat kampaniyasının daha əsaslı şəkildə tənzimlənməsi, onlayn təşviqatın aparılması qaydalarının müəyyən edilməsi, onlayn təşviqat materiallarının etiketlənməsi üçün tələblərin müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur.

4. Təşviqat qaydalarının pozulmasına görə cəzaların gücləndirilməsi. Bilə-

bilə yalan məlumatların yayılmasına, təşviqat kampaniyalarının qanunsuz maliyyələşdirilməsinə, seçki günü və bir gün əvvəl təşviqat qadağasının pozulmasına görə cəzalar aydın və sərt müəyyən edilməlidir.

5. Seçki tərəfdarı və əleyhinə olan təşviqat qrupları üçün bərabər imkanların təmin edilməsi. Təcrübə göstərir ki, referendum məsələsini dəstəkləyən və ona qarşı çıxan qruplar arasında çox vaxt resurslar və imkanlar arasında balanssızlıq olur. Dövlət mediasına bərabər çıxışı və bərabər pulsuz efir vaxtının ayrılmasını təmin edən mexanizmlərdə şəffaflığın yaradılması məqsədəuyğundur.

Referendumun keçirilməsi üçün beynəlxalq standartlardan istifadə imkanları davamlı təhlil edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən Avropa Şurasına inteqrasiyası milli qanunvericiliyin demokratiya və insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq standartlara uyğun olmasını tələb edir. Venesiya Komissiyası referendumların təşkili və keçirilməsinin müxtəlif aspektləri üzrə tövsiyələri özündə əks etdirən Referendumlar üzrə Yaxşı Təcrübə Məcəlləsini işləyib hazırlayıb. Həmin Məcəllədə təsbit olunmuş əsas prinsiplər bunlardır:

1. Bərabər seçki hüququ prinsipi. Hər bir seçicinin bir səsi olmalıdır və bütün səslər bərabər çəkiyə malik olmalıdır.
2. Ümumi seçki hüququ prinsipi. Referendumda iştirak hüququ mümkün qədər geniş vətəndaş təbəqəsinə verilməlidir.
3. Azad səsvermə prinsipi. Seçicilər öz fikirlərini sərbəst şəkildə formalaşdırmalı, iradələrini təzyiq olmadan ifadə edə bilməlidirlər.
4. Gizli səsvermə prinsipi. Seçicilərin iradəsinin məxfiliyi təmin edilməlidir.
5. Dövrilik prinsipi. Eyni məsələ ilə bağlı referendumdan çox istifadə edilməməlidir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ümumilikdə bu prinsiplərə uyğundur. Bununla belə, təkmilləşdirmə üçün aşağıdakılar tövsiyə edilir:

- Seçki komissiyalarının müstəqilliyinin və qərəzsizliyinin təmin edilməsi. Bu, referendumu təşkil edən qurumların müstəqil fəaliyyət göstərməsini, siyasi qüvvələrin təsirinə düşməməsini nəzərdə tutur.
- Seçki hüquqlarının səmərəli məhkəmə müdafiəsinin təmin edilməsi. Re-

ferendumun təşkilində və keçirilməsində pozuntulara dair müraciət etmək üçün mövcud olanlarla yanaşı müasir əlçatan və səmərəli mexanizmlər yaradılmalıdır.

- Referendumun müşahidəsi. Milli və beynəlxalq müşahidəçilər referendum prosesinin bütün mərhələlərini izləyə bilməlidirlər.
- Prosesin şəffaflığı. Referendumun təşkili və keçirilməsinin bütün aspektləri ictimai nəzarətə açıq olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması üçün aşağıdakılar məqsədəuyğundur:

1. Şikayətlərə və mübahisələrə baxılması prosedurlarının təkmilləşdirilməsi. Referendum zamanı pozuntularla bağlı şikayətlərə baxılması üçün daha qısa müddətlər müəyyən edilməli, səsvermənin nəticələri hesablanana qədər pozulmuş hüquqların bərpası üçün real imkan yaradılmalıdır.
2. Referendumun maliyyələşdirilməsində şəffaflığın təmin edilməsi. Seçki Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən, referendumun keçirilməsi haqqında qərarda maliyyələşmə proseduru göstərilməlidir. Xərclər smetasının dərci və xərclər haqqında hesabatın verilməsi ilə yanaşı referendumun büdcədən maliyyələşdirilməsinin müfəssəl qaydaları müəyyən edilməlidir.

Müasir beynəlxalq təcrübə konkret vəzifə və şərtlərə uyğunlaşdırılmış xüsusiləşdirilmiş referendum formalarının inkişafını göstərir:

Referendumların geri çağırılması (ləğv edilməsi). Bəzi ölkələrdə əvvəllər qəbul edilmiş qanunun ləğvi üçün referendum keçirmək mümkündür. Məsələn, İtaliyada vətəndaşlar parlamentin qəbul etdiyi qanunun ləğvi üçün referendum təşəbbüsü ilə çıxış edə bilərlər.

Azərbaycan üçün referendumun ləğvi institutunun tətbiqi adi qanunlar (konstitusiya deyil) üçün aktual ola bilər. Bu, qanunvericilik fəaliyyətinə ictimai nəzarətin əlavə mexanizmi yaradacaq və vətəndaşlara qeyri-populyar qanunların ləğvinə təsir göstərməyə imkan verə bilər. Bununla belə, ağlabatan məhdudiyyətlər müəyyən edilməlidir: qanunun qəbulundan sonra müəyyən müddət ərzində, qanunların müəyyən kateqoriyaları (məsələn, büdcə, amnistiya) üçün ləğvedici referendumun keçirilməsinə qadağalar da müəyyən edilməlidir.

Regional və yerli referendumlar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasın-

da xalqın hüquq və mənafeyinə toxunan hər hansı məsələ üzrə referendumun keçirilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulsa da, yerli referendumların keçirilməsi proseduru kifayət qədər tənzimlənməyib.

Yerli referendumlar institutunun inkişafı yerli özünüidarənin inkişafı kontekstində aktualdır. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək və tənzimləmək lazımdır:

- yerli referendumla həll edilə bilən məsələlərin spektri dəqiqliklə göstərilməlidir;
- yerli referendumun təyin edilməsi və təşkili qaydası;
- qərarların qəbulu üçün minimum iştirak və səs çoxluğu tələbləri;
- milli və yerli referendumlar arasında əlaqə konkret, aydın və tam şəkildə müəyyən edilməlidir.
- Ərazi məsələləri üzrə referendumlar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət sərhədlərində dəyişikliklərin yalnız referendum yolu ilə edilə biləcəyini təsbit edir. Ərazi məsələlərinin ölkə üçün aktuallığını nəzərə alaraq, belə referendumların mümkün qədər aydın şəkildə hüquqi tənzimlənməsini təmin etmək vacibdir.

İctimai rəy sorğularından istifadə günün tələblərindən irəli gəlir. Hüquq ədəbiyyatı referendumla ümummilli ictimai rəy sorğuları arasında fərq qoyur. İctimai rəy sorğuları referendum kimi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, müxtəlif məsələlərlə bağlı ictimai rəyi qiymətləndirmək və monitorinq aparmaq üçün faydalı vasitə ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında milli ictimai rəy sorğusu institutu kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bununla belə, onun istifadəsi bir çox hallarda əhəmiyyətli və faydalı ola bilər:

- mühüm qərarlar qəbul etməzdən əvvəl ictimai rəyi əvvəlcədən qiymətləndirmək üçün;
- sosial inkişafın prioritetlərini müəyyən etmək üçün;
- dövlət proqramlarının icrasının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün;
- referenduma hazırlaşmaq (referenduma çıxarılmasını tələb edən ən aktual

məsələlərin müəyyən edilməsi) üçün.

Milli sorğuların keçirilməsi qaydasının qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənməsi, onların statusunun, sorğuya təşəbbüs göstərmək hüququ olan subyektlərin, onun keçirilməsi metodologiyasının, nəticələrin işlənməsi və dərc edilməsi qaydasının təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Referendumun tərbiyəvi funksiyası vətənpərvərlik ruhunu inkişaf etdirə bilir. Müasir nəzəriyyə referendumlara təkcə qərar qəbuletmə mexanizmi kimi deyil, həm də vətəndaş maarifləndirilməsi və siyasi mədəniyyətin inkişafı üçün mühüm alət kimi baxır. E. Olivierin qeyd etdiyi kimi, referendum insanları ictimai əhəmiyyətli məsələlər üzərində düşünməyə vadar edir və onlarda vətənpərvərlik hisslərini inkişaf etdirir.

Azərbaycanda referendumun maarifləndirici və ideoloji funksiyasını gücləndirmək üçün referendumun öyrənilməsini təhsil proqramlarına daxil edilməsi müsbət effekt verə bilər. Bir tərəfdən vətəndaşlar referendumun mənasını, onun keçirilməsi qaydasını, hüquq və vəzifələrini başa düşməlidirlər. Digər tərəfdən vətəndaşların referendumda iştirakının vacibliyini izah edən geniş məlumatlar lazımdır. Onlayn müzakirələrin təşkili və referendum məsələlərinin müzakirəsi üçün xüsusi platformaların yaradılması vətəndaşların bu prosesə marağını və referendumlarda daha geniş iştirakını təmin etməni asanlaşdıra bilər.

Beləliklə, mövcud tendensiyaların təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında referendum institutunun inkişafı aşağıdakı yolla getməlidir:

- yüksək təhlükəsizlik və şəffaflıq standartlarını qoruyaraq rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi;
- xalq təşəbbüsünün konstitusiyaya uyğunluğunu təmin etməklə onun imkanlarının genişləndirilməsi;
- seçicilərin məlumatlandırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi və referendumqabağı müzakirələrin yüksək keyfiyyətlə aparılmasının təmin edilməsi;
- qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması;
- konkret vəzifələrə uyğunlaşdırılmış referendumun ixtisaslaşdırılmış formalarının işlənib hazırlanması;

- referendumların maarifləndirici funksiyasının gücləndirilməsi.

Bu əsas prinsiplərin həyata keçirilməsi referendum institutunu xalq suverenliyinin həyata keçirilməsində daha səmərəli alətə çevirərək, əhalinin bu instituta etimadını artıra, dövlət və ictimai həyatın ən mühüm məsələlərinin həllində ictimaiyyətin daha geniş iştirakını təmin edə bilir.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, referendum institutu müasir demokratik idarəetmə sistemində öz aktuallığını qorumaqla yanaşı, yeni siyasi, texnoloji və hüquqi çağırışların təsiri altında dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi birbaşa demokratiya institutlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin daim yenilənməsinin vacibliyini təsdiq edir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, referendumların inkişafında əsas istiqamətlər referendum prosesinin rəqəmsallaşdırılması, elektron səsvermə və elektron imzatoplama mexanizmlərinin tətbiqi, xalq təşəbbüsü institutunun təkmilləşdirilməsi, seçicilərin məlumatlandırılması sisteminin gücləndirilməsi, referendumqabağı təşviqatın şəffaflığının artırılması və beynəlxalq demokratik standartların implementasiyasından ibarətdir. Eyni zamanda məşvərətçi referendumlar, yerli referendumlar və ləğvedici referendumlar kimi xüsusi referendum formalarının inkişafı vətəndaşların qərarqəbuletmə prosesində iştirak imkanlarını genişləndirən mühüm vasitələr kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi referendumların keçirilməsi üçün əsas demokratik prinsipləri ümumilikdə təmin etsə də, beynəlxalq təcrübənin müsbət cəhətlərinin nəzərə alınması bu institutun daha da təkmilləşdirilməsinə imkan yarada bilər. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların mərhələli tətbiqi, vətəndaş təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin sadələşdirilməsi, referendum iştirakçılarının məlumatlandırılması üzrə yeni vasitələrin yaradılması, təşviqat və maliyyələşdirmə prosesinin şəffaflığının artırılması, şikayətlərin operativ araşdırılması və müşahidə institutunun gücləndirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Beləliklə, referendum institutunun müasir beynəlxalq standartlar və qabaqcıl təcrübələr əsasında inkişaf etdirilməsi xalq suverenliyinin daha dolğun həyata keçirilməsinə, vətəndaşların dövlət idarəçiliyində iştirak səviyyəsinin yüksəlməsinə, demokratik legitimliyin möhkəmlənməsinə və dövlətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı

etimadın güclənməsinə xidmət edə bilər. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək hüquqi və institusional islahatlar Azərbaycan Respublikasında birbaşa demokratiya mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. http://e-qanun.az/framework/897

Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. 27 may 2003-cü il. http://e-qanun.az/code/17

Gözler K. Halkoylamasının Değeri. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt XL, 2019, Sayı 1-4, s.97-113.

Конституционное (государственное) право зарубежных стран, под ред. Б.А. Страшуна. Часть Особенная: страны Америки и Азии. Том 4. М.: Издательство Норма, 2001, 656 с.

Kobach Kris W. The Referendum: Direct Democracy in Switzerland. Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA: Dartmouth, 2023, 273 p.

Schaffner Joan. The Federal Marriage Amendment: To Protect the Sanctity of Marriage or Destroy Constitutional Democracy? American University Law Review 54, no.5, 2005, p.1487-1536.

https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en - France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008.

https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/it/it037en.pdf - Constitution of the Italian Republic.

http://www.milforded.org/uploaded/faculty/aiacono/civics/chapter_3_l2/text_3.3.pdf - Constitutional Changes by other means.

https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.pdf?lang=en - Estonia's Constitution of 1992 with Amendments through 2015.

https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de - Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999.

https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de - Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999.

https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur - Constitution française du 4 octobre 1958.

https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione - Costituzione della Repubblica Italiana del 27 dicembre 1947.

https://www.cepc.gob.es/sites/default/files/2022-06/Revised%20Code%20of%20Good%20Practice%20on%20Referendums_0.pdf - European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Revised Code of Good Practice on Referendums.

MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN "GÖRÜNMƏYƏN DAYAĞI" VİCDANLILIQ PRİNSİPİ: DAŞINMAZ ƏŞYALARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ASPEKTİNDƏN TƏHLİL

Ramazan ƏSGƏRXANOV[**]

Xülasə

Vicdanlılıq prinsipi hüququn ədalət, güvən kimi təməl prinsiplərinin daha yaxşı anlaşılmasını təmin edən hüququn əsas prinsiplərindən biridir. Həm ayrı-ayrı şəxslərin, həm də cəmiyyətin hüquq düzəninə olan güvəninin qorunmasında mərkəzi rol oynayan vicdanlılıq prinsipi şəxslərin davranışlarında daha dürüst, xoş niyyətli bir davranış sərgilənməsini prioritet məqsəd olaraq qəbul etməkdədir. Həmçinin hüquqlardan sui-istifadə edilməsinin qarşısını alaraq hüquq sisteminin bütünlüyünü qorumaqdadır. Müasir hüquq sistemlərində vicdanlılıq prinsipi həm xüsusi hüquq, həm də ümumi hüquqda geniş şəkildə tətbiq edilməkdədir. Bu prinsip təməl prinsip olaraq qəbul edilir. Türkiyə, İsveçrə, Almaniya hüquq sistemlərində vicdanlılıq prinsipi ümumi bir davranış standartı olaraq tənzimlənmişdir. Türkiyə Mədəni Qanununda vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı ayrıca təznimlənmə vardır. Müqavilələrin bağlanmasından başa çatmasına qədər, məhkəmə mübahisələrindən gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız demək olar ki, bütün hüquq münasibətlərinə qədər vicdanlılıq prinsipi tətbiq edilməkdədir. Vicdanlılıq prinsipi insanlardan xoş niyyətli olmalarını və bütün hallarda hiylə, aldatma və ya hüquqa zidd hərəkətlərin edilməməsini gözləməkdədir. Vicdanlılıq prinsipinin tarixi olduqca qədimdir. Bu prinsip başlanğıcını Roma hüququndakı "bona fide " (xoş niyyət) və "pacta sunt servanda" (müqavilələrə sadiqlik) prinsiplərindən almaqdadır. Vicdanlılıq prinsipinin tətbiq edilməsi olduqca genişdir. Vicdanlılıq prinsipinə yalnız bir hüquq prinsipi deyil, həm də sosial prinsip olaraq yanaşmaq daha məqsədəuyğundur.

Açar Sözlər: Vicdanlılıq Prinsipi, *Culpa In Contrahendo*, *Pacta Sunt Servanda*, Reystrdəki Qeydə Etimad Prinsipi, Vicdanlı Üçüncü Şəxs

* Ankara Universiteti Hüquq Fakültəsi, Mülki hüquq ixtisası üzrə magistratura tələbəsi, ramazanasgerkhanov@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-4572-1883.

The "Invisible Foundation" of Civil Law Relations: The Principle of Good Faith — An Analysis from the Perspective of the Acquisition of Immovable Property

Abstract

The principle of good faith is one of the fundamental principles of law that contributes to a better understanding of such foundational legal values as justice and trust. Playing a central role in safeguarding the confidence of both individuals and society in the legal order, the principle of good faith prioritizes the expectation that individuals conduct themselves with greater honesty, sincerity, and goodwill. It also preserves the integrity of the legal system by preventing the abuse of rights. In modern legal systems, the principle of good faith is widely applied in both private and public law. It is recognized as a fundamental legal principle. In the legal systems of Türkiye, Switzerland, and Germany, the principle of good faith is regulated as a general standard of conduct. The Turkish Civil Code contains a specific provision concerning the principle of good faith. The principle applies to a wide range of legal relationships, from the formation to the termination of contracts, from judicial disputes to virtually all legal relationships encountered in everyday life. The principle of good faith requires individuals to act in good faith and, under all circumstances, to refrain from fraudulent, deceptive, or otherwise unlawful conduct. The historical origins of the principle of good faith are quite ancient. The principle derives, in particular, from the Roman law concepts of *bona fides* (good faith) and *pacta sunt servanda* (agreements must be kept). The scope of application of the principle of good faith is extensive. It is therefore more appropriate to regard good faith not merely as a legal principle, but also as a social principle.

Keywords: Principle of Good Faith, *Culpa in Contrahendo*, *Pacta Sunt Servanda*, Principle of Reliance on the Land Registry, Good-Faith Third Party

GİRİŞ

Xoş niyyət və vicdanlılıq prinsipləri tarixini Roma hüququndan almışdır. Bona Fide anlayışı özündə xoş niyyət və vicdanlılıq prinsiplərini ehtiva etməkdədir. Roma hüququndan başlayaraq hüququn ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu anlayış şəxslərin arasında sədaqətin, sayğının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bir tərəfdən şəxslərin xoş niyyətli davranmalarını, digər tərəfdən isə tərəflərin vicdanlı olmalarını tələb edən Bona Fide anlayışı sonradan yerini ayrı-ayrılıqda vicdanlılıq və xoş niyyət prinsiplərinə vermişdir. Roma hüququndan təsirlənən müasir hüquq sistemlərində təbii hüququn təsiri, etik prinsiplərin daima qorunması üçün xüsusi cəhdlər göstərilməkdədir. Zənnimizcə, vicdanlılıq prinsipi də, xoş niyyət də zaman keçdikcə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Hüquq ədəbiyyatlarında bona fide anlayışının formalaşması ilə bağlı iki görüş vardır. İlk görüşün tərəfdarları qeyd edirlər ki, bu anlayış fəlsəfi olaraq prosessual hüququn tərkib hissəsi kimi formalaşmış, sonradan sosial dəyərlər məhz bu anlayışın vasitəsilə hüquq sisteminə daxil edilmişdir. Göründüyü kimi bona fide anlayışının hüquqi və fəlsəfi tərəflərini müəyyən etmək olduqca mühümdür.

Klassik hüquqşünaslar da bona fide anlayışına mənəvi olaraq yaxınlaşmaqdadırlar. Biz də bu anlayışı mənəvi dəyər olaraq qəbul edirik. Çünki bu prinsip hər bir insandan insani, xoş və sayğılı olmasını tələb edir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi vicdanlılıq prinsipi də başlıca prinsipdir və bu prinsipin subyektiv və obyektiv cəhətlərinin təhlili onun fəlsəfəsinin anlaşılmasında faydalı olacaqdır.

TMQ-nın başlanğıc müddəalar başlığı altında tənzimlənən 2-ci maddəsində xüsusi hüquq münasibətlərində vicdanlılıq prinsipi qeyd edilmişdir. Maddənin mətnindən də göründüyü kimi "hər kəs haqlarından istifadə etdikdə və öhdəliklərini yerinə yetirdikdə vicdanlılıq prinsipinə əməl kimi, TMQ-nun 2-ci maddəsində qeyd edilən vicdanlılıq prinsipi özlüyündə iki prinsipə yer verməktədir: vicdanlılıq prinsipi və hüquqlardan sui-istifadə edilməsinin qadağan olunması.

AR MM-də vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı ayrıca tənzimlənmə yoxdur. Belə ki, mülki qanunvericiliyin prinsipləri adlı 6-cı maddəsində vicdanlılıq prinsipi qeyd edilməmişdir. Lakin AR MM-nin 5.3-cü maddəsində vicdanlı davranmaqla bağlı mühüm qeyd vardır. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri öz hüquq və vəzifələrini vicdanla həyata keçirməyə borcludurlar.

Vicdanlılıq prinsipi müxtəlif hüquq sistemlərində eyni şəkildə tətbiq olun-

mur. TMQ və İsveçrə Mülki Qanununda (Schweizerisches Zivilgesetzbuch) vicdanlılıq prinsipi daha geniş tətbiq olunma xüsusiyyətinə malik olsa da, Alman, Fransız və İtalyan Mülki hüquqlarında bu prinsip sadəcə müqavilələrin şərh edilməsində və öhdəliklərin yerinə yetirilməsində tətbiq edildiyi qeyd edilmişdir. Alman Mülki Hüququnda vicdanlılıq prinsipi "Treu und Glauben" olaraq qeyd edilmişdir. Belə ki, Alman Mülki Məcəlləsinin §242 maddəsində qeyd edilmişdir ki, borclu öhdəliklərini yerinə yetirərkən dürüstlük və etibar prinsiplərinə, ümumi davranış qaydalarına uyğun olaraq hərəkət etməlidir. Vicdanlılıq prinsipi hüququn formalaşmasında olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilmişdir ki, vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı qaydalar hüququn formalaşmasında və tətbiq edilməsində bir çərçivə norma xüsusiyyətinə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan mülki hüququnda vicdanlılıq prinsipi, onun tətbiqi xüsusiyyətləri və daşınmaz əşyaların əldə edilməsində bu prinsipin rolunun müəyyən edilməsi, vicdanlı üçüncü şəxs anlayışının müəyyən edilməsi məqalənin əsas məqsədləri arasındadır.

Vicdanlılıq Prinsipinin Mülki Hüquqda Rolu

Vicdanlılıq Prinsipi Hüquqi Xüsusiyyətləri

Hüquqi münasibətlərdə dürüst və vicdanlı davranmaq, qarşılaşdığımız bütün hallarda ən xırda və incə nüanslara qədər hüquq qaydalarına riayət etməyin vacibliyindən irəli gəlir. Türk hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, vicdanlılıq prinsipi hüquqlardan istifadə edilməsinə bir sərhəd gətirmişdir. Bu baxımdan bu prinsip hakimə ədalətə uyğun olaraq qərar verməsində, həmçinin hüquq yaratmasında köməkçi rol oynamaqdadır. BGB, AR MM-də vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı qeyd edilən tənzimləmələrdən fərqli olaraq, TMQ-da nəzərdə tutulan vicdanlılıq prinsipi iki hissədən ibarətdir. Bu hissələr arasında sıx əlaqə mövcuddur. Türk hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, bu iki hissənin funksiyası fərqlidir. Birinci hissə hüquqlardan istifadə edilməsi zamanı, hüquqi fəaliyyətlərdə, qanunun tənzimlənməsində və digər hallarda vicdanlı və dürüst davranmağı əmr edir, ikinci hissə isə hüquqlardan sui-istifadə edilməsini qadağan edir.

Vicdanlılıq prinsipi hər bir halın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq dəyərləndirilməlidir. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, kreditorun pul sıxıntısı keçirən borclusu ilə bağlı məhkəmədə iddia qaldırması vicdanlılıq prinsipinə zidd deyildir. Çünki bütün halların dəyərləndiriməsi ilə bağlı bu qənaətə gəlirik ki, əgər kreditor borcludan pulunu tələb edə bilməsə, heç kimsə haqqını ala bilməyəcək, çünki vicdanlılıq

prinsipinə istinad ediləcək. Fəqət bu qəbul edilən deyil. Hüquq ədəbiyyatlarına dayanaraq bildirməliyik ki, məhz bu səbəbdən vicdanlılıq prinsipi obyektiv bir davranış standartıdır. Çünki bir şəxsin dürüst, vicdanlı davranıb-davranmadığını obyektiv olaraq müəyyən etmək olar. Digər orta zəkalı, dürüst, namuslu bir şəxsin hərəkətləri ilə müqayisə edərək dəyərləndirilə bilərik. Vicdanlılıq prinsipi qaydaları yazılı olmayan qaydalardır. Bu qaydalar cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılmışdır və hər kəsə mənimsədilmişdir. Vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı nəzəriyyələrdə iki görüş hakimdir: ***obyektiv və subyektiv rol modeli.*** Bu görüşləri fərqləndirib, öz görüşümüzü də qeyd edək.

İlk olaraq obyektiv rol modelini nəzərdən keçirək. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, şəxs orta zəkalı, dürüst və vicdanlı davranmalıdır. Yəni şəxsdən də gözlənilən vicdanlılıq hər kəsdən gözlənilən davranış standartıdır. A adlı bir şəxsin geyim mağazasına gedərək özünə bir geyim alması situasiyasında, satıcı A adlı şəxsi təhqir edirsə, burada artıq satıcı vicdanlılıq prinsipinə zidd hərəkət etmişdir. Və ya bu nümunədə şəxs özünə geyim almaq üçün geyim mağazasına gedərək öz ölçüsündən daha böyük geyim alması obyektiv rol modelinə uyğun deyil. Buradan da göründüyü kimi obyektiv rol modeli orta zəkalı, dürüst bir kimsənin etməli olduğu, lakin etməməsi durumunda ziddiyyəti ortaya qoyur.

İkinci bir görüş subyektiv rol modeli ilə bağlıdır. Bu görüşün tərəfdarlarına görə, subyektiv rol modelində şəxs digər şəxslərdən fərqli olaraq, məhz ondan gözlənilən hərəkətləri etməlidir. Yəni, şəxsin özündən subyektiv olaraq asılıdır. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, A adlı şəxs vəkildir, B adlı şəxslə hüquqi müqavilə bağlayır, bu zaman müqavilədə yaranan öhdəliklərini yerinə yetirmir. Bu zaman şəxs vicdanlıq prinsipinə zidd hərəkət etmiş olur. Yəni əgər bu A adlı şəxs bir inşaat mühəndisi olsa idi, öhdəliklərini icra edə bilməsə idi, biz ondan subyektiv deyil, obyektiv rol modelinə uyğun hərəkət etməyi gözləyərdik. Qısaca, bu görüşün tərəfdarları qeyd edir ki, şəxs obyektiv rol modelindən daha üstün bir hərəkət nümayiş etdirməlidir.

Bu görüşləri qeyd etməklə yetinmirik, bu görüşlərin bizim qanunvericilik və doktrina baxımından dəyərləndirilməsini də həyata keçirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. AR MM-də 5-ci maddədə qeyd edildiyi kimi, hər kəs öz hüquq və vəzifələrini vicdanla həyata keçirməlidir. Burada obyektiv rol modelinin cizgiləri hiss olunur. Yəni, hər bir kəs vicdanlı və dürüst davranmalıdır və hər kəsdən də bu gözlənilir. Məhkəmə hüquq tətbiq edən orqandır, hüququn prinsipləri onun fəaliyyətində rəhbər olmalıdır və prinsiplərə əməl olunmadan həyata keçirilən istənilən fəaliyyət hüquqa uyğun deyildir. Fikrimizcə, məhkəmə tərəfindən şəxsin hərəkətlərində obyektiv və

subyektiv rol modellərinə uyğun olaraq dəyərləndirmənin aparılması daha məqsədəuyğun olardı. Həmçinin qeyd etmək gərəklidir ki, vicdanlılıq prinsipinin dəyərləndirilməsi hakimə bağlıdır. TMQ-da olduğu kimi bu hakimin qərar vermə səlahiyyətinə bağlıdır. Bu səbəbdən vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı qaydalar həm əmredici, həm də tamamlayıcı qaydalardır.

Fikret Eren vicdanlılıq prinsipinin funksiyalarını qeyd etmişdir. Vicdanlılıq prinsipinin 4 başlıca funksiyası vardır: konkretləşdirmə, tamamlama, məhdudlaşdırma və düzətmə funskiyaları. Birinci funksiyaya görə, müqavilə, öhdəlik hüquq münasibətlərində tərəflərin öhdəlikləri açıq olaraq müəyyən edilməlidir, yəni konkret olmalıdır. İkinci funksiyaya görə, vicdanlılıq prinsipinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hüquq münasibətlərində natamam olan məsələlər tamamlanmalıdır. Üçüncü funksiyaya görə, vicdanlılıq prinsipi hüquqlardan istifadə edilməsi zamanı bir sərhəd çərçivə müəyyən etməkdədir. Digər sonuncu funksiyaya görə, tərəflər arasında müqavilə ilə bağlı anlaşılmazlıqlar meydana gələrsə, bu zaman düzəltmə və ya həll etmə funksiyası işə düşür, yəni vicdanlılıq prinsipinin qaydalarına uyğun olaraq mübahisələr həll edilir.

Doktrinada mövcud olan mübahisələrdən biri də vicdanlılıq prinsipinin hüquq standartı və ya hüquq prinsipi olub-olmaması ilə bağlıdır. Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, hüquq standartı dedikdə, xüsusi məsələlərə tətbiq edilən sosial davranış qaydaları nəzərdə tutulur, hüquq standartları daha çox hakimə yol göstərmək məqsədi daşıyır. Lakin hüquq prinsipləri xüsusi münasibətlərdən daha çox ümumi hüquq münasibətləri üçün nəzərdə tutulur və demək olar ki, hər bir hüquqi fəaliyyətdə diqqətə alınmalıdır. Lakin biz doktrinada qeyd edilən hüquq standartı və hüquq prinsipi arasındakı fərqi qəbul etmirik. Çünki hüquq prinsipləri də hüquq standartları kimi yol göstərici xüsusiyyətdədir. Azərbaycan mülki hüquq ədəbiyyatlarında vicdanlılıq prinsipinin xarakterik xüsusiyyətləri qeyd edilməmişdir. Bu xüsusiyyətləri qeyd etməyimiz daha məqsədəuyğundur:

1. *Cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılır.*

Vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı qaydalar obyektiv xüsusiyyətə malikdir. Yəni bu qaydalar əməl olunması zəruri qaydalardır. Bu səbəbdən hər hansı bir hadisədə və ya hüquqi münasibətdə şəxsin dürüst, vicdanlı davranıb-davranmadığını müəyyən edərkən şəxsin duyğu və düşüncələrinə uyğun qərar vermək doğru deyildir.

0. *Əmredici qaydalardır.*

Vicdanlılıq prinsipi şəxslərdən öhdəliklərini yerinə yetirəndə vicdanlı, dürüst olmağı tələb edir.

0. *Hakim tərəfindən hadisənin və ya hər hansı mübahisənin dəyərləndirilməsi zamanı ilk olaraq nəzərə alınan qaydalardır.*

Ümumiyyətlə hakim tərəfindən hər hansı bir hüquqi mübahisənin baxılması zamanı ilk olaraq hüququn prinsipləri baxımından dəyərləndirilmə aparılmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi hüququn prinsiplərinə əməl edilmədən həyata keçirilən istənilən fəaliyyət hüquqauyğun deyildir. Bu səbəbdən hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, vicdanlılıq prinsipi ilə qanunda açıq istinad olmasa belə, hakim tərəfindən bu hallar diqqətə alınmalıdır.

0. *Ümumi, tamamlayıcı və açıq xarakterlidir.*

Vicdanlılıq prinsipi şəxslərdən vicdanlı, dürüst olmağı tələb edir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi vicdanlılıq prinsipi digər prinsipləri tamamlayır. Hüququn prinsiplərinin hər hansı biri digərindən üstün deyildir, hər bir bərabərdir və vicdanlılıq prinsipi də prinsip baxımından açıq xarakterlidir. Şəxsin düşüncəsinə, duyğusuna nəzərən onun bu prinsipə əməl edib-etməməsi müəyyən edilməməlidir.

Vicdanlılıq prinsipinin tərkib elementləri

Fikrimizi bu istiqamətdə daha lakonik ifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Yuxarıda da vicdanlılıq prinsipinin xüsusiyyətlərini qeyd etdik. Vicdanlılıq prinsipinin tərkib elementləri dedikdə, onun təməl komponentləri başa düşülür. Doktrinada da bu tərkib elementlərə obyektivlik, hüquqi dəyərlər, tərəflər arasında güvən, məqsədə çatımlılıq və uyğunluq, hüquqlardan sui-istifadə edilməsinin qadağan olunması və digər elementlər aid edilir. Vicdanlılıq prinsipinin elementi olaraq onun obyektivliyi çox mühümdür. Misal olaraq tərəflər arasında yaranan hüquqi mübahisədə tərəflər vicdanlılıq prinsipinə əməl edib-etməməsi ilə bağlı hər hansı iddia olmazsa belə, yenədə bu prinsip ilk olaraq dəyərləndirilməlidir. Vicdanlılıq prinsipinin tərkib elementləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenum Qərarında da xüsusi olaraq obyektivlik, hüquqlardan sui-istifadə edilməsinin qadağan edilməsi, həmçinin məqsədə çatımlılıq qeyd edilmişdir.

Vicdanlılıq Prinsipinin Tətbiqi

Qanunun Tətbiq Edilməsində Vicdanlılıq Prinsipi

Qanunun şərh edilməsində vicdanlılıq prinsipinin yeri və rolu

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunlar məqsədlərinə görə şərh edilir. Bildiyimiz kimi qanunlar qüvvəyə mindikləri zamana görə deyil, tətbiq edildikləri zamana görə məqsədləri nəzərə alınaraq şərh edilir. Hüquqşünaslar vacib olan hər hansı bir mübahisənin həll edilməsini ədalətə, vicdanlılıq prinsipinə uyğun olaraq təmin etməlidirlər.

Qanunun şərh edilməsində, haqların sərhədlərinin müəyyən edilməsində və hüquqların istifadə edilməsində vicdanlılıq prinsipi diqqətə alınır. AR MM-nin bəzi maddələrində vicdanlılıq prinsipi birbaşa qeyd edilir. Misal olaraq AR MM-nin 783.1-ci maddəsinə əsasən, *vəkalət verən vəkalət alanın tapşırığı **vicdanla** icra edərkən çəkdiyi xərclərin əvəzini, o cümlədən faizləri ödəməli və onu bu məqsədlə götürdüyü öhdəliklərdən azad etməlidir.*

Və yaxudda bəzi hallarda qanunun maddəsində açıq şəkildə vicdanlılıq prinsipi qeyd edilməsə belə, vicdanlılıq prinipinə dayanaraq qanunun hökmü şərh edilməlidir. Buna misal olaraq AR MM-nin 581.1-ci maddəsinə əsasən, *satıcı alıcıya keyfiyyəti alğı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur.* Burada vicdanlılıq prinsipinə açıq şəkildə istinad edilməsə də, qanun hökmünün şərh edilməsi zamanı satıcının alıcıya vicdanlı davranaraq keyfiyyətli əşya verməsi vacibdir.

Hər zaman önəm kəsb edən məsələ qanunun ruhu ilə bağlıdır. Bir hüquqşünas qanunun şərh edilməsi zamanı qanunun ruhunu bilməlidir, nə üçün bu qanun bu fəsildə və ya bu bölmədə əksini tapmışdır sualını daima sorğulamalıdır. Məhz qanunun ruhu göz önünə gətirildikdə vicdanlılıq prinsipi hərəkətə keçir. Hüquq ədəbiyyatlarında da görüş məhz bu istiqamətdədir. Belə ki, qanun şərh edildiyi zaman maddənin obyektiv anlamının təsbit edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, obyektiv yorum metodu olaraq da bəhs edilir. Qanunun müddəaları ümumilikdə xüsusiyyət olaraq obyektiv, ümumi və daha mücərrəd xarakterə malikdir.

Qanundan yan keçilməsi və ya qanuna qarşı hiylə edilməsi zamanı vicdanlılıq prinsipinin tətbiq edilməsi

Qanundan yan keçmə doktrinada digər adı ilə ***"qanuna qarşı hiylə işlətmə"***

kimi də qeyd edilir. Yəni şəxsin istədiyi məqsədə qanunda nəzərdə tutulmuş yollarla deyil, qanundan yan keçərək digər yollarla çatılması qanuna qarşı hiylədir. Biz buna qanun ətrafında gəzinmək də deyə bilərik. Bəs sual olunur" biz hardan bilə bilərik ki, şəxs qanuna qarşı hiylə işlədib?" Bu məsələ mülki hüquqda mübahisə predmetidir. Bir görüşə görə, bu şəxs tərəfindən hüquqlardan sui-istifadə olaraq xarakterizə edilməlidir. Bu görüşün tərəfdarlarına görə, şəxs bilərəkdən hüquqlarından sui-istifadə edir. Hateminin görüşünə görə, qanunun maddəsinin şərh edilməsi ilə şəxsin qanuna qarşı hiylə işlədib-işlətmədiyini müəyyən etmək lazımdır.

Bizim də qatıldığımız görüş bu yöndədir ki, qanuna qarşı hiylə vicdanlılıq prinsipinə ziddir və hüquqda bu hal qorunmur. Ümumilikdə vicdanlılıq prinsipi qanunla qadağan edilən nəticələrin əldə edilməsi üçün həyata keçirilən istənilən fəaliyyəti qadağan edir.

Hüquqi münasibətlərdə vicdanlılıq prinsipinin rolu

Müqavilənin bağlanmasından əvvəl vicdanlılıq prinsipinin tətbiq edilməsi (Culpa in Contrahendo)

Müasir müqavilə hüququnda müqavilənin bağlanmasından öncəki görüşləri də müqavilənin mərhələsi kimi qəbul edirlər. Biz də bu görüşün tərəfdarıyıq. Hər hansı bir müqavilənin bağlanması tərəflər arasında uzun davam edən görüşlərin nəticəsində olur. Bu baxımdan tərəflər arasında bağlanacaq istənilən növ müqavilənin danışıqları zamanı tərəflər vicdanlılıq prinsipinə uyğun olaraq hərəkət etməlidirlər. Bir müqavilə bağlanmadan öncə tərəflər arasında güvən yaranmalıdır.

Vicdanlılıq prinsipi tərəflərin şəxsi məlumatlarını daha fərqli şəkildə təqdim edilməsini qadağan edir. Bu prinsip müqavilənin şərtlərinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada önəmli olaraq qeyd edilməlidir ki, məhz tərəflərin özləri haqqında yanlış məlumat verməsi nəticəsində digər tərəfin fərqində olmadan müqaviləyə daxil olması ilə nəticələnə bilər. Yəni digər tərəf aldadılar, ona hiylə edilər. Bu baxımdan vicdanlılıq prinsipi tərəflərə hərkətlərində müəyyən sərhədlər gətirir. Buna latınca *culpa in contrahendo* deyilir. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, A tərəfi hər hansı bir müqavilə qurmaq niyyətində deyil. Fəqət B tərəfi A ilə müqavilə bağlamaq üçün onda özünə qarşı güvən yaradır. A tərəfi ilə B tərəfi müqavilə danışıqlarına başlayarlar. Bu zaman B tərəfi müqavilənin bağlanmasından yayınırsa, vicdanlılıq prinsipinə zidd hərəkət etmiş sayılır. Burada artıq A tərəfi B-dən onda yaratdığı maddi və mənəvi zərərə görə təzminat tələb edə bilər.

Müqavilələrin bağlanmasında, şərh edilməsində və digər hüquqi hərəkətlərdə vicdanlılıq prinsipin rolu

AR MM-nin 389.1-ci maddəsinə əsasən, *Mülki hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və ya xitamı haqqında iki və ya bir neçə şəxsin razılaşması müqavilə sayılır*. Xüsusən də AR MM-nin müqavilə azadlığını tənzimləyən 390-cı maddəsində qeyd edilir ki, müqavilə tərəflərin iradə sərbəstliyinə əsasən bağlanır. Müqavilələrin şərh edilməsi ilə bağlı AR MM-də, həmçinin mülki hüquq doktrinasında hər hansı yanaşma mövcud deyilidir. Lakin Türkiyə Öhdəliklər Qanununda müqavilənin şərh edilməsinə leqal anlayış verilmişdir. Maddənin mətnindən bəlli olur ki, hər hansı müqavilənin şərh edilməsi üçün iradə sərbəstliyi prinsipinə uyğun olaraq tərəflərin iradəsnin təsbit edilməsi vacibdir. Tərəflərin iradə bəyanlarının hüquqa uyğun olub-olmadığını müəyyən edərkən vicdanlılıq prinsipinə əməl olunmalıdır. Doktrinada qeyd edilir ki, müqavilənin şərh edilməsində həmin müqavilənin bağlanması zamanı tərəflərin iradələrinin müəyyən edilməsi vacibdir. Bu səbəbdən müqavilənin şərh edilməsi üç prinsipə dayanır: ***güvən prinsipi, vicdanlılıq prinsipi və iradə sərbəstliyi prinsipi.***

Vicdanlılıq prinsipi müqavilələrin şərh edilməsində ilk rol oynayır. İkinci olaraq isə tərəflər arasında müqavilənin bağlanması üçün vacib olan güvən prinsipi axtarılır. Bəzən olur ki, tərəflərin iradələrinin hansı yöndə olduğunu müəyyən etmək mümkün olmur. Bu zaman da müqavilənin şərh edilməsi ya da düşür. Vicdanlılıq prinsipi müqavilə tərəflərini müqavilənin şərtlərini etik qaydalara, ədalətə, dürüstlüyə uyğun şəkildə tənzimləmək qadağası gətirir, mülki hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, vicdanlılıq prinsipi müqavilənin şərh edilməsində bu halları diqqətə alınmasını təmin edir: tərəflərin hüquq və vəzifələri, tərəflərin öhdəlikləri, müqavilədə risklər, müqavilənin xitamı və digər hallar nəzərə alınmalıdır. Müqavilədə yaranan boşluqların da doldurulması vicdanlılıq prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Misal olaraq hər hansı bir alğı-satqı müqaviləsində tərəflər müqavilədə nəzərdə tutulan öhdəliklərini harada və ya nə vaxt yerinə yetirəcəkləri ilə bağlı şərt qərarlaşdırmayıblarsa, bu müqavilədə boşluqdur və bu boşluq vicdanlılıq prinsipi ilə doldurulmalıdır.

Müqavilədə dəyişiklik edilməsində və müqavilənin xitam olunmasında vicdanlılıq prinsipinin tətbiq edilməsi

Müqavilə hüququnda vacib olan anlayışlardan biri də *pacta sund servanda prinsipidir*. Bu prinsipə görə, tərəflər mütləq surətdə müqaviləyə əməl etməlidirlər. Bu prinsiplə bağlı doktrinada mübahisələr mövcuddur. Belə ki, bəzi hallarda müqa-

vilənin bağlanmasından sonra gözlənilməz hallar (fors major) səbəbindən müqavilədə tərəflərdən hər hansı birinin öz öhdəliyini yerinə yetirməsi çətinləşirsə, bu zaman vicdanlılıq prinsipi hərəkətə keçir. Müqavilənin xitam olunması zamanı da vicdanlılıq prinsipi diqqətə alınmalıdır.

Üçüncü Şəxslərin Vicdanlı Davranıb-Davranmaması Məsələsi Üzərinə Düşüncələr (Türkiyə Ali Məhkəməsinin Qərarı və AR MM 140 və 148-ci maddələri İşığında)

Daşınmaz əşyaların əldə edilməsi zamanı şəxslərin vicdanlı davranıb-davranmaması məsələsi ilə bağlı ilk olaraq qeyd etmək istərdik ki, əşya hüquqları əmlak hüquqlarına aid edilməkdədir. Xüsusi hüququn daha ağırlıqlı sahəsi olan mülki hüququn tənzimlədiyi münasibətlərdə hər zaman hüququn prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, AR MM-nin 1.1.-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, mülki hüquq münasibətlərin tənzimlənməsi ***üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən*** mülki dövriyyənin azadlığı onun, yəni mülki dövriyyənin iştirakçılarının bərabərliyi əsasında həyata keçirilməlidir. Əbəs yerə bu maddəni qeyd etmədik. Hər bir mülk hüquq münasibəti zamanı bu maddə rəhbər tutulmalıdır.

AR MM-nə və AR "Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reysteri haqqında" Qanununa əsasən, daşınmaz əşyaların üzərində mülkiyyət hüququ əşyanın dövlət reyesterində qeydiyyata alınması anından əmələ gəlir. Hüquqi əsas hər hansı fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün olduqca önəmlidir. Belə ki, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata alınması müəyyən olunmuş hüquqi əsaslara uyğun həyata keçirilməldir. Vicdanlılıq prinsipinə dayanaraq qeyd edilməlidir ki, bu cür vicdanlı əldə etmə mülki hüququmuzda qeyd edilmiş, lakin qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənmə həyata keçirilməmişdir.

AR MM-də və doktrinada reyestrdə olan qeydə güvən prinsipi yazılı olaraq qeyd edilməmişdir. Lakin AR MM-nin 140-cı maddəsinə əsasən, hər kəs daşınmaz əşyanın reyestrdəki qeydiyyatına tam olaraq düzgün olduğunu ehtimal etməkdə haqlıdır. Əslində maddənin mətnin şərh edilməsindən də göründüyü kimi, mülki hüququn prinsiplərindən biri olan dövlət reyestrindəki qeydə inam, etibar prinsipi AR MM-nin 140-cı maddəsində vurğulanmışdır.

Üçüncü şəxslərin daşınmaz əşyanın əldə edilməsi zamanı vicdanlı olub-olmamasının nəzərə alınması olduqca mühümdür. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmək mülki qanunvericilikdə qəbul edilmir. Türkiyə

Mədəni Qanunda qeyd edilmişdir ki, üçüncü şəxslər reyestrdəki qeydiyyata vicdanlı, xoş niyətli dayanaraq mülkiyyət hüququ əldə etmişlərsə, bu zaman üçüncü şəxsin bu əldə etməsi qanunla qorunur. Göründüyü kimi, üçüncü şəxslərin vicdanlı əldə etməsinin mühüm şərti olaraq onların reyestrə dayanaraq mülkiyyət hüququnu əldə etmələridir. Lakin bu da tam olaraq vicdanlı əldə etmə deyil. Çünki onun şərtləri genişdir. Biz sadəcə doktrinaya və Türkiyə Ali (Yargıtay) Məhkəməsinin qərarına əsaslanaraq bəzi şərtləri qeyd edəcəyik.

Türkiyə Ali Məhkəməsinin (Yargıtay) 16.05.2025-ci il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, üçüncü şəxslərə qarşı qaldırılan mülkiyyət hüququnun vicdansız əldə edilməsi ilə bağlı iddialara məhkəmələr tərəfindən baxılması zamanı üçüncü şəxslərin mənafeləri və xoş niyyətləri nəzərə alınmalıdır. Üçüncü şəxslərin vicdanlı əldə etməsinin şərtlərinə aşağıdakılar aid edilir, yəni məhkəmə tərəfindən aşağıdakı şərtlər varsa, üçüncü şəxslərin vicdanlı davrandıqları qəbul edilə bilər:

1. **Hüquqi qoruma yalnız üçüncü şəxlərə aid edilməlidir**. Yəni qeyri-qanuni, hüquqi əsas olmadan reysterdə qeydiyyat həyata keçirənlərə, mülkiyyət əldə etmək istəyənlərə qarşı hər hansı hüquqi qoruma nə qanunla, nə də məhkəmə tərəfindən həyata keçirilə bilməz.
2. **Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi yalnız reyestrdəki qeydə görə həyata keçirilməlidir.** Reyestrdəki qeyd əsassız olsa belə, mülkiyyətin əldə edilməsinə mane deyildir. Çünki AR MM-nin 140-ci maddəsinə əsasən iki halda vicdanlılıq istisna edilir, ilk olaraq satıcının mülkiyyət hüququnun reyestrdəki qeydinə dair etiraz reyestrə daxil edildikdə və əldə edən bu qeydin qeyri-dəqiq, əsassız olduğu bildikdə.
3. **Reyesterdəki qeyd əsassız olmalıdır.** AR MM-nin 149.2-ci maddəsinə əsasən, dövlət reyestrindəki qeydiyyat düzgün olmasa da, bu qeydin düzgünlüyünə etimad edən şəxsin hüquqları qorunur.
4. **Üçüncü şəxs vicdanlı olmalıdır.** Yəni, üçüncü şəxs xüsusi səy göstərməlidir ki, reyestrdəki qeydin əsassız olduğunu bilmirdi və ya bilməli deyildi. Reyestrdəki qeyd əsassız olsa belə, üçüncü şəxsin bunu bilməsi mümkün olmasın.
5. **Hüquqi qoruma, üçüncü şəxsin vicdanlılığı reyestrdəki əsassız qeydə alınmış əşya hüquqlarının əldə edilməsinə bağlı olmalıdır.** Yəni üçüncü şəxs reyestrdəki qeydə əsaslanaraq əşya hüquqları əldə etməlidir,

digər hüquqların əldə edilməsinə vicdanlılıq aid edilmir.

6. **Yalnız üçüncü şəxsin vicdanlı olması yetərli deyildir.** Burada önəmli olan digər şərtlərin də hüquqa uyğun olması gərəklidir. Burada digər şərtlər dedikdə nə nəzərdə tutulur? Bunu nümunə üzərindən qeyd edək. Misal olaraq üçüncü şəxs alğı-satqı müqaviləsi əsasında əmlakı əldə etmişdirsə, burada 1) alğı-satqı müqaviləsi hüquqa uyğun bağlanmalıdır, 2) üçüncü şəxs müqaviləni bağlamaq üçün anlaqlı olmalıdır, 3) müqavilə hədə, qorxu, aldatma və ya digər təsirlər altında bağlanmamalıdır, ümumilikdə əqd etibarlı olmalıdır.

AR MM-nin 140-cı və 148.2-ci maddələri dövlət reyestrindəki qeydin düzgünlüyünə və tamlığına hər kəs tərəfindən etimad göstərilir şəklində tənzimləməni ehtiva etməkdədir. Bu baxımdan qeydə dayanaraq əldə edilən əmlak şəxsin mülkiyyətinə keçir. **Əgər şəxs qeydin əsassız olduğunu bilirdisə, bu zaman əldə etmə vicdanlı sayılmayacaqdır. Əgər üçüncü şəxs reyestrdəki qeyd zamanı deyil, əldə etmədən sonra qeydin əsassız olduğunu bilərsə, yenə də qanunla onun mənafeləri qorunmalıdır.** Önəmli olan hallardan biri də məhz şəxsin vicdanlı olub-olmamasının sübuta yetirilməsi ilə bağlıdır. Əslində bu olduqca çətindir. Lakin müəyyən olunmuş hallarda şəxs vicdanlı davrana bilərdi və ya davranmalı idi. Misal olaraq, şəxs əgər hər hansı daşınmaz əmlak əldə etmək istəyirsə, bu daşınmaz əmlaka baxmalı, hətta onun tarixçəsi ilə bağlı məlumatları da öyrənməyə can atmalı, maraq göstərməlidir. Həmçinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrindəki qeydi ilə tanış olmalı, xüsusi olaraq sənədlərə baxmaq istəməlidir, əgər şəxs bununla bağlı xüsusi səy göstərmirsə, sənədlərlə tanış olmursa, sonradan vicdanlı əldə edən olaraq özünü qiymətləndirə bilməz. Bu baxımdan şəxs sonradan qeyd edə bilməz ki, bunu bilmirdim və ya bilə bilməzdim. Üçüncü şəxsin vicdanlı əldə edən olmadığını iddia edən tərəf bunu sübuta yetirməklə yükümlüdür. Qeyd etdiklərimiz baxımından AR MM 140, 148.2, 149.2-ci maddələrində qeyd edilən dövlət reyestrindəki qeydə etimad prinsipi cəmiyyətdəki mülki hüquqi münasibətlərin, mülki dövriyyənin tənzimlənməsində xüsusilə önəmlidir. Bu fikirlərimizə əsasən, daşınmaz əşyanı əldə edən üçüncü şəxsin qeydin qeyri-dəqiq olduğunu bilməli olmasının sübuta yetirilməsi onun vicdanlılığı prezumpsiyasını aradan qaldırır qənaətindəyik.

NƏTICƏ

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək daha məqsədduyğundur:

1. Vicdanlılıq prinsipi mülki qanunvericiliyin ən önəmli prinsiplərindən biridir. Əlbəttə ki, hüququn hər bir prinsipi bir-biri ilə sıx əlaqədədir, biri digərindən üstün deyildir. Vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı AR Mülki hüququ Alman Mülki Məcəlləsinin qəbul etdiyi görüşü mənimsəmişdir. Lakin qeyd etməyi borc bilirik ki, vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı AR MM-də ayrı hüquqi tənzimlənmənin olması, AR MM-nin 6-cı maddəsində mülki qanunvericiliyin prinsipləri başlığı altında əksini tapması daha məqsədəuyğundur.
2. İstənilən halda mülki hüququn prinsipi olaraq qeyd etdiyimiz vicdanlılıq prinsipinin tətbiq sahəsinin müəyyən edilməsi doktrinal baxımdan olduqca mühümdür. Vicdanlılıq prinsipinin mahiyyətinin, elementlərinin açıqlanmasında onun tətbiq sahələrinin müəyyən edilməsinin xüsusi rolu vardır.
3. AR MM 140, 148.2, 149.2-ci maddələrinə əsasən, dövlət reyestrindəki qeydə etimad prinsipi qorunub saxlanılmalıdır. Üçüncü şəxsin vicdanlı olub-olmamasını sübuta yetirmək iddia qaldıran tərəfin yükümlülüyüdür.
4. Üçüncü şəxsin vicdanlı əldə edən olaraq qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı şərtlər diqqətə alınmalıdır.
5. Hüquqi qoruma yalnız üçüncü şəxlərə aid edilməlidir;
6. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi yalnız reyestrdəki qeydə görə həyata keçirilməlidir;
7. Reyesterdəki qeyd əsassız olmalıdır;
8. Üçüncü şəxs vicdanlı olmalıdır;
9. Hüquqi qoruma, üçüncü şəxsin vicdanlılığı reyestrdəki əsassız qeydə alınmış əşya hüquqlarının əldə edilməsinə bağlı olmalıdır;
10. Yalnız üçüncü şəxsin vicdanlı olması yetərli deyildir.
11. Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, vicdanlılıq prinsipi ilə bağlı ən önəmli xüsusiyyət onun obyektiv xarakterdə, əmredici xüsusiyyətdə olmasıdır.

Məhz bu səbəbdəndir ki, şəxsin vicdanlı olub-olmaması hakim tərəfindən dəyərləndirilməlidir. Həmçinin bu prinsiplə bağlı subyektiv və obyektiv rol modeli görüşlərinin məhkəmə tərcübəsində də nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat Siyahısı

AKYOL, Ş. (2006). *Dürüstlük kuralı ve hakkın kötüye kullanılması yasağı*. İstanbul.

ALTAŞ, H. (2014). *Medeni hukuk başlangıç hükümleri (TMK m. 1–7)*. Ankara.

ASLANKÖYLÜ, R. (2009). Dürüstlük kuralının ve hakkın kötüye kullanılması yasağının sosyal güvenlik hukukuna etkisi. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, (16), 203-213.

ATEŞ, D. (2007). Sözleşme özgürlüğü yönünden dürüstlük kuralları. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (72).

DAVIS, K. E., & HERSHKOFF, H. (2011). Contracting for procedure. *William & Mary Law Review, 53*(2), 507-570.

DEMİRBOĞA, D. A. (2018). Dürüstlük kuralının iş etiğine etkisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(4), 25-33.

DURAL, M., & SARI, S. (2010). *Türk özel hukuku: Temel kavramlar ve Medeni Kanun'un başlangıç hükümleri* (C. I). İstanbul.

ERDOĞAN, İ., & KESKİN, D. (2022). *Türk medeni hukuku: Başlangıç hükümleri, kişiler hukuku* (4. bs.). Ankara.

EREN, F., & DÖNMEZ, Ü. (2022). *Eren borçlar hukuku şerhi* (C. 1). Ankara.

HATEMİ, H. (2021). *Medeni hukuka giriş* (10. bs.). İstanbul.

KILIÇOĞLU, A. (2016). *Medeni hukuk: Temel kavramlar, başlangıç hükümleri, kişiler hukuku*. Ankara.

OĞUZMAN, K. (2014). *Eşya hukuku*. İstanbul.

OĞUZMAN, K., & BARLAS, N. (2014). *Medeni hukuk: Giriş, kaynaklar, temel kavramlar* (20. bs.). İstanbul.

SÜLEYMANLI, S. (2024). *Mülki hüququn əsasları*. Bakı.

UÇARYILMAZ, T. (2019). *Bona fides (dürüstlük kuralı)*. Yetkin Hukuk Yayınları.

AZƏRBAYCAN İNZİBATİ SİSTEMİNDƏ TƏBİİ İNHİSAR SUBYEKTLƏRİNİN YERİ PROBLEMİ

Tabriz Jafarov[*]
Ilaha Maharramzada[**]
Yagub Rzayev[***]

XÜLASƏ

Hüquq nəzəriyyəsində şəxs anlayışı hüquq və vəzifələrə malik olan subyektləri ifadə edir və bu subyektlər fiziki və hüquqi şəxslər olmaqla təsnif edilir. Hüquqi şəxslərin növləri olan publik hüquqi şəxslər və xüsusi hüquq hüquqi şəxslərini fərqləndirən müəyyən meyarlar mövcuddur. Lakin bəzi təşkilatlara münasibətdə publik və xüsusi hüquq arasında dəqiq sərhəd müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır. Belə hallar Azərbaycan hüquq sistemində də bir sıra qurumların hüquqi statusunun mübahisəli xarakter daşımasına səbəb olur. Bu baxımdan rəqabət hüququnda mühüm yer tutan təbii inhisar subyektləri xüsusi diqqət tələb edir. Belə ki, həmin subyektlər həm ictimai xidmət funksiyası daşımaqla publik hüquqi şəxslərə xas xüsusiyyətlər nümayiş etdirir, həm də fəaliyyətlərini bazar mexanizmləri çərçivəsində həyata keçirməklə və mülki-hüquqi münasibətlərdə iştirakı ilə xüsusi hüquqa xas elementlərlə çıxış edir. Bu ikili xarakter onların hüquqi statusunun müəyyən edilməsində qeyri-müəyyənlik yaradır və məhkəmə aidiyyəti, dövlət nəzarətinin effektivliyi, ictimai xidmətlərin keyfiyyətlərinin zəifləməsi kimi problemlərə səbəb olur. "İnzibati icraat haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.0.1 və 2.0.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun və "İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair" Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlarında bəhs edilən problemin bəzi tərəflərinə aydınlıq gətirilsə də, təbii inhisar subyektlərinin idarəetmə sistemindəki yeri barəsində qeyri-müəyyənlik davam etməkdədir. Odur ki, bu tezisdə təbii inhisar subyektlərinin hüquqi statusunun nəzəri və praktiki aspektləri araşdırılacaq, onların publik və ya xüsusi hüquqi şəxsi kimi qiymətləndirilməsi məsələsi təhlil ediləcək və mövcud qeyri müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün mümkün yanaşmalar irəli sürüləcəkdir.

Açar sözlər: Hüquqi şəxs, Publik Hüquqi Şəxslər, Xüsusi Hüquq Hüquqi Şəxsləri, Təbii İnhisar Subyektləri, Publik Hüquq və Xüsusi Hüquq

* Dr. ADA Universiteti Hüquq Fakültəsi, Azerbaycan, tjafarov@ada.edu.az, ORCID: 0000-0002-7087-6919.
** ADA Universiteti Hüquq Fakültəsi, Azerbaycan, imaharramzada24120@ada.edu.az.
*** ADA Universiteti Hüquq Fakültəsi, Azerbaycan, yrzayev23787@ada.edu.az.

The Problem of the Position of Natural Monopoly Entities in the Administrative System of Azerbaijan

Abstract

In legal theory, the concept of a person refers to subjects possessing rights and obligations, classified into natural and legal persons. While specific criteria exist to distinguish between the types of legal entities—namely public law and private law entities—establishing a clear boundary between the public and private spheres remains challenging for certain organizations. In the Azerbaijani legal system, such instances lead to the controversial legal status of several institutions. In this regard, natural monopoly subjects, which hold a significant position in competition law, require particular attention. These subjects exhibit characteristics of public law entities by performing public service functions, while simultaneously operating within market mechanisms and participating in civil-law relations, reflecting elements of private law. This dual nature creates ambiguity in determining their legal status and results in issues such as jurisdictional disputes in courts, questions regarding the effectiveness of state supervision, and the potential weakening of public service quality. Although aspects of this problem have been addressed in the Decisions of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan "On the Interpretation of Articles 2.0.1 and 2.0.2 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings" and the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan «On the Judicial Jurisdiction of Disputes Arising from Administrative and Civil Law Relations," uncertainty persists regarding the place of natural monopoly subjects within the administrative system. Accordingly, this paper explores the theoretical and practical aspects of the legal status of natural monopoly subjects, analyzes the issue of their classification as public or private legal entities, and proposes potential approaches to resolve the existing ambiguity.

Key words: Legal Entity, Public Law Entities, Private Law Legal Entities, Natural Monopoly Subjects, Public Law and Private Law

GİRİŞ

Azərbaycan qanunvericiliyində hüquqi və fiziki şəxslər arasındakı fərq aydın göstərilsə də, hüquqi şəxslərin bölgüsü - publik hüquq və özəl hüquq hüquqi şəxsləri arasında sərhəd dəqiq müəyyənləşdirilə bilməmişdir. Bu isə praktikada bir sıra qeyri-müəyyənliklərə, o cümlədən qurumların hüquqi statusunun dəqiqləşdirilməsində çətinliklər yaradır.

Belə mübahisəli qurumlardan biri isə təbii inhisar subyektləridir. Rəqabət məcəlləsinin 1.1.46-cı maddəsində təbii inhisar subyektlərinə belə anlayış verilir ki, onlar təbii inhisar şəraitində məhsul istehsalı ilə məşğul olan və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təyin etdiyi orqanın təsdiq etdiyi siyahıya daxil edilən təsərrüfat obyektləridir. Formal baxımdan mülki qanunvericiliyə əsaslanan bu qurumlar funksional baxımdan ictimai xidmət göstərir və bu ikili xarakter ciddi hüquqi ziddiyyətlər yaradır. Həmçinin bu qurumlar müqavilə münasibətlərində mülki hüquq subyekti olaraq çıxış edərək tərəflərin bərabərliyindən istifadə etsə də, publik hüquq perspektivində dövlət adından çıxış edirlər. Bu subyektlərin fəaliyyətindən doğan mübahisələrə mülki, yoxsa inzibati məhkəmələrdə baxılması əsas mübahisə predmentlərindəndir. Bu müqabildən olan problemlərin həlli üçün şəxslər arasındakı bölgünü müəyyənləşdirmək, ən əsası isə özəl hüquq və publik hüquqi şəxslər arasındakı bariz fərqləri aydınlaşdırmaq və təbii inihsar subyektlərinin hansı bölgüyə aid olduğunu təyin etmək lazımdır. Bu məqalə sözügedən problemin aradan qaldırılmasını və təbii inihsar subyektlərinin vahid statusunun dəqiqləşdirilməsini əsas tutur.

ŞƏXS VƏ HÜQUQI ŞƏXS ANLAYIŞLARI

Şəxs Anlayışı (Hüquq Subyekti)

Hüquq nəzəriyyəsində "şəxs" kateqoriyası mülki hüquq münasibətlərinin subyekti ola bilən, yəni hüquq və vəzifə daşıma qabiliyyətinə malik olan varlığı ifadə edir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (bundan sonra – MM) mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri dairəsini genişləndirərək, istər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan, istərsə də məşğul olmayan bütün fiziki və hüquqi şəxslərin bu münasibətlərin iştirakçısı kimi hesab edir (MM-in 5.1-ci maddəsi). Bununla yanaşı, qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının digər şəxslərlə mülki hüquq münasibətlərinin, əks qayda nəzərdə tutulmadıqda, məhz mülki qanunvericiliklə tənzimlənəcəyini bildirir (MM-in 5.2-ci maddəsi) və publik xarakterli qurumların da müəyyən hallarda mülki dövriyyənin subyekti qismində çıxış edə biləcəyini nəzərdə tutur.

Şəxs anlayışı ənənəvi olaraq iki əsas kateqoriyaya bölünür: fiziki şəxslər və hüquqi şəxslər. Bu bölgü mülki hüququn əsas struktur prinsiplərindən biri olmaqla, həm klassik Roma hüququ ənənəsinə, həm də müasir kontinental hüquq sisteminə xasdır.

Fiziki Şəxslər

MM-in 24.1-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxs hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdidir. Qanunverici fiziki şəxs dairəsinə Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarını, habelə ölkə ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri aid edir (MM-in 24.2-ci maddəsi). Fiziki şəxs hüquq subyektliyinin ilkin və təbii daşıyıcısıdır. Onun hüquq qabiliyyəti insanın doğulması ilə yaranır və heç bir dövlət aktı və ya qeydiyyat prosedurundan asılı deyildir. Bu xüsusiyyət fiziki şəxsi hüquqi şəxsdən fərqləndirən başlıca meyarlardan biridir.

Hüquqi Şəxs Anlayışı və Mahiyyəti

Hüquqi şəxs institutunun formalaşması cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının nəticəsidir. Artıq eramızdan əvvəl II–I əsrlərdə Roma hüquqşünasları arasında vahid və xüsusiləşmiş mülkiyyətə sahib, öz adından mülki münasibətlərə girən və mövcudluğu üzvlərinin tərkib dəyişikliyindən asılı olmayan təşkilatların yaradılması ideyası müzakirə olunurdu. Bununla belə, "hüquqi şəxs" termininin özü Roma hüquqşünaslarına məlum olmayıb və bu institutun nəzəri əsaslandırılması yalnız sonrakı dövrlərdə, əsasən XIX əsrin ortalarından etibarən, Savinyi, İerinq,

Qirke, Dernburq və Salleyl kimi müəlliflərin əsərlərində aparılıb. Roma hüququnun əsas töhfəsi məhz xüsusi hüququn subyektlər dairəsinin fiziki şəxslərdən kənara – xüsusi təşkilatlara və birliklərə doğru genişləndirilməsi ideyasında özünü göstərir. (Sabir Salman Allahverdiyev, *Mülki Hüquqa Giriş* s. 410–411)

Müasir kontinental hüquq doktrinasında, o cümlədən türk mülki hüququ nəzəriyyəsində (Kemal Oğuzman və digər müəlliflərin əsərlərində), hüquqi şəxs, ilkin mahiyyəti etibarilə, hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmaq baxımından fiziki şəxsə bənzədilən, lakin ondan fərqli olaraq təbii deyil, hüquqi yolla, yəni qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada yaradılan mücərrəd (mücərrəd hüquq subyekti) qurum kimi səciyyələndirilir. Azərbaycan qanunvericiliyində bu yanaşma öz əksini MM-in 43.1-ci maddəsində tapıb: hüquqi şəxs qanunla müəyyən edilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, mülkiyyətində ayrıca əmlakı olan, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavab-

deh olan, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə edib həyata keçirə bilən, vəzifələr daşıya bilən və məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh qismində çıxış edə bilən, müstəqil balansa malik xüsusi yaradılmış qurumdur. Bu tərifdən hüquqi şəxsin dörd əsas əlaməti müəyyənləşir: (i) təşkilati vəhdət və dövlət qeydiyyatından keçmə, (ii) mülkiyyətində müstəqil əmlakın olması, (iii) müstəqil məsuliyyət və (iv) mülki dövriyyədə öz adından iştirak etmək, o cümlədən məhkəmə prosesində tərəf olmaq qabiliyyəti.

Eyni zamanda, MM-in 43.2-ci maddəsi hüquqi şəxslərin yaradılma üsulu baxımından vurğulayır: onlar bir fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərin toplusu tərəfindən yaradıla bilər, üzvlüyə əsaslana bilər və ya əsaslanmaya bilər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya olmaya bilər. Xüsusilə qanunverici Azərbaycan Respublikasının da hüquqi şəxs olduğunu önə çəkərək mülki qanunvericilikdə digər hüquqi şəxslərlə birgə iştirak edə biləcəyini vurğulayır (Tabriz Jafarov, Türkiye ve Azerbaycan Açısından Kamu Tüzel Kişiliği Kavramının İncelenmesi Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2017), s. 102).

Hüquqi Şəxs Nəzəriyyələri: Fikri, Real və Məqsəd Nəzəriyyələri

Hüquqi şəxsin mahiyyətinin izahı mülki hüquq elmində uzun müddət mübahisə mövzusu olub və nəticədə bir sıra fərqli nəzəri konsepsiyalar formalaşıb.

Fikri nəzəriyyə. Bu nəzəriyyənin ilkin ideyası hələ 1245-ci ildə Roma Papası IV İnnokentiyə aid edilir; o, korporasiyanın "persona ficta", yəni yalnız insanların təsəvvüründə mövcud olan uydurma şəxsiyyət olduğunu bildirmişdi. Nəzəriyyənin klassik elmi əsaslandırılması isə XIX əsrdə alman hüquqşünasları Savinyi və Vindşteyn tərəfindən aparılıb. Savinyiyə görə, yalnız fiziki şəxs real mövcudluğa malikdir və məhz buna görə təbii hüquq subyektidir. Hüquqi şəxs isə süni xarakteri səbəbindən təbii hüquq qabiliyyətinə malik deyil, onun hüquq qabiliyyəti qanunvericilik tərəfindən verilir və mahiyyətcə məhdud hüquq qabiliyyətli şəxslərin (məsələn, azyaşlıların) hüquq qabiliyyətinə bənzəyir (Arthur W. Machen, Jr., *Corporate Personality*, s. 583). 632). Anqlo-sakson hüquq sistemində analoji yanaşma ABŞ Ali Məhkəməsinin sədri Marşallın 1819-cu ildə "Dartmouth College" işi üzrə formalaşdırdığı mövqedə əksini tapıb: korporasiya hüququn yaratdığı süni, görünməyən varlıqdır və yalnız öz nizamnaməsində nəzərdə tutulan xüsusiyyətlərə malikdir (*Trs. of Dartmouth Coll. v. Woodward*, s. 636).

Məqsəd nəzəriyyəsi. Alman hüquqşünası Alois Brinz tərəfindən irəli sürülən

bu nəzəriyyə hüquqi şəxsin subyekt kimi mövcudluğunu tamamilə inkar edir. Brinzin fikrincə, əmlak təkcə "kimə" deyil, həm də müəyyən "nəyə", yəni məqsədə məxsus ola bilər. Hüquqi şəxs adlandırılan konstruksiyanın arxasında əslində ayrıca hüquq subyekti deyil, konkret məqsədə yönəldilmiş, xüsusiləşdirilmiş əmlak kompleksi dayanır. Bu nəzəriyyə tənqidçilər tərəfindən əsaslı etirazla qarşılanıb, belə ki, o, mülkiyyətin faktiki mənsubluğu məsələsinə cavab vermir və eyni məqsədə xidmət edən, lakin fərqli əmlaka malik iki ayrı təşkilatın mövcudluğunu izah edə bilmir.

Real nəzəriyyələr (üzvi nəzəriyyə). Fikri konsepsiyanın əksinə olaraq, alman hüquqşünası Otto fon Qirkenin əsaslandırdığı üzvi nəzəriyyəyə görə, hüquqi şəxs uydurma deyil, öz iradəsinə, mənafeyinə və hərəkət qabiliyyətinə malik real ictimai orqanizmdir. Roma hüququ üzrə mütəxəssis Regelsberger də analoji mövqedən çıxış edərək, hüquqi şəxsi (məsələn, dövlət nümunəsi) konkret fiziki substansiyaya malik olmasa da, real hüquq subyekti kimi səciyyələndirib. Bu yanaşmaların ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti dövlət tərəfindən verilən fikri konstruksiya deyil, kollektiv sosial reallığın hüquqi tanınmasıdır.

Bu üç əsas nəzəri istiqamətin müqayisəli təhlili göstərir ki, hüquqi şəxsin publik və ya özəl xarakterli qurum kimi təsnifləşdirilməsi məsələsi məhz bu nəzəri əsasların üzərində qurulur: əgər hüquqi şəxs dövlətin iradəsi ilə "yaradılan" fiksiya kimi qəbul edilirsə, dövlət nəzarətinin həcmi onun statusunu müəyyənləşdirən başlıca amilə çevrilir; əgər o, müstəqil iradəyə malik real subyekt kimi qəbul edilirsə, təşkilatın fəaliyyət xarakteri daha həlledici meyar kimi çıxış edir.

Hüquqi Şəxsliyin Funksiyaları

Hüquqi şəxs institutunun mülki dövriyyədə yerinə yetirdiyi funksiyalar onun niyə hüquq sistemində zəruri olduğunu izah edir:

- • **Əmlak ayrılığı və məsuliyyətin məhdudlaşdırılması funksiyası.** MM-in 43.1-ci maddəsində əksini tapdığı kimi, hüquqi şəxsin öz öhdəlikləri üçün yalnız özünün ayrıca əmlakı ilə cavabdeh olması təsisçilərin (iştirakçıların) şəxsi əmlakını kommersiya risklərindən qorumaqla, iqtisadi fəaliyyətin təşviqinə xidmət edir.
- • **Təşkilati vəhdət və hüquqi sabitlik funksiyası.** Hüquqi şəxs onun tərkibinə daxil olan fiziki şəxslərin (təsisçilərin, işçilərin, üzvlərin) dəyişmə-

sindən asılı olmayaraq mövcudluğunu davam etdirir, bu da mülki dövriyyədə uzunmüddətli hüquqi münasibətlərin sabitliyini təmin edir.

- • **Mülki dövriyyədə müstəqil iştirak funksiyası.** Hüquqi şəxs öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə edir, vəzifələr daşıyır və məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh qismində çıxış edir (MM-in 43.1-ci maddəsi), bu da onu mülki-hüquqi münasibətlərin tammənalı subyektinə çevirir.
- • **İctimai maraqların təşkilati baxımdan həyata keçirilməsi funksiyası.** Xüsusilə publik hüquqi şəxslər baxımından hüquqi şəxslik ictimai dövlət maraqlarının həyata keçirilməsində birmənalı təşkilati baxımdan rol oynayır.

Özəl və Publik Hüquqi Şəxs Sayılma Meyarları

Geniş konsepsiya olan hüquqi şəxslər özəl və publik hüquq hüquqi şəxsləri kateqoriyalarına ayrılır. Hüquqi şəxslərin publik və özəl kateqoriyalara bölünməsi mülki hüququn nəzəri baxımdan ən çətin məsələlərindən biridir, çünki bu bölgü vahid, formal-normativ meyar əsasında deyil, bir sıra əlamətlərin məcmusu əsasında aparılır. Azərbaycan hüquq sistemində publik hüquqi şəxs institutu ilk dəfə ayrıca və sistemli şəkildə "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə (bundan sonra – PHŞ haqqında Qanun) tənzimlənməyə başlayıb; həmin qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 10-cu bəndinə istinadən publik hüquqi şəxslərin yaradılması, fəaliyyəti və təşkili qaydalarını müəyyən edir. Qanunun 2.2-ci maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxs – dövlət və ya bələdiyyə adından, yaxud digər publik hüquqi şəxs tərəfindən yaradılan, ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyəti həyata keçirən qurumdur.

Doktrinada və qismən qanunvericilikdə publik və özəl hüquqi şəxsləri fərqləndirən aşağıdakı əsas meyarlar formalaşıb:

Yaradılma iradəsi meyarı. Publik hüquqi şəxslər, xüsusi hüquqdakı hüquqi şəxslərdən fərqli olaraq, şəxslərin sərbəst iradəsi ilə deyil, dövlət, bələdiyyə və ya digər publik hüquqi şəxs tərəfindən, məhz dövlət hakimiyyətinin iradəsi əsasında yaradılır. Bunu təsdiqləyən normativ əsas PHŞ haqqında Qanunun 4.1-ci maddəsidir: publik hüquqi şəxs dövlət adından müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, bələdiyyə adından isə müvafiq bələdiyyə orqanları tərəfindən yaradılır. Özəl hüquqi şəxslər isə, MM-in 43.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, fiziki və ya hüquqi şəxslərin sərbəst iradəsi

əsasında yaranır.

Məqsəd meyarı (fəaliyyətin istiqaməti). Publik hüquqi şəxslərin fəaliyyəti xüsusi (fərdi) məqsədlərin deyil, ictimai (publik) mənafelərin, yəni ümumdövlət və ya ictimai əhəmiyyət daşıyan funksiyaların reallaşdırılmasına yönəlmişdir. Özəl hüquqi şəxslər isə qanuna zidd olmayan istənilən fəaliyyət növü ilə sərbəst məşğul ola bilər.

"Kamu gücü" (imtiyaz və üstünlüklər) meyarı. Publik hüquqi şəxslər xüsusi hüquqdakı hüquqi şəxslərlə müqayisədə üstün mövqedə olub, ictimai hakimiyyətdən (publik gücdən) doğan bir sıra imtiyazlara malikdirlər. Bunlara inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti, iflasın yolverilməzliyi və bəzi hallarda üzvlüyün məcburiliyi aiddir. Bu imtiyazlarla yanaşı, onlar əlavə vəzifələr də daşıyırlar. Buna nümunə olaraq fəaliyyətin yalnız nizamnamədə göstərilən ictimai əhəmiyyətli istiqamətlərlə məhdudlaşdırılmasını bildirmək olar.

Maliyyələşmə mənbəyi meyarı. Publik hüquqi şəxslər əsas gəlir mənbələrini, bir qayda olaraq, dövlət vəsaitindən, subsidiyalardan və ictimai xidmətlərin göstərilməsindən əldə edir, halbuki xüsusi hüquqi şəxslər üçün əsas mənbə sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətdir. Bununla belə, aşağıda göstəriləcəyi kimi, bu meyar mütləq deyil və bir sıra hallarda (məsələn, üzvlük haqları ilə maliyyələşən qurumlarda) öz aktuallığını itirir.

Dövlət qeydiyyatı və hüquq qabiliyyətinin əldə edilməsi meyarı. Həm publik, həm də özəl hüquqi şəxslər hüquq qabiliyyətini dövlət qeydiyyatına alındığı andan əldə edir (PHŞ haqqında Qanunun 5.1-ci maddəsi, MM-in 43.1-ci maddəsi). Bu baxımdan qeydiyyat meyarı fərqləndirici deyil, hər iki kateqoriya üçün ortaq formal tələbdir.

Bu meyarların heç biri təkbaşına, mütləq və hər zaman tətbiq oluna bilən ayırıcı xətt təşkil etmir; əksinə, real hüquq praktikasında bu əlamətlərin qismən üst-üstə düşdüyü, "keçid" və ya "hibrid" zonalar formalaşdırır.

KEÇİD VƏ HİBRİD SAHƏLƏR

Publik Hüquqi Şəxslərin Özəl Hüquqa Tabe Olan Əməliyyatları

Publik hüquqi şəxslərin bütün fəaliyyəti inzibati-hüquqi rejimdə cərəyan etmir. PHŞ haqqında Qanunun 5.1-ci maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malik olmaqla mülki vəzifələr daşıyır. Bu norma publik hüquqi şəxsin mülki dövriyyənin adi subyekti kimi müqavilə bağlaya, əmlak

əldə edə, kreditor və ya borclu qismində çıxış edə biləcəyini birmənalı şəkildə təsdiqləyir. Belə əməliyyatlar zamanı (məsələn, əmək müqavilələri, tədarük müqavilələri, icarə münasibətləri) publik hüquqi şəxs tərəflərin bərabərliyi prinsipinə əsaslanan mülki-hüquqi rejimə tabe olur və bu baxımdan özəl hüquqi şəxsdən fərqlənmir. Bununla belə, PHŞ haqqında Qanunun 8.2.6-cı maddəsi xüsusi əhəmiyyətli əqdlər (xalis aktivlərin 25 faizindən artıq məbləğdə olan əqdlər) və aidiyyəti şəxslərlə əqdlər üçün əlavə olaraq təsisçinin razılığını tələb edən nəzarət mexanizmi müəyyən edir, bu da göstərir ki, publik hüquqi şəxsin "özəl hüquqa tabe" əməliyyatları belə tam sərbəst deyil, üzərində müəyyən inzibati nəzarət elementləri saxlanılır. Beləliklə, publik hüquqi şəxs eyni zamanda iki fərqli hüquqi rejimin (publik-inzibati və mülki-hüquqi) daşıyıcısına çevrilir ki, bu da onun statusunun "sırf publik" kateqoriyaya sığmadığını göstərən ilk əsas dəlildir.

Publik Hüquqi Şəxslərin Sahibkarlıq (Kommersiya) Fəaliyyəti

Publik hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması qanunvericilikdə qadağan edilmir, lakin ciddi məqsəd-şərtiliyi ilə məhdudlaşdırılır. PHŞ haqqında Qanunun 3.1-ci maddəsinə görə, publik hüquqi şəxslər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o halda məşğul ola bilərlər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı və nizamnaməsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin. Bundan əlavə, Qanunun 3.2-ci maddəsi publik hüquqi şəxsə nizamnamədə nəzərdə tutulduğu halda təsərrüfat cəmiyyətləri yaratmaq və ya onlarda iştirak etmək hüququ verir, yəni PHŞ bilavasitə kommersiya subyekti yaratmaqla dolayı yolla bazar iqtisadiyyatının iştirakçısına çevrilə bilər. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqam ondan ibarətdir ki, əldə edilən mənfəətin taleyi də ciddi tənzimlənir: Qanunun 3.3-cü maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxsin mənfəəti nizamnamədə nəzərdə tutulmayan məqsədlər üçün yalnız təsisçinin qərarı ilə dövlət və ya yerli büdcəyə yönəldilə bilər, yəni mənfəətin sərbəst bölüşdürülməsi publik hüquqi şəxslər üçün əvvəlcədən istisna edilir. Bu tənzimləmə göstərir ki, publik hüquqi şəxsin kommersiya fəaliyyəti heç vaxt "məqsəd" statusuna keçə bilməz, o daim "vasitə" statusunda qalır. Bu da təbii inhisar subyektləri üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların da kommersiya gəliri əldə etməsi, formal baxımdan, ilkin ictimai xidmət funksiyasını üstələməməlidir.

Özəl Hüquqi Şəxslərin İctimai Xidmət Göstərməsi

Əks proses də mövcuddur: bir sıra hallarda özəl hüquqi şəxslər dövlətin ənənəvi olaraq öz üzərinə götürdüyü ictimai xidmət funksiyalarını həyata keçirir. Bu ya dövlətin həmin funksiyaları müqavilə (konsessiya, dövlət-özəl tərəfdaşlığı) əsasında özəl

subyektlərə həvalə etməsi, ya da tənzimlənən bazarlarda (enerji, su təchizatı, telekommunikasiya kimi) fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarının qanunvericiliklə ictimai əhəmiyyətli xidmət göstərməyə borclu tutulması yolu ilə baş verir. Belə qurumlar formal baxımdan MM-in 43-cü maddəsinə uyğun adi hüquqi şəxs statusunda qalsalar da fəaliyyətlərinin substansiyası geniş ictimaiyyətə fasiləsiz, əlçatan və ayrı xidmət göstərmək öhdəliyi onları publik hüquqi şəxslərə xas olan "ictimai mənafe" meyarına yaxınlaşdırır. Nəticədə, fəaliyyətin xarakteri ilə hüquqi şəxsin formal statusu arasında uyğunsuzluq yaranır ki, bu da xüsusilə tənzimlənən infrastruktur sahələrində, hüquqi statusun müəyyənləşdirilməsini əlavə çətinləşdirir.

Statusu mübahisəli olan qurumlar

Yuxarıda təhlil edilən meyarların (yaradılma iradəsi, məqsəd, imtiyazlar, maliyyələşmə mənbəyi) heç birinin mütləq və tək başına tətbiq oluna bilməməsi Azərbaycan hüquq praktikasında bir sıra qurumların statusunun mübahisəli qalmasına səbəb olur. Bu baxımdan iki nümunə xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Birincisi, **Vəkillər Kollegiyası** nümunəsi göstərir ki, ictimai funksiya icra edən qurum həmişə dövlət büdcəsindən maliyyələşməyə də bilər. Kollegiya qanun əsasında yaradılıb və məhkəmə çəkişmələrində müstəqil tərəf qismində çıxış edən, ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxs hesab olunur, eyni zamanda "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Qanunun 24' ncü maddəsinə əsasən onun vəsaiti dövlət büdcəsindən deyil, məhz üzvlərin (vəkillərin) üzvlük haqlarından formalaşır. Bu nümunə "maliyyələşmə mənbəyi" meyarının publik statusun müəyyənləşdirilməsi üçün kifayət qədər etibarlı olmadığını əyani şəkildə göstərir: qurum həm ictimai-hüquqi funksiya daşıyır, həm də maliyyə mənbəyi baxımından özəl modelə yaxındır.

İkincisi və məqalənin əsas predmeti olan **təbii inhisar subyektləri** məhz bu cür aralıq zonanın ən mürəkkəb nümunəsini təşkil edir. Bir tərəfdən, təbii inhisar subyektləri (enerji, qaz, su təchizatı və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən qurumlar) MM-in 43-cü maddəsinə uyğun formal hüquqi şəxs statusunda qeydiyyatdan keçir, gəlir əldə etmək məqsədi ilə mülki dövriyyədə iştirak edir və bu baxımdan kommersiya hüquqi şəxslərinə xas əlamətlər daşıyır (4.2-ci bölmədə göstərilən mənada). Digər tərəfdən, onların fəaliyyəti PHŞ haqqında Qanunun 2.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan "ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət" meyarına tam uyğun gəlir: əhalinin əsas həyati ehtiyaclarının təminatı, alternativ təchizatçının mövcud olmaması səbəbindən «əlçatanlıq" öhdəliyi və dövlət tərəfindən qiymət tənzimlənməsinə tabe olma bu qurumları adi özəl kommersiya subyektlərindən fərqləndirir. Əlavə olaraq, bu qu-

rumların bir qismi məhz dövlət müəssisəsi formasında fəaliyyət göstərdiyindən, PHŞ haqqında Qanunun 1.2-ci maddəsinə əsasən Qanunun statusu birbaşa müəyyənləşdirmə mexanizmindən (dövlət müəssisələrinə şamil edilməməsi səbəbindən) kənarda qalır, bu da onların hüquqi statusunun boşluqda, yəni nə klassik publik hüquqi şəxs, nə də sırf özəl hüquqi şəxs kateqoriyasına tam uyğun gəlməyən vəziyyətdə qalmasına gətirib çıxarır. Təbii inisar subyektlərinin vətəndaşların gündəlik həyatındakı birbaşa rolu nəzərə alınmaqla, onların hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi kifayət qədər önəm kəsb edir.

TƏBİİ İNHİSARLAR NƏDİR?

Təbii İnhisarın İqtisadi İzahı və Yaranma Səbəbləri

Təbii inhisar anlayışı ilk növbədə iqtisad elminin kateqoriyasıdır və hüquqa məhz iqtisadi bazarın strukturundan doğan zərurət kimi daxil olub. Klassik iqtisadi nəzəriyyəyə görə, təbii inhisar elə bazar vəziyyətidir ki, orada məhsulun istehsalı böyük həcmdə sabit xərc tələb edir və orta xərclər istehsal artdıqca azalır və nəticədə bir subyektin bütün tələbatı ödəməsi, bazarın bir neçə rəqib subyekt arasında bölünməsindən iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olur. Bu fenomen ilk dəfə sistemli şəkildə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə dəmiryol və kommunal infrastruktur sahələrində müşahidə olunub və Alfred Marşalın "sabit xərclərin bölünməsi" təhlilində, sonralar isə Alfred Kahnın tənzimləmə iqtisadiyyatına dair əsərlərində nəzəri əsaslandırılıb. Təbii inhisarın başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, burada inhisar dövlətin inzibati qərarı ilə deyil, məhz texnoloji-iqtisadi zərurətlə yaranır (məsələn, eyni ərazidə paralel elektrik və ya qaz şəbəkəsinin çəkilməsi iqtisadi baxımdan əsassızdır).

Sovet dövründə bütün infrastruktur sahələri (energetika, nəqliyyat, rabitə) mərkəzləşdirilmiş dövlət mülkiyyətində cəmləşdiyindən, təbii inhisar probleminin hüquqi tənzimlənməsinə ehtiyac yox idi və bazar rəqabəti institutu ümumiyyətlə mövcud deyildi. Müstəqillik dövründə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə "Təbii inhisarlar haqqında" 1998-ci il 15 dekabr tarixli Qanun qəbul edilmişdi. Bu qanun uzun müddət təbii inhisar subyektlərinin siyahısının müəyyənləşdirilməsi və onların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üçün əsas normativ akt rolunu oynayıb. Bununla belə, 2023-cü il 8 dekabr tarixli qanunla Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi təsdiq edilərək 1 iyul 2024-cü ildən qüvvəyə minmiş və həmin tarixdən "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında", "Haqsız rəqabət haqqında" və "Təbii inhisarlar haqqında" qanunlar qüvvədən düşmüşdür. Beləliklə, hazırda təbii inhisarların hüquqi tənzimlənməsi vahid kodifikasiya edilmiş akt 12

fəsil və 84 maddədən ibarət Rəqabət Məcəlləsi çərçivəsində həyata keçirilir.

Məcəllənin 1.1.45-ci maddəsi təbii inhisarı normativ olaraq belə müəyyənləşdirir: istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqabətin mümkün olmadığı, iqtisadi baxımdan əlverişli sayılmadığı şəraitdə, dövlət və ya ictimai maraqlar üzündən təmin edilməsi zəruri olan, lakin başqa məhsulla əvəz edilə bilməyən məhsula tələbatın ödənilməsi üçün daha səmərəli bazar vəziyyətidir.

Məcəllənin 1.1.46-cı maddəsi isə təbii inhisar subyektini təbii inhisar şəraitində fəaliyyət göstərən və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi siyahıya daxil edilən təsərrüfat subyekti kimi tərif edir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu tərifdə təbii inhisar subyektinin hüquqi-təşkilati forması (dövlət müəssisəsi, səhmdar cəmiyyəti və s.) heç bir şəkildə göstərilmir. Məhz bu neytrallıq təbii inhisar subyektlərinin publik və ya özəl hüquqi şəxs olması sualının qanunvericilikdə açıq qalmasının ilkin səbəbidir.

Mövcud Qanunvericilik Bazası

Rəqabət Məcəlləsi təbii inhisarlarla bağlı tənzimləməni ayrıca fəsil çərçivəsində (36–41-ci maddələr) sistemləşdirib, bu da əvvəlki səpələnmiş qanunvericiliklə müqayisədə mühüm struktur yenilik hesab olunur. Bundan əlavə, Məcəllənin 3.1.8-ci maddəsi hökmran mövqedən və məhz təbii inhisar mövqeyindən sui-istifadənin yolverilməzliyini ayrıca prinsip kimi bəyan edir. Bu, qanunvericinin təbii inhisar subyektlərini adi bazar subyektlərindən fərqli, əlavə nəzarətə tabe olan kateqoriya kimi qəbul etdiyini göstərir. Praktiki tətbiq baxımından, Nazirlər Kabinetinin 1 avqust 2024-cü il tarixli 372 nömrəli Qərarı ilə yeni "Təbii inhisar subyektlərinin Siyahısı" təsdiqlənərək, 2013-cü ilin 189 nömrəli Qərarı ləğv edilib. Nəticədə təbii inhisar subyektlərinin sayı 141-dən 36- ya qədər azaldılıb, neft-qazın boru kəməri ilə tranzit daşınması və liman xidmətləri kimi sahələr isə siyahıdan tamamilə çıxarılıb. Bu ixtisar meylinin özü mühüm nəzəri siqnaldır. Qanunverici təbii inhisar kateqoriyasını get-gedə daraldaraq rəqabətin mümkün olduğu sahələri bazar mexanizminə tərk etməyə, təbii inhisarı isə yalnız həqiqətən əvəzolunmaz infrastruktur seqmentləri ilə məhdudlaşdırmağa doğru meyllənir. Burda qeyd olunan qurumlardan bəzilərinin publik hüquqi şəxs statusu açıq-açkar göstərilmişdir. Buna baxmayaraq onlardan bəzilərinin statusu qeyri-müəyyən qalır və bu isə problemlər doğurur.

HÜQUQİ STATUSUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ YANAŞMALAR

Publik Hüquqi Şəxs Yanaşması

Dövlət idarəetməsində rolu və icra hakimiyyəti ilə münasibətlər. Tə-

bii inhisar subyektlərinin publik hüquqi şəxs kimi tövsif edilməsini müdafiə edən yanaşmanın əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, bu qurumlar strateji əhəmiyyətli həyati infrastrukturu idarə etməklə, mahiyyətcə icra hakimiyyətinin funksiyalarının bir hissəsini həyata keçirir. Belə ki, əhalinin elektrik, qaz və suya çıxışının təmin edilməsi Konstitusiyada nəzərdə tutulan dövlətin sosial funksiyalarına bilavasitə xidmət edir və bu funksiyaların icra hakimiyyəti orqanları ilə struktur-təşkilati baxımdan sıx bağlı qurumlar vasitəsilə həyata keçirilməsi dünya təcrübəsində geniş yayılmışdır. Fransız inzibati hüququnda bu, "public service" (service public) doktrinası altında əsaslandırılır. Dövlətin bilavasitə və ya ayrıca yaratdığı qurum vasitəsilə həyata keçirdiyi ictimai xidmət fəaliyyəti həmin qurumu inzibati hüququn subyektinə çevirir. Alman hüququnda isə analoji institut Anstalt des öffentlichen Rechts (ictimai hüquq müəssisəsi) kimi tanınır və məhz enerji-kommunal sahədə fəaliyyət göstərən qurumlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tənzimləyici orqanlarla qarşılıqlı əlaqə. Rəqabət Məcəlləsinin 37–39-cu maddələri çərçivəsində təbii inhisar subyektləri rəqabət orqanı ilə adi bazar subyekti, yəni tənzimləyici münasibətindən fərqli, daha sıx və davamlı tabelilik münasibətində olur. Onlar əvvəlcədən razılıq almadan müəyyən əməliyyatlar apara bilmir, maliyyə hesabatlarını mütəmadi təqdim etməyə borcludur və fəaliyyətləri üzərində daimi monitorinq aparılır. Bu tənzimləmə intensivliyi adi özəl hüquqi şəxslə tənzimləyici arasındakı əlaqədən keyfiyyətcə fərqlənir və inzibati-hüquqi tabelilik modelinə yaxınlaşır ki, bu da PHŞ yanaşmasının əsas dəlillərindən birini təşkil edir.

Rəqabət hüququ və dominant mövqedən sui-istifadə riski. Məcəllənin 3.1.8-ci maddəsi təbii inhisar mövqeyindən sui-istifadəni ayrıca qadağan edir, bu isə göstərir ki, qanunverici təbii inhisar subyektini strukturca iqtisadi hakimiyyət daşıyıcısı kimi qəbul edir və analoji olaraq dövlət hakimiyyətinin siyasi-inzibati sui-istifadə riskindən qorunması üçün nəzərdə tutulmuş institusional təminatlara bənzər tənzimləmə tələb edir. Beynəlxalq təcrübədə bu, tənzimləyici orqanın təbii inhisar subyekti üzərində demək olar ki, inzibati nəzarətə bərabər səlahiyyətlər alması ilə nəticələnib.

Özəl Hüquqi Şəxs Yanaşması

Əks mövqeyi müdafiə edənlər isə vurğulayır ki, təbii inhisar subyektlərinin əksəriyyəti korporativ hüquqi formada (səhmdar cəmiyyəti, məhdud məsuliyyət-

li cəmiyyət) fəaliyyət göstərir, mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyır, işçi qüvvəsi ilə əmək müqavilələri bağlayır, təchizatçılarla mülki-hüquqi müqavilələr əsasında əlaqə qurur və bu əməliyyatların hamısı tərəflərin bərabərliyi prinsipinə əsaslanan mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu yanaşmaya görə, dövlətin tənzimləyici müdaxiləsi (tarif təsdiqi, razılıq rejimi) hər hansı tənzimlənən bazarda (məsələn, bank, sığorta, əczaçılıq) mövcud olan tənzimləmə intensivliyindən keyfiyyətcə fərqlənmir. Bu, hüquqi şəxsin statusunu deyil, sadəcə fəaliyyət sahəsinin tənzimlənmə dərəcəsini müəyyənləşdirir. Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə Britaniya modelində enerji və su təchizatı şirkətləri tam özəl kapitala malik adi kommersiya cəmiyyətləri kimi fəaliyyət göstərir, dövlətin rolu isə yalnız müstəqil tənzimləyici agentliklər vasitəsilə qiymət tavanı təyin etməklə məhdudlaşır. Bu modeldə təbii inhisar subyektinin publik hüquqi şəxs sayılması ideyası ümumiyyətlə gündəmə gəlmir, çünki mülkiyyət, idarəetmə iradəsi və məsuliyyət tamamilə özəl müstəvidədir.

Təbii inihar subyektlərinin publik hüquqi şəxs hesab olunması

Yuxarıda aparılan təhlil əsasında, işin əsas tezisi kimi irəli sürülə bilər ki, Azərbaycan Respublikasının hazırkı normativ modelində fəaliyyət göstərən təbii inhisar subyektləri, xüsusilə dövlət müəssisəsi və ya dövlətin bilavasitə iştirakı ilə yaradılmış səhmdar cəmiyyəti formasında olanlar, publik hüquqi şəxsə daha yaxın dayanır, baxmayaraq ki, "PHŞ haqqında" Qanunun 1.2-ci maddəsi onları formal tətbiq dairəsindən kənarlaşdırır.

Birincisi, yaradılma iradəsi meyarı üzrə. Təbii inhisar subyektlərinin əzəli əksəriyyəti dövlət əmlakının özəlləşdirilməməsi yolu ilə, bilavasitə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı əsasında yaradılıb və mövcud olub. Onların təsisçi iradəsi PHŞ haqqında Qanunun 4.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan modeldəki kimi, sərbəst mülki dövriyyə iştirakçılarının deyil, məhz dövlət hakimiyyətinin iradəsindən qaynaqlanır və bu, MM-in 43.2-ci maddəsində təsvir olunan sərbəst təsis modelindən köklü fərqlənir.

İkincisi, məqsəd meyarı üzrə. Rəqabət Məcəlləsinin 1.1.45-ci maddəsinin özü təbii inhisarın mövcudluq əsasını "dövlət və ya ictimai maraqlar" kateqoriyası ilə bağlayır, yəni qanunverici bilavasitə normativ mətndə təbii inhisar subyektinin fəaliyyətini fərdi-kommersiya məqsədindən deyil, ictimai zərurətdən doğan fəaliyyət kimi tanıyır. Bu, PHŞ haqqında Qanunun 2.2-ci maddəsində göstərilən "ümumdövlət və ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyət" meyarı ilə demək olar ki, üst-üstə düşür.

Üçüncüsü, imtiyaz və əlavə öhdəliklər meyarı üzrə. Təbii inhisar subyektləri, bir tərəfdən, PHŞ-lərə xas imtiyazlara (bazarda rəqabətin qanunla istisna edilməsi, xidməti tərk etmə hüququnun olmaması əvəzinə istehlakçının məcburi qoşulması) malikdir; digər tərəfdən, Rəqabət Məcəlləsinin 39-cu maddəsi üzrə əvvəlcədən razılıq rejiminə, 40 və 41-ci maddələr üzrə əlavə şəffaflıq öhdəliklərinə tabedir.

Dördüncüsü, maliyyələşmə mənbəyi meyarı üzrə isə, əksinə, vəziyyət qarışıqdır: təbii inhisar subyektləri əsasən tarif gəlirləri hesabına maliyyələşir, bu baxımdan Vəkillər Kollegiyası nümunəsində olduğu kimi sırf büdcə maliyyələşməsinə əsaslanmır. Lakin əvvəlki bölmədə göstərildiyi kimi, bu meyar tək başına PHŞ statusunu inkar etməyə kifayət deyil, çünki maliyyələşmə mənbəyi meyarı doktrinada ən az sabit meyar hesab olunur.

Nəticə

Təhlil edilən yaradılma iradəsi, məqsəd və imtiyaz/öhdəliklər balansı meyarlarının adı qeyd olunmayan təbii inhisar subyektlərini açıq-aşkar publik hüquqi şəxs rejiminə yaxınlaşdırması, maliyyələşmə meyarının isə yalnız qismən neytral qalması sübut edir ki, bu qurumların formal olaraq özəl kommersiya hüquqi şəxsi kimi qeydiyyata alınması və "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunun tətbiq çərçivəsindən kənarda saxlanılması substantiv baxımdan əsaslandırılmayan ciddi bir hüquqi boşluq yaradır.

Bu nəzəri və normativ uyğunsuzluq təkcə doktrinal problem olaraq qalmır, praktiki müstəvidə birbaşa vətəndaşların hüquq və mənafelərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Təbii inhisar subyektlərinə sırf özəl kommersiya subyekti kimi yanaşıldıqda, onlar mülki hüququn mənfəət əldə etmək məqsədini əsas gətirərək kütləvi ictimai xidmətlərin əlçatanlığını məhdudlaşdıra, birtərəfli şərtlər diktə edə və faktiki olaraq malik olduqları "kamu gücü"nü vətəndaşlara qarşı balanslaşdırılmamış tətbiq edə bilirlər. Əgər bu qurumlar rəsmi olaraq Publik Hüquqi Şəxs kimi tanınmazsa, vətəndaşlar dövlətin ən əsas ictimai xidmətlərində (enerji, su, qaz təminatı) inzibati hüquqi müdafiə mexanizmlərindən, tənzimlənən məsuliyyət rejimindən və səmərəli məhkəmə aidiyyətindən məhrum olurlar. Buna görə də, həm hüquqi sabitlik, həm də vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının səmərəli müdafiəsi baxımından təbii inhisar subyektlərinin statusunun Publk Hüquqi Şəxs kimi təsbit olunması müstəsna zərurətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

Allahverdiyev, Sabir Salman. *Mülki Hüquqa Giriş.* Bakı.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarı: *"İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair".*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı: *"İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.0.1 və 2.0.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair.*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (1 sentyabr 2000-ci il tarixli Qanunla təsdiq edilib).

Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi (8 dekabr 2023-cü il tarixli Qanunla təsdiq edilib, 1 iyul 2024-cü ildən qüvvəyə minib).

Jafarov, Tabriz. *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Kamu Tüzel Kişiliği Kavramının İncelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Konya, 2017.

Machen, Arthur W., Jr. "Corporate Personality." *Harvard Law Review*, vol. 24, no. 4, 1911, pp. 583–632.

"Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 118-VQ, 29 dekabr 2015-ci il.

Supreme Court of the United States. *Trustees of Dartmouth College v. Woodward*, 17 U.S. (4 Wheat.) 518 (1819).

"Təbii inhisar subyektlərinin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 avqust 2024-cü il tarixli 372 nömrəli Qərarı.

"Təbii inhisarlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (15 dekabr 1998-ci il, № 590-IQ) [1 iyul 2024-cü il tarixindən ləğv edilmişdir].

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 783- IQ, 25 dekabr 1999-cu il.

GENÇ AKADEMİSYENLER BİRLİĞİ
2017